

**ІСТОРИЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ**

**ВІТЧИЗНЯНА
ІСТОРІЯ**

ВИПУСК 8

1982

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

**ІСТОРИЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ**

ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІЯ

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ
МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК

ЗАСНОВАНО В 1975 Р.

ВИПУСК 8

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 1982

В сборнике освещаются вопросы исторической географии Украины от древнейших времен до наших дней. Значительное внимание уделено материалам, посвященным создаваемому в республике первому "Атласу Украинской ССР", раскрывается содержание различных картографических понятий.

Для историков, географов, картографов, преподавателей и студентов соответствующих факультетов.

У збірнику висвітлюються питання історичної географії України від найдавніших часів до сьогодні. Значну увагу приділено матеріалам, присвяченим створюваному в республіці першому "Історико-географічному атласу Української РСР", розкривається зміст картографічних понять.

Для істориків, географів, картографів, викладачів і студентів відповідних факультетів.

Головна редакційна колегія

Ю.Ю.Кондуфор (головний редактор), П.С.Сохань (заступник головного редактора), Ю.О.Курносів, І.М.Мельникова, І.С.Слабеев, М.І.Суцруненко

Редколегія випуску

Ф.П.Шевченко (відповідальний редактор), А.В.Санцевич, П.М.Калениченко, Є.Є.Маркова, О.В.Молодчиков, Є.П.Стеланович (відповідальний секретар)

Рецензенти

Є.М.Гончар, В.І.Наулко, О.Ф.Сидоренко, В.А.Смолій

Редакція історичної літератури

П е р е д м о в а

Цей випуск "Історичні дослідження. Вітчизняна історія" присвячено питанням історичної географії, перед якою стоїть завдання вивчення взаємодії природного середовища з людським суспільством.

XXVI з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу перед радянською наукою поставив завдання дальшого розширення та поглиблення досліджень важливих проблем, а в їх числі такої, як законотвірність і зумовленість розвитку природи і суспільства. В прийнятих з'їздом Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1981-1985 роки і на період до 1990 року, приділена значна увага справі використання природних багатств та охорони природи.

Змінам, що їх вносила і вносить діяльність людського суспільства на природу, з одного боку, а також впливу природи на хід історичного процесу - з другого, приділяється увага в різних галузях знань. Історико-географічні дослідження відкривають можливості для комплексного підходу в дослідженні наслідків взаємодії природного середовища та людського суспільства на різних етапах його розвитку. На жаль, до цього часу питанням, що пов'язані з названою взаємодією, ще дуже мало приділялося уваги істориками. Проте відомо, що історична наука, як і кожна інша галузь знань, може розвиватися і виконувати покладені на неї завдання лише за умов одночасної розробки всіх її періодів та напрямів, в тому числі історико-географічного.

Історична географія має міждисциплінарний характер і охоплює широке коло питань, пов'язаних з фізичною, соціально-політичною, економічною географією, географією населення та поширення культури. Багатогранність історичної географії має знайти відображення в "Атласі історії Української РСР". Готують його науковці Інституту історії АН УРСР за участю співробітників інших установ.

В зв'язку із створенням цього атласу на Україні приділяється значна увага розробці різних питань, пов'язаних з історичною географією. Наслідки досліджень знайдуть своє втілення як у друкованих працях, так і на картах. У цьому збірнику вміщено статті, присвячені різним аспектам історичної географії.

Важлива роль в історичній географії належить методології і методиці досліджень, історіографії та джерелознавству. Їм присвячено публікації П.О.Іванькова, О.Є.Маркової та О.І.Лугової, О.В.Молодчикова і Г.В.Боряка.

В історичній географії суттєве значення мають карти, які дають важливу інформацію про різні події та явища. Картам присвячено статті Ю.А.Мещика, Н.М.Білокозь і Л.А.Пономаренко.

Економічний фактор завжди відігравав важливу роль у справі розвитку суспільства. І в цьому відношенні досить виразно проявилися взаємодії

суспільства та природного середовища. Знайшло це своє висвітлення в публікаціях С.В.Кульчицького, М.В.Будди та Л.П.Ковтун, Л.І.Гайдай, Т.І.Лазанської, О.В.Тодійчук, Т.А.Балабушевич, Я.П.Кіся, О.В.Курочкіна.

Ряд питань щодо адміністративного поділу та історичної географії культури піднято в працях М.Г.Крикуна, Т.П.Демченко, Ф.П.Шевченка, С.І.Білоконя, Л.А.Проценко.

Не всі відомості, наведені в згаданих статтях, знайдуть своє відображення на картах "Атласу історії Української РСР", але вони, безсумнівно, викликають інтерес, бо несуть цікаву та корисну інформацію.

Збірник виходить у світ 1982 р., коли широко відзначається 1500-річчя м.Києва і читачі зможуть почерпнути з нього ряд історико-географічних відомостей про Київ.

Ф.П.Шевченко

П. О. І в а н ь к о в

ВІДОБРАЖЕННЯ РОЗВИТКУ ОБ'ЄКТІВ ТА ЯВИЩ
НА ІСТОРИЧНИХ КАРТАХ

Згідно з принципом марксистського історизму перш ніж розпочати вивчення реальної дійсності потрібно будь-який предмет чи явище, що вивчається, розглядати з точки зору його внутрішньої структури, безперервного розвитку, зміни структури, якості, кількості, в просторі та часі, тобто в конкретних історичних умовах¹.

Динаміка явищ і об'єктів історичної дійсності проявляється в найрізноманітніших формах. Найпростішою з них є просторуве переміщення об'єктів, наприклад, ліній фронтів, експедицій та військ, міграція населення, що відбувається в певний відрізок часу. Складнішою формою зміни історичних явищ є їх розвиток. До явищ цієї групи належать такі, що розвиваються по шляху якісних і кількісних змін, наприклад, явища економіки і культури. Так, розвиток господарства тієї чи іншої країни може бути виражений у збільшенні кількості та потужності промислових підприємств, зростанні числа населених пунктів, культурно-освітніх закладів та установ, у розширенні сільськогосподарських угідь, посівів, площ меліорації та іншому, у збільшенні густоти та протяжності шляхів сполучення, трубопроводів, каналів. Сюди слід віднести також зміни ареалів природних та суспільних явищ – районів розповсюдження окремих видів рослин та тварин, розселення етнічних груп, територій, охоплених тим чи іншим суспільно-політичним рухом, стихійним лихом та ін. Найскладнішою формою розвитку об'єктів є якісні зміни, до яких належать зміни "політичної карти світу", технічного обладнання і потужності діючих об'єктів економіки, зміни адміністративного значення населених пунктів тощо.

Сучасна картографія має кілька способів передачі розвитку явищ, сутність яких викладена в роботах К.О.Салишева² та ін. Завданням нашого повідомлення є розгляд специфічних особливостей цих способів для історичних карт, покликаних відображати процеси історичного розвитку об'єктів та явищ.

Перший з них, найпростіший – спосіб кадрів – являє собою статичну картину часового історичного зрізу, подібну до одного кадру кінострічки, на якому зафіксовано одномоментне положення рухомих об'єктів. Показ розвитку явищ, що картографується у просторі та часі досягається шляхом створення серії типових карт, що відображають дійсність через певні відрізки часу³, які вимірюються в одному випадку добою, в іншому – десятиріччями або навіть сторіччями. Класичним прикладом серії карт, що передають детальні зміни в часі природних і соціально-економічних об'єктів великої території, є топографічні карти, що періодично (через 10-20 років) поновлюються та перевиданняються багатьма країнами світу.

¹ Грушин Б.А. Истори́зм. – В кн.: ЕСЭ, 3-е изд., т. 10, с. 549.

² Салишев К.А. Картография. М., 1971; Салишев К.А. Картоведение. М., 1976.

³ Асланикашвили А.Ф. Метакартография. Тбилиси, 1974, с. 31.

Щодо історичних карт цей спосіб знаходить широке втілення в історичних атласах, які мають серії однотипних карт, що відображають етапи історичного процесу, наприклад, суспільних рухів, класової боротьби, розвитку промисловості, сільського господарства, культури та ін. Так, в академічному "Атласі історії СРСР", що створюється в Інституті історії СРСР АН СРСР, процес розвитку основних галузей промисловості Російської імперії в період капіталізму й імперіалізму відображається серією типових за змістом карт масштабу 1:8 млн. за їх станом на 1860, 1880, 1900 і 1903 рр.

В першому томі німецького історичного атласу світу⁴ серією карт передано тисячолітній (II-XIX ст.) процес змінення політичної карти Європи.

Для показу процесів розвитку суспільних і економічних об'єктів та явищ на картах широко застосовується спосіб часових інтервалів. В цьому випадку процес розвитку одного чи кількох явищ за певний відрізок часу обмежений хронологічними рамками карти і передається за допомогою картодіаграм, картограм та засобом значків.

Картодіаграми показують зміну абсолютної величини історичних об'єктів за весь період, що картографується, чи на певну проміжну дату. Наприклад, ріст числа середніх шкіл і вищих учбових закладів, числа лікарняних ліжок та ін. Картограмами показують зміну відносної величини одного-двох історичних явищ на період, що картографується. Наприклад, картограмою в процентах можна показати зміну посівної площі в Росії на 1900-1913 рр.

Динаміку об'єктів можна зобразити способом масштабних чи позамасштабних значків, що характеризують розвиток зображених об'єктів за певні відрізки часу⁵. Для наочності кожний із знаків має своє забарвлення чи штриховку.

Зміна величини (зростання) лінійних об'єктів за період, що картографується, чи на певну проміжну дату виражається кольором чи рисунком умовних знаків. Так, на карті "Розвиток залізниць в Росії в XIX ст." у книзі А.М.Соловйової⁶ різними рисунками лінійних знаків зображені залізниці, збудовані в 1838-1860, 1861-1880, 1881-1892, 1893-1900 рр., що дає в цілому наочну картину формування мережі залізниць Росії в період капіталізму.

Для передачі просторових змін об'єктів і явищ, зумовлених їх розвитком чи рухом за відповідний період, застосовується значковий спосіб. Знаками руху позначаються будь-які явища, незалежно від характеру їх розміщення: точкові (наприклад, партизанський загін); лінійні (переміщення фронтів); площинні (розширення району селянських заворушень); розсіяні (міграція населення) та ін. Лініями руху можна показати шлях, спосіб, напрямок і швидкість переміщення, якість, потужність та структуру явища⁷. При такому способі графічним засобом зображення динаміки служать вектори (стрілки) і лінійні знаки різної ширини, що розташовуються вздовж напрямку руху чи по нормалі до напрямку руху об'єктів (наприклад, лінії фронтів). Часова характеристика явищ, що розвиваються, дається за допомогою дат, що вказують місцезрештування об'єкта в конкретний відрізок часу. Так, на лінії маршруту руху військового підрозділу дається дата його перебування в населеному пункті, переправи через ріки та ін. Переміщення фронту, розширення території, охоплені повстанням, зображуються серією лінійних знаків різного рисунку чи кольору, на яких даються дати, коли фронт або кор-

⁴ Atlas zur Geschichte. Gotha: Leipzig, 1973, Bd I.

⁵ Салишев К.А. Картоведение, с. 75-76.

⁶ Соловьёва А.М. Железнодорожный транспорт России во второй половине XIX в. М., 1975.

⁷ Салишев К.А. Картоведение, с. 94.

дон проходили чи формувалися в даній місцевості. Знаки руху широко використовуються, наприклад, на картах багатотомного видання Історії другої світової війни⁸.

Проте на карті важко, а іноді й неможливо передати відомості щодо сфери суспільної свідомості, що не мають певного місцерозташування та кордонів поширення. З усіх аспектів змісту суспільних явищ на карті передається тією чи іншою формою лише один – просторово-географічний⁹. Так, на політичних картах дається тільки зображення кордонів територій, що мають різну державну приналежність чи різний правовий статут на той чи інший період. При картографуванні суспільних рухів можна зобразити райони локалізації того чи іншого руху, час і тривалість його існування, опорні пункти, маршрути повстанців та каральних загонів, місця битв. Так, на карті "Партія більшовиків в революції 1905-1907 рр." в Атласі історії КПРС¹⁰ точковими ареалами показані райони поширення в ці роки селянського руху і селянських повстань. На картах освіти, культури, охорони здоров'я, релігій також зображуються тільки просторові, кількісні та якісні характеристики. Наприклад, розташування і число учболив і культурно-освітніх установ та закладів, лікарень, монастирів, навчальних округів, єпархій, кількості учнів, лікарів на певне число жителів у межах одиниць адміністративного поділу та ін. У цих випадках карти передають в основному зовнішні характеристики об'єктів і меншою мірою розкривають їх властивості й особливості.

Варто відмітити, що за змістом, способом зображення об'єктів і явищ минулого, а також їх розвитком історичні карти можна умовно поділити на дві групи. До першої входять карти "предметні", що передають географічне розташування і розвиток таких конкретних соціально-економічних об'єктів, як населені пункти, дороги, кордони, об'єкти економіки та культури, дислокація та рух військ у ході бойових дій, маршрути експедицій та ін. Матеріалом для складання карт цієї групи переважно служать літературні та картографічні джерела, що містять необхідну інформацію для географічної локалізації об'єктів і відображення їх кількісної та якісної характеристики. Для просторового розміщення історичних об'єктів використовуються способи точкових та лінійних знаків, якісного фону, ареалів та ін. На таких картах об'єкти тематичного змісту (точкові, лінійні, площинні, дискретні), як правило, локалізуються відповідно до елементів географічної основи, зокрема елементів гідрографії. На картах першої групи розвиток об'єктів передається в основному способом кадрів і знаками руху.

До другої групи належать карти "понятійні", що відображають не самі історико-географічні об'єкти і явища, а їх окремі сторони, властивості, відносини, що передаються, звичайно "числом і мірою", образи яких не можна уявити повністю за їх картографічним зображенням. У цю групу, наприклад, входять карти чисельності, густоти, класового і етнічного складу населення. Вони складаються в основному за статистичним матеріалом. Так, історичні демографічні карти Росії можуть бути складені на окремі періо-

⁸ История второй мировой войны 1939 - 1945 гг. М., 1973-1977, т. I-8.

⁹ Уемов А.И. Вещи, свойства, отношения. М., 1963, с. 33.

¹⁰ История Коммунистической партии Советского Союза. Атлас. М., 1976, л. 24.

ди починаючи з XVIII ст., тобто з часу ревізій та перепису населення, карти економічної та соціальної історії – починаючи з середини XIX ст., коли в Росії отримали поширення різні види періодичної та поточної економічної й соціальної статистики, таких, як земська, промислові і сільськогосподарські переписи, коли почав проводитися регулярний облік державних і місцевих бюджетів, податкового обкладання, селянських рухів, революційних виступів, страйків та ін.

На картах другої групи для передачі кількісних і якісних характеристик соціально-економічних і політичних явищ використовуються в основному картограми, картодіаграми, ізолінії, якісний фон і різні підписи. Розвиток явищ, як правило, передається способом часових інтервалів. Межами поширення різних характеристик, об'єктів і явищ при зображенні їх на картах є природні або ж умовні кордони цих об'єктів, наприклад, обрисів материків, морів, кордони держав, одиниць політико-адміністративного поділу (губерній, повітів, областей) та ін.

Правильне використання розглянутих способів картографування історичних процесів дає можливість створювати карти, що містять значну наукову історико-географічну інформацію, для будь-якого періоду вітчизняної історії.

О. І. Д у г о в а, О. Є. М а р к о в а
НАУКОВА РОЗРОБКА КАРТИ "ПРОМИСЛОВІСТЬ УКРАЇНИ
В КІНЦІ XIX ст."

В Інституті історії АН УРСР здійснюється наукова розробка Атласу історії Української РСР. До його структури включено серії карт економічного розвитку України у різні періоди. Методика розробки названих карт неоднакова. Зумовлюється це, головним чином, специфікою розвитку економіки на різних історичних етапах, а також неоднорідним характером джерел. Розробити систему карт економічного розвитку України наприкінці XIX ст. досить складно, приймаючи до уваги, що це був час, коли розквані реформою 1861 р. капіталістичні відносини стали провідними в усіх галузях господарства. "Росія сохи і ціпа, водяного млина і ручного ткацького верстата, – писав В.І.Ленін, – стала швидко перетворюватися в Росію плуга і молотарки, парового млина і парового ткацького верстата"¹. В 1900 р. на Україні діяло 5301 промислове підприємство фабрично-заводського, мануфактурного і кустарно-ремісничого типу².

Активно будувалися залізниці. В 1891 р. на Україні діяли 9 залізничних магістралей загальною довжиною понад 7,5 тис. верст³. З другої половини 90-х рр. до 1902 р. Росія, і в тому числі Україна, переживала другий етап інтенсивного залізничного будівництва⁴. Лише за період 1890-1897 рр. залізнична сітка України зросла на 2197 верст⁵.

¹ Ленін В.І. Повн. збір. творів, т. 3, с. 565.

² Історія Української РСР. К., 1978, т. 3, с. 290.

³ Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. К., 1972, с. 161.

⁴ Див.: Ленін В.І. Повн. збір. творів, т. 3, с. 524.

⁵ Белінський Є.Ф. Розвиток залізничного транспорту України в період промислового капіталізму (др. пол. XIX ст.). – В кн.: Нариси з соціально-економічної історії дожовтневого періоду" К., 1963, с. 117.

Сільське господарство також набувало капіталістичних форм. Воно стало торговельним, підприємницьким. Відбувався процес спеціалізації окремих районів по виробництву основної продукції, що є формою вияву розвитку капіталізму. Південь України став районом товарного, зернового землеробства. Тут з 1891 по 1899 р. посівна площа зросла з 5,1 до 8,5 млн. десятин. У 1,5 рази зросли площі посівів цукрових буряків на Правобережній Україні, на Лівобережжі - площі посівів під такі культури, як тютюн, картопля. В цілому посівна площа України в 1899 р. становила 19,1 млн. десятин⁶.

Розвиток капіталізму в сільському господарстві супроводжувався змінами у приватному землеволодінні та громадському селянському землекористуванні. Поміщицькі землі поступово переходили до рук купців, заможних селян і представників інших станів. На кінець XIX ст. їм вже належали 3/4 приватного землеволодіння на Україні⁷. В селянському середовищі йшло розширення на різні соціальні групи: сільських пролетарів, середняків і куркулів. Показником капіталістичного розвитку сільського господарства є ступінь застосування найманої праці в приватновласницьких господарствах. У 90-х рр. XIX ст. на Півдні та Правобережній Україні вже переважала капіталістична система ведення сільського господарства, в основу якої було покладено найману працю, і лише в Чернігівській губернії зоставалися відробітки, що було пережитком феодального господарства. В Полтавській і Харківській губерніях існувала змішана система (відробіткова і наймана).

У 90-х рр. зростає питома вага торгівлі, з'являються численні крамниці і магазини. В Києві, Одесі, Харкові, Єлисаветграді, Миколаєві діяли біржі, що здійснювали оптову торгівлю. Водночас збереглися ярмаркова і базарна торгівля. Велику роль у розвитку внутрішнього ринку відігравали банки.

Всі ці явища і процеси доцільно представити трьома основними картами: промисловість, сільське господарство, торгівля і кредитна система, що комплексно відобразять економічний розвиток України в кінці XIX ст. Крім того, карту промисловості варто доповнити врізною картою з даними про кількість робітничого класу в кожній губернії України.

Ми зупинимося на розробці карти промисловості, оскільки вона є першою в серії економічних карт кінця XIX ст. Карта створювалась на основі вчення В.І.Леніна про три стадії розвитку капіталізму в промисловості, зокрема ленінської характеристики третьої - фабрично-заводської - стадії та визначення поняття "фабрично-заводське підприємство". В.І.Ленін вказував на три основних типи фабричних центрів - міста, фабричні та кустарні селища⁸.

В 90-і рр. XIX ст. промисловість Росії, і в тому числі України, перебувала на третій, фабрично-заводській, стадії розвитку капіталізму. Тому на карті враховано і відображено головним чином фабрично-заводські підприємства, що мають паровий двигун та понад 16 робітників. Виділяється

⁶ Свод статистических сведений по сельскому хозяйству России к концу XIX в. СПб., 1902, вып. 1, с. 52-55.

⁷ Теплицкий В.П. Реформа 1861 р. и аграрные отношения на Украине. К., 1959, с. 167.

⁸ Див.: Ленін В.І. Повн.зібр.творів, т. 3, с. 496.

три основні групи виробництва: 1 - обробка продуктів рослинництва, 2 - обробка продуктів тваринництва та 3 - обробка корисних копалин. Вони, в свою чергу, діляться на найважливіші галузі, позначені на карті певним кольором та розміром сектора. В першій групі виробництва враховані канатна, лісопильна, деревообробна, харчова - в тому числі цукрова, мучкомельна, пивоварна, горілчана, маслوبيна, кондитерська галузі; в другій - суконна, вовномийна, салотопна, миловарна, стеаринова, воскоsvічкова, шкіряна та галузь по обпалюванню кісток. У третій - видобуток вугілля і руди, металургійна, машинобудівна, металообробна, хімічна, фарбова, скляна - в тому числі порцелянофаянсова, солеварна та солемийна галузі, виробництво будівельних матеріалів.

На карті промисловості дрібного масштабу прийняті та обчислені такі показники і способи картографування: сумарна кількість підприємств у губернії щодо їх загального числа на Україні - картограма в процентах; сума виробництв за рік в тисячах карбованців сріблом в кожному промислово-му пункті - розмір кола та питома вага в ньому трьох основних груп виробництва (кола, що поділені на три сектори, пофарбовані в визначений колір). В свою чергу кожний великий сектор поділяється на декілька малих залежно від питомої ваги окремої галузі щодо обсягу однієї з трьох груп основних виробництв. Щільність промислових підприємств в губернії по відношенню до їх розміщення в цілому по Україні подається на карті різним ступенем густоти фарбування і становить кольоровий фон карти. В сільській місцевості окремо показано гуральництво, пивоварство та цукробурякові заводи. Інтерес становлять також діаграми, що вміщуються на полях карти. Це - питома вага суми трьох груп виробництв усіх підприємств кожної губернії в порівнянні з сумою виробництв по Україні в цілому.

На карті промисловості дрібного масштабу знайде відображення процес утворення промислових центрів - міст, промислово розвинутих, фабричних і кустарних селищ. Значна частина промислових селищ виникла на Півдні в районі гірничої та металургійної промисловості: Горлівка, Нижньодніпровськ, Кам"янське, Юзівка та ін. В Київській губернії, наприклад, значним фабричним центром були Городище, де на 6 підприємствах працювало понад 1 тис. робітників, і Сміль, де на 7 фабриках працювало 1364 робітника. В цілому на Україні на межі ХХ ст. нараховувалось 37 промислових центрів, сума виробництв яких перевищувала 1 млн. крб. в кожному⁹.

Розвиток капіталістичної промисловості в Росії, і зокрема на Україні, проходив в умовах багатуокладності економіки. Поряд з заводами і фабриками існували ремісницькі заклади, що обслуговували переважно побутові потреби населення, виробляли предмети споживання. Ремісництво зосереджувалось переважно у містах. На карті спеціальними умовними знаками показані ремісницькі центри: Одеса, Київ, Миколаїв, Сімферополь, Бердянськ, Керч, Катеринослав, Маріуполь, Павлоград, Суми, Слоб"янськ, Полтава, Ніжин, Старокостянтинів, Біла Церква, Кам"янець-Подільський. В них проживало 82 810 ремісників¹⁰.

Певною системою стилізованих умовних позначень на карті виділено кустарні сільські промисли: гончарний, шкіряний, возовий, бондарський, виготовлення шерстяних, шовкових та бавовняних тканин, в"язання та плетіння.

⁹ Города России в 1904 г. Спб., 1906, табл. 16.

¹⁰ Там же.

Наприкінці XIX ст. капіталізм починає переростати в імперіалізм, виділяють об'єднання монополістичного характеру, акціонерні компанії, товариства, посилюється приплив іноземного капіталу в промисловість України. Одним з перших утворився синдикат цукрозаводчиків, правління якого розміщувалося в Києві. В першій половині 90-х рр. він об'єднував 91% усіх цукрових заводів¹¹. На півдні України утворюються акціонерні товариства в сталеливарному, рейковому, залізопереробному виробництві, наприклад, Південно-російське дніпровське металургійне товариство в селищі Кам'янському Катеринославського повіту, Брянське акціонерне товариство в м. Катеринославі та ін.¹² Найбільш значні монополістичні об'єднання позначені на карті спеціальним знаком.

Важливою галуззю промисловості є залізничний транспорт. Його позначено на карті лініями двох кольорів, які характеризують розвиток залізничного будівництва протягом двох періодів: з 1860 по 1890 та з 1891 по 1899 рр. На той час на Україні діяли лінії Одеської залізниці, Курсько-Київської, Курсько-Харково-Азовської, Харково-Кременчуцької, Костянтинівської, Харківсько-Миколаївської, Лозово-Севастопольської, Лівово-Роменської (в межах України), Фастівської, Донецької, Катерининської¹³. Відомості щодо цих залізниць знаходимо на тематичних картах залізниць кінця XIX ст. На карті "Промисловість" також будуть нанесені вузлові залізничні станції, депо та залізничні майстерні, що на той час були досить великими фабрично-заводськими підприємствами.

З розвитком промисловості нерозривно пов'язаний процес формування робітничого класу. Ф.Енгельс писав, що промислова революція докорінно змінила соціальну структуру суспільства і "створила клас великих капіталістів-фабрикантів, але разом з тим також далеко численніший клас фабричних робітників"¹⁴. Чисельність робітничого класу деякою мірою відображає рівень концентрації виробництва у тій чи іншій частині країни. Тому карта, що характеризує розвиток промисловості, обов'язково повинна доповнюватись відомостями про чисельність фабрично-заводських робітників. Слід зазначити, що карта чисельності робітників у губерніях України за матеріалами перепису 1897 р. і розрахунками П.І.Дустохода¹⁵ вже зроблена В.І.Наулкою¹⁶, але автор звертає головну увагу на національний склад пролетаріату. Ми залучили для атласу відносні показники, які відображають цитому вагу робітників у кожній губернії щодо загальної кількості промислового пролетаріату на Україні. На карті цей показник відображено фоновим забарвленням.

Наприкінці XIX ст. на Україні найбільш велика чисельність пролетаріату спостерігалась в промислово розвинутих губерніях: Катеринославській - 70 497, Херсонській - 61 267, Київській - 49 672 та Харківській - 35 187

¹¹ Історія Української РСР, т. 3, с. 304.

¹² Туржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90 років XIX ст. К., 1968, с. 29.

¹³ Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст., с. 150-152.

¹⁴ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 22, с. 297.

¹⁵ Дустоход П.І. Робітники України за переписом 1897 р. - Наукові записки Інституту економіки, 1958, № 6, с. 151-161.

¹⁶ Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР. К., 1965, с. 46-47, 51.

чоловік. В цілому ж по Україні перший всеросійський перепис населення 1897 р. зафіксував 337 024 промислових робітників¹⁷.

Важливу роль при розробці карт відіграє джерелознавча база. На жаль, фабрично-заводська статистика в Росії, як відмічав В.І.Ленін: "... не тільки дає незадовільний і непорівнянний матеріал, але й розробляє його далеко недостатньо: напр., у сучасних виданнях розміщення промисловості показується лише по цілих губерніях (а не по містах і повітах, як це зроблено в кращих виданнях 60-х років...)"¹⁸. Це створило певні труднощі при розробці карти промисловості. Неоднозначність, неповнота статистичних джерел, неспівставність у хронологічному відношенні та інші причини не дають змоги зробити карту динамічною.

Показники карти переважно стосуються 90-х рр. ХІХ ст. Найбільш цінними в даному випадку виявилися відомості, що містяться в "Указателе"¹⁹. Його складачі поряд з даними про суму виробництва та чисельність робітників на кожному підприємстві дали також відомості про наявність на цих підприємствах парових двигунів. Це дало змогу з загальної маси промислових підприємств виділити фабрично-заводські підприємства з паровим двигуном і чисельністю робітників понад 16, показати на карті ступінь поширення фабрично-заводської промисловості на Україні. Але в "Указателе" враховані лише підприємства, що знаходились у віданні міністерства фінансів, тому в ньому відсутні відомості про гірничу промисловість та про деякі металообробні, суднобудівельні та залізничні підприємства. Їх доводиться відшукувати в джерелах більш пізнього періоду. Зокрема, для створення карти використано "Список фабрик и заводов Европейской России в 1900 г.", "Фабрики и заводы Екатеринославской губернии 1902 г." та ін.

Розміщення підприємств вугільної промисловості на карті показано на основі таких джерел: "Горное дело в России", "Перечень и справочная книга горнопромышленных предприятий", "Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России в 1900 г.". В цих роботах виділені не лише гірничі округи: Луганський, Харківсько-Полтавський, Бахмутський, Катеринославський, Таврійський, а й окремі рудники та райони поширення калієво-вугільної та залізорудної промисловості. Розміщення цукрової промисловості частково дається за другим томом праці К.Т.Воблого "Нариси з історії цукробурякової промисловості", виданої у Києві 1930 р. Тут же знаходимо дані про цукрове виробництво в різних повітах України у 1882-1885 рр. Матеріали статті Ю.П.Лаврова "Розміщення металургійної промисловості на Україні у 70-90-х рр. ХІХ ст."²⁰ дають змогу не тільки нанести на карту заводи, а й визначити їх належність тому чи іншому товариству: "Російському провідансу", Генеральному товариству чавуноплавильних, залізобобних і сталеплавиль-

¹⁷ Численность и состав рабочих России на основании данных Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г. Спб., 1906, т. 1, приложение, с. 2-3.

¹⁸ Ленін В.І. Повн. збір. творів, т. 3, с. 491.

¹⁹ Орлов П.А., Будагов С.Г. Указатель фабрик и заводов Европейской России. 3-е изд. Спб., 1894.

²⁰ Український історико-географічний збірник, 1972, вип. 2, с. 124, 127.

них заводів Росії", "Бельгійському Алмазному кам'яновугільному товариству", "Російсько-Бельгійському металургійному товариству", "Південно-Російському Дніпровському металургійному товариству" та ін.

В.І.Денін зазначав: "Внаслідок надзвичайно незадовільного стану нашої економічної статистики ніяких точних даних про ступінь поширення ремесла в Росії нема..."²¹ Недостатність джерелознавчої бази викликала необхідність показати розміщення різних видів кустарних промислів за більш раннім у хронологічному відношенні джерелом - "Сводом матеріалів по кустарній промисленості Росії", складеним А.А.Митерським та К.М.Мадзолевським і виданим у 1874 р. Міські ремісничькі центри нанесені на карту промисловості за даними збірника "Города Росії в 1904 г.". Чисельність робітничого класу показана на підставі матеріалів Першого всеросійського перепису населення 1897 р.

Промисловість 70-80-х рр. XIX ст. знайшла досить широке відображення і в картографічних джерелах. Карти видавалися окремим виданням та в складі атласів. У статистичному атласі основних галузей фабрично-заводської промисловості Європейської Росії з списком фабрик та заводів, складеному і опублікованому в 1869-1873 рр. Д.А.Тимірязевим, є серія карт дрібного масштабу, на яких позначено окремі галузі виробництва з урахуванням виробництва за рік. Цей атлас був першою спробою картографування промисловості на основі докладних статистичних відомостей і не дивно, що він удостоєний медалі Паризької всесвітньої виставки 1867 р. і Всеросійської мануфактурної виставки 1870 р. В атласі вміщено текст з відомостями про розташування фабрики, число робітників та суму виробництва продукції. Видавалися і карти окремих найголовніших галузей промисловості. Значний інтерес становлять Гірничо-промислова карта Донецького басейну та Кривого Рога за даними 1879 р. з показом рудників, копалень, родовищ, заводів; карта цукрових заводів Малоросійських губерній 1897 р., на яку нанесені всі діючі і недіючі цукробурякові і рафінадні заводи на фоні докладного політико-адміністративного поділу того часу, карта цукрових і рафінадних заводів Російської імперії 1895 р. з алфавітним покажчиком цукрових заводів та різноманітними статистичними і географічними відомостями та ін. Є також карти найважливіших галузей промисловості Європейської Росії і в учбових атласах А.Ільїна, що видані в 1874, 1890 і 1893 рр. В цей час також картографуються достатньо широко залізниці і водні шляхи сполучення, часто з показом товарів, що перевозилися: хліб, мінеральна сировина, лісові та будівельні матеріали. Іноді створювалися і такі карти, як "Карта Киевской губернии с указателем районов тяготения грузов к станциям железных дорог и наиболее развитых в этих районах отраслей промышленности". Іноді на картах залізниць вміщується цінна інформація щодо промисловості. Наприклад, карта Катерининської залізниці показує крім колій і станцій також розміщення навколишніх металургійних заводів.

У територіальному аспекті Україна та її складові частини в картографічних джерелах кінця XIX ст. відображені на картах Європейської Росії, Російської імперії, Південно-Західного краю, Малоросії, окремих губерній та держав, що створило значну складність для співставлення картографічних матеріалів. Але, незважаючи на це та на дрібномасштабність карт, картогра-

²¹ Денін В.І. Повн. збір. творів, т. 3, с. 314.

фічні джерела мають велику наукову і пізнавальну цінність, тому що дають різноманітну інформацію історико-географічного і статистичного характеру. Вони іноді бувають єдиним джерелом при науковій розробці Атласу історії Української РСР.

Створення історико-економічних карт передбачає показ розвитку економіки України в сучасних територіальних межах. Але джерела з історії промисловості східних і західних областей настільки неоднорідні, побудовані за різними принципами та і сам розвиток економіки в західноукраїнських землях наприкінці XIX ст. був настільки специфічним, що, очевидно, є потреба висвітлювати економіку західноукраїнських земель на окремих картах.

О. В. Молодчиков

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА УКРАЇНІ

В 1918 - 1920 рр.

Велика Жовтнева соціалістична революція заложувала новий період в історії нашої країни. В сім'ї братніх народів СРСР успішно розвивається Радянська Україна. Її економіка, культура і наука досягли високого рівня і становлять значну питому вагу в усіх сферах життя і діяльності багатонаціонального радянського суспільства.

Наука активно сприяє розвитку продуктивних сил республіки, зміцненню соціалістичних засад у суспільному житті, комуністичному вихованні трудящих. Значне місце в цій справі належить історичній науці. За роки радянської влади вона досягла значних успіхів. Розвивались різні галузі історичної науки, зокрема спеціальні дисципліни, і серед них історична географія, яка за роки радянської влади набуває все більшого значення.

Радянська історична географія на Україні почала формуватися в роки громадянської війни та іноземної інтервенції. Не зважаючи на тяжкі і складні умови, прогресивні вчені в 1918-1920 рр. приділяли увагу дослідженню проблем історичної географії України. В цей час у нашій республіці розроблялись важливі проблеми цієї науки і вийшло кілька монографічних праць. Навіть не зовсім повні дані, які складено на основі бібліографічних матеріалів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, Республіканської історичної бібліотеки УРСР і бібліотеки Інституту історії АН УРСР, говорять про певні досягнення в цьому напрямі в 1918-1920 рр. Історико-географічні аспекти тою чи іншою мірою викладено вченими в 1918 р. у 42 монографічних виданнях, 1919 - у 33 і в 1920 р. у 29 книгах і брошурах.

За змістом ці дослідження охоплювали ряд основних напрямів історичної географії (див. табл.).

Рік	Узагальнюючі праці	Адміністративно-територіальний поділ	Міста	Населення	Народне господарство в цілому	Промисловість	Сільське господарство	Торгівля	Політична історія	Воєнна історія	Культура
1918	8	10	4	2	4	11	-	-	1	-	2
1919	7	8	1	-	5	8	2	1	-	-	1
1920	4	3	7	1	3	9	1	-	-	-	1
Разом	19	21	12	3	12	28	3	1	1	-	4

Матеріали наведеної таблиці дають підстави визнати, що найбільшу кількість праць становлять узагальнюючі монографії, присвячені висвітленню історико-географічного минулого України, а також роботи з описом адміністративно-територіальних об'єктів і розвитку промисловості та промислів Української РСР.

Серед них слід згадати праці прогресивних учених, які стали на бік радянської влади, долаючи старі буржуазні погляди, і насамперед праці Д.І.Багалія (1857–1932), видатного українського історика і громадського діяча, академіка АН УРСР з 1919 р. Для його дореволюційного суспільно-політичного світогляду характерні буржуазно-ліберальні і ліберально-народницькі погляди. Після перемоги Великого Жовтня Д.І.Багалій оволодівав марксистсько-ленінською методологією і вніс вклад у розвиток радянської історіографії, джерелознавства, архівознавства на Україні. Позитивною рисою його творів слід визнати показ взаємозв'язків російського і українського народів у галузі економічного життя і культурного розвитку. В ряді своїх праць Д.І.Багалій приділяє увагу історичній географії, детально простежуючи основні елементи географічного середовища, що мали безпосередній вплив на розміщення населення, його зайнятість у галузі матеріального виробництва, на основні історичні події.

Однією з праць Д.І.Багалія, яку слід віднести до історичної географії, була монографія з історії Слобідської України¹. В ній описані кордони і територія Слобідської України, подані географічні відомості про ландшафт, річки, ліси, степи, природні багатства, шляхи. Такому важливому елементу історичної географії, як народонаселення, автор присвятив окремий розділ. В ньому він показав процес переміщення населення із Наддніпрянщини в Слобідську Україну, заснування міст і слобод, визначив території полків, простежив участь Російського уряду в розміщенні українського населення на території Слобожанщини. Автор описав стан землеробства, садівництва, скотарства, бджільництва, вино-горілчане і мучне, дегтярне виробництво, видобуток селітри, дав характеристику ремесла на Лівобережній Україні. Значну увагу приділив торгівлі – ярмаркам і базарам, товарообміну. Детально подав історико-географічну характеристику Харкова та інших міст і поселень.

Заслужовує на увагу підхід Багалія до ролі історико-географічного фактора в житті і діяльності населення Лівобережної України. Вчений підкреслює тісний взаємозв'язок навколишнього середовища і діяльності людини, про що свідчать такі назви підрозділів: "Річки та їх вплив на заселення", "Степ і ліс і їх вплив на заселення". Автор неодноразово підкреслював тісний зв'язок використання природних багатств з розселенням населення. Одному із важливих питань історичної географії – шляхам Д.І.Багалій присвятив два підрозділи. В одному він дослідив географію татарських шляхів під час нападів татар на Україну, а також географію місцевих українських і московських шляхів.

У праці також розглядаються політичні питання, стан освіти і культури на цій частині українських земель.

Д.І.Багалій в "Історії Слобідської України" досить глибоко дослідив усі складові проблеми і реконструював історико-географічні умови Слобідської України у XVI–XVIII ст. Досвід Д.І.Багалія можна певною мірою використати в історико-географічних дослідженнях Української РСР.

¹ Багалій Д.І. Історія Слобідської України. Харків, 1918, 308 с.

Другою працею Д.І.Багалія в галузі історичної географії є монографія про заселення півдня України і початок господарчого освоєння цієї території². "Географічне положення і природа новоросійських степів визначили і їх історичну долю, - писав Д.І.Багалій, - і з найдавніших часів вони були пристанищем для кочовиків-номадів, які постійно приходили в Європу із Азії через Каспійські ворота, витісняли один одного і залишали своє місце новим приходящим кочовниками"³. При описі всіх річок він підкреслював їх господарське і торгове значення, а при характеристиці земель передусім визначав їх роль у житті місцевого населення.

Висновок Д.І.Багалія про природні умови півдня України з точки зору історичної географії зберігає своє значення і для наших днів. "І так бачимо, якими багатими були Новоросійські степи в старі часи різними природними багатствами, розкішною рослинністю, різними тваринами, - зазначав Д.І.Багалій, - крім того, була велика кількість підземних багатств - головним чином: кам'яний вугілля, залізо, які лежали під землею; узнали про них і стали використовувати їх набагато пізніше"⁴.

Автор підкреслив і розкрив на великому фактичному матеріалі пов'язаність і взаємні зв'язки історико-географічних і соціальних факторів, які зумовили заселення півдня України в XVIII ст. Історико-географічний характер має розділ про роль Російської держави в заселенні степової частини України. При цьому Багалій зазначає, що приєднання Криму до Росії "мало надзвичайне і вирішальне значення в справі заселення чорноморських степів". А вже потім на перше місце ставали історико-географічні фактори, в зв'язку із чим він писав: "Боротьбу вже необхідно було вести не з татарами, а тільки із степною природою, з тим, що гальмувало розвиток землеробства та іншого господарства"⁵. В цьому випадку привертає до себе увагу те, що Д.І.Багалій цілком слушно ставить на перше місце в процесі опанування природними багатствами не географічні, а соціальні умови, що знайшли свій вияв у заснуванні великих міст - Одеси, Катеринослава, Херсона, Миколаєва, Маріуполя. Приділяється у дослідженні й увага питанням української та російської колонізації півдня України. При цьому автор стверджував, що основну масу населення склали українці. Не обійшов Багалій своєю увагою питання про інші поселення на півдні України у XVIII і першій чверті XIX ст. - сербські, грецькі, вірменські, молдавські та ін.

Заключний розділ праці присвячено історичним даним про стан землеробства, городництва, тваринництва, риболовства, добування солі і кам'яного вугілля, торгівлі. Значну цінність становлять карти Запорізьких земель і Новоросійського краю.

Історико-географічний інтерес становить робота про Слобожанщину М.Ф.Сумцова (1854-1922)⁶, відомого українського фольклориста, етнографа,

² Багалій Д.І. Заселення Півдня України (Запоріжжя й Новоросійського краю) і перші початки їх культурного розвитку. Х., 1920, 112 с.

³ Там же, с. 3.

⁴ Там же, с. 10.

⁵ Там же, с. 35.

⁶ Сумцов М.Ф. Слобожане. Історично-етнографічна розвідка. Х., 1918, 240 с.

академіка АН УРСР з 1919 р. Поряд з етнографічними скетами робота М.Ф.Сумцова висвітлює ряд історико-географічних питань. У монографії простежено формування Слобожанщини в середині XVI ст. Автор дав характеристику населення за його класовим складом, показав появу експлуататорів і гноблених селян. Відомості історико-географічного характеру подані при розгляді питань розвитку сільського господарства і промисловості. Аналізуючи окремі галузі виробництва, М.Ф.Сумцов детально описав землеробство, скотарство, ремесла. Торкаючись кам'яновугільної, металургійної, цукрової промисловості, автор підкреслює, що вони мали велике значення не лише для України, а й для всієї Росії. Центрами перших двох була Катеринославщина, а останньої – Київщина і Слобожанщина. Історико-географічний інтерес становлять матеріали про торгівлю і ярмарки в Харкові, Сумах, Ромнах і Полтаві, про торгові зв'язки Слобожанщини з російськими губерніями.

В 1919 р. у Києві вийшла книга В.В.Кістяківського про географію України⁷. В ній автор багато уваги приділив історико-географічним питанням, подав відомості про розташування українських земель, їх розміри, кордони, описав географічні умови, навів дані про населення та його розміщення. В монографії йдеться також про економіку – сільське господарство, ремесло, промисловість, торгівлю – і наведено численні історико-географічні матеріали. Значний історико-географічний інтерес становлять характеристики таких частин України, як Правобережжя, Лівобережжя, Слобожанщина, Степ і Катеринославщина, численні карти і картограми, таблиці і малюнки, розроблені автором для цього видання.

Дві роботи з економічної географії, в яких значне місце посідали питання історичної географії, вийшли в 1919 і в 1920 рр.

У Києві в 1919 р. побачила світ книга "Экономическая география Украины" відомого українського економіста, економігеографа, академіка АН УРСР з 1919 р. К.Г.Воблого (1876-1947). Вона була першим підручником з економічної географії України. В цій праці висвітлені питання території і населення України, географія промислів, гірничозаводської і обробної промисловості та транспорту.

У вступі автор підкреслив взаємозв'язок географічного фактора із розвитком окремих галузей України. Відповідно до цього він описав рельєф поверхні, гідроресурси України, клімат, корисні копалини тощо. В першому розділі наведені статистичні дані про територію і населення України. У другому – показана географія промислів і основних видів сільськогосподарського виробництва. Далі подана характеристика гірничої, кам'яновугільної, машинобудівної, цукрової, борошномельної, винокурної, тютювобудівної, скляної, целюлозної, фарфоро-фаянсової, деревообробної промисловості. Завершується книга географією транспорту і торгівлі на ярмарках, описом внутрішніх і зовнішніх торговельних операцій. Цінність праці полягає ще й у тому, що вона містить численні діаграми, картограми і малюнки, які складені за даними по губерніях. Загальна карта України подає відомості про основні населені пункти і залізничні.

В 1920 р. також у Києві вийшла з друку праця С.Остапенка "Економічна географія України". В розділі про географію видобутку кам'яного вугілля наведені місце і дата заснування металургійних заводів, що використовували донецьке вугілля. В розділі про залізну руду згадується перший металургій-

⁷ Кістяковский В.В. Краткая география Украины. Киев, 1919, 88 с.

ний завод на Україні, заснований 1795 р. у Луганську та інші великі металургійні підприємства, їх виробничі потужності й кількість робітників. Описано й райони розміщення і виробництва марганцевої руди, заліза, сталю чавуну. В роботі подано географію хлібопекарської, цукрової, спиртової, тютюнової та інших галузей промисловості, ремесла, транспорту, торгівлі та кооперації. В розділі про населення наведено статистичні відомості про розміщення, занятість, соціальний склад у кожній губернії, міграцію українського населення в інші частини Росії та за кордон.

У роки громадянської війни одночасно із історико-географічними дослідженнями в цілому про Україну з'являються праці, присвячені окремим районам

Історико-географічна і економічна характеристика Донецького басейну подається в праці І.Фоміна "Донецький басейн", що вийшла у Харкові у 1920 р. Автор визначив кордони Донбасу, висвітлив історію видобутку вугілля і створення металургійної промисловості, роль залізничного транспорту в освоєнні природних багатств краю. Дані про видобуток вугілля представлені по районах. Виділені основні центри видобутку вугілля в Кізівському, Марієвському, Макеевському та інших районах. І. Фомін відзначав, що "...ідея гірничої і гірничозаводської промисловості вже підготовлена своєю історією до централізованого керівництва, тільки тепер це керівництво має здійснюватися не капіталістичними силами і не в своєкорисних інтересах капіталістів, а державою в інтересах всього народу"⁸.

В 1919 р. в Полтаві вийшов довідник⁹, присвячений Полтавщині. В ньому характеризується географічне становище, описано адміністративний поділ, розміри губернії, кількість і склад населення. Значну цінність становлять матеріали про гідрографію, географічне розташування ґрунтів і корисних копалин.

У праці А.А.Копорського про рибу промисловість Азово-Чорноморського басейну¹⁰ дана історико-географічна характеристика його північної частини річок - Дону, Дніпра, Дністра, Дунаю, Бугського лиману, наведені дані про райони риболовецьких промислів, місця збуту рибної продукції, про ринки продажу риби з північного узбережжя Азовського і Чорного морів у Петрограді, Москві, Києві, Харкові, Орлі, Вятці, Варшаві, Лодзі та інших місцевостях.

В історико-географічних дослідженнях періоду громадянської війни значне місце відводиться питанням економічного розвитку України, стану і перспективам розвитку продуктивних сил в умовах соціалістичної держави.

В дослідженні І.Др'єва "Производительные силы Украины", що побачила світ у 1920 р. в Харкові, на перше місце висувається питання про необхідність виявлення ресурсів, яким громадянська війна завдала великої шкоди. Автор, підкреслюючи винятково важливу роль Донбасу, дає його детальну історико-географічну характеристику: описані географічне положення, територія, підкреслюється близькість Донбасу до південних портів, розглядається розвиток великої промисловості і посилене будівництво залізниць. Автор

⁸ Фомин И. Донецкий бассейн. Харьков, 1920, с. 35.

⁹ Лісовська К.К., Ніколаєв В.Ф. Полтавщина. Полтава, 1919. 85 с.

¹⁰ Копорский А.А. Рыбная промышленность Азовско-Черноморского бассейна. Ч. I. Северное побережье Азовского и Черного морей с устьями рек, впадающих в эти моря. Одесса, 1920. 84 с.

також описує Криворізький і Керченський залізорудні басейни та інші місця добування руди, зокрема марганцевої поблизу м. Нікополя Катеринославської губернії, місця розробки ртуті, срібно-свинцевих руд, графіту, вогнетривких матеріалів, бурого вугілля, торфу, глини, використання гідроенергії.

Значний історико-географічний інтерес становить виданий у 1919 р. у Харкові "Збірник статистичних відомостей по народному господарству України". В ньому характеризуються територія і населення України по губерніях і повітах за демографічними ознаками, зроблено порівняння стану сільського господарства і промисловості з довоєнним часом. Наведені численні дані про внутрішню і зовнішню торгівлю України.

Вийшло також дві праці про Харківську губернію. У першій з них у вигляді довідника наведено відомості по повітах про стан сільськогосподарського виробництва, про вирощування різних культур, їх врожайність, а також характеризуються головні види фабрично-заводської промисловості¹¹. Друга - це колективна праця вчених Харкова, які в основному з позицій історичної географії висвітлюють питання природних умов і зайнятості населення Харківської губернії¹². Подано географічний опис Харківщини, економічний і культурний рівень розвитку, описані найважливіші населені пункти. Значне місце приділено викладу історії Харківщини, характеристиці населення, стану сільськогосподарського і промислового виробництва, розвитку культури.

В історико-географічному плані значний інтерес становлять матеріали про місця добування солі в Криму, Галичині, на Катеринославщині, рівень виробництва і місця збуту, що вміщені у книзі О. Федоровського "Копальні багатства на Україні. Сіль, гіпс та ангідрит" (вийшла у Харкові у 1920 р.).

Дослідження Б.С. Лисіна¹³ присвячено питанням розміщення і техніко-промислового значенню каолінів і глин на Україні. Детально описано місця видобутку їх на Подолії, Волині, Київщині, Чернігівщині, Полтавщині, Харківщині, Катеринославщині. Перераховано і вказано розташування керамічних заводів, приведено дані про їх виробничу потужність.

У брошурі Є.В. Опішкова "Торф'яні багатства України" (К., 1918) визначено місця зосередження та запаси торфу на Чернігівщині, Полтавщині, Київщині, Подолії. Історико-географічні відомості містить брошура Р.І. Березіна "Добування бурого угля на Правобережній Україні", що вийшла з друку 1920 р.

Про запаси солі на Україні та її використання дізнаємося з брошури К.Н. Космо-Дем'янського "Соляної промисел на Україні и рынок украинской соли" (вийшла в Києві у 1919 р.). У численних таблицях показано розвиток соляної промисловості на Україні в 1900-1915 рр., визначено місця найбільш активної добичі солі. Про сіль України писав Ф. Лисенко¹⁴. Він зосередив свою увагу на питанні про розробку солі у Слов'янському і Бахмутському районах, склав список заводів по виробництву солі, вказавши на їхнє розташування. Тут же знаходимо відомості про видобуток солі на Херсонщині і в Таврії.

¹¹ Сельское хозяйство, фабричная промышленность и занятия населения Харьковской губернии. Харьков, 1918, 156 с.

¹² Природа и население Слободской Украины. Харьковская губерния. Харьков, 1918, 336 с.

¹³ Лисин Б.С. Глина та глиняна промисловість на Україні. К., 1918. 160 с.

¹⁴ Лисенко Ф. Сіль на Україні (в межах Наддніпрянщини). Кам'янець на Поділлі, 1920. 61 с.

В праці В.М.Ландо "Свеклосахарная промышленность Украины и аграрный вопрос" (К., 1920) дана історико-географічна характеристика стану цукрової промисловості на Україні, відомості про площі посівів під буряки, їх врожайність у Київській, Волинській, Подільській, Херсонській, Полтавській, Чернігівській, Харківській губерніях, виробництво цукру.

Г.А.Кравченко висвітлює питання про розміщення і продуктивність маслобійної промисловості на Україні¹⁵. Розміри посівних площ, врожаї олійних культур, торгівлю рослинними маслами дано по губерніях.

У 1919 р. у Києві вийшла книга про вирощування тютюну та тютюнову промисловість в Чернігівській, Полтавській, Херсонській, Волинській, Харківській губерніях в 1911-1917 рр., торгівлю тютюном, в тому числі за кордон¹⁶. Велику цінність становлять чотири таблиці з різними відомостями про розвиток тютюнової промисловості в згадані роки.

В 1919 р. у Києві вийшли дві праці. Одна з них - "Промышленное садоводство, огородничество и бахчеводство на Украине, ч.1. Плодоводство" - окреслює кордони фізико-географічних районів України, де вирощувалися фрукти, по кожній губернії. У брошурі Є.В.Алексєєва "Леса Советской Украины" подано деякі історико-географічні відомості про лісові багатства Радянської України, про їх раціональне використання.

Складовою частиною історичної географії є праці з історії окремих міст. Так, в 1920 р. І.С.Біск видав брошуру про населення Києва¹⁷. В ній на основ перепису 16 вересня 1917 р. характеризується національний склад, соціальний стан і рід занять населення основних районів міста. Брошура Б.О.Чорного присвячена робітничому питанню і промисловості Києва¹⁸ за 1914 - 1917 рр. Тут основну увагу автор зосереджує на фактах травматизму на міських підприємствах. Історико-географічний інтерес становить брошура В.Р.-ського про історичні місцевості на шляху від Києва до Канева¹⁹. Розповідається про історію населених пунктів - Трипілля, Витичева, Стайок, Ржищева, Трахтемирова, Переяслава, Канева.

Не тільки в Києві, а й в інших центрах України видавалися праці з характеристиками населених пунктів. Так, в Одесі вийшло кілька брошур про волості і поселення Одеського повіту з описом всіх сел з даними про кількість господарств і населення, розміри території, зміни в географічних назвах²⁰.

Згадані праці з радянської історичної географії ще не охоплювали всього широкого кола проблем цієї наукової дисципліни. Але вони були першими кроками в радянській історичній географії. В них зроблено спроби розкрити вплив географічних умов на соціальний і економічний розвиток суспільства, показати процеси заселення, розміщення і пересування населення, визначити територію і кордони України в певні історичні періоди, локалізувати політичні, воєнні і культурні події.

¹⁵ Кравченко Г.А. Производство масличных семян и маслобояная промышленность на Украине. Киев, 1919, 86 с.

¹⁶ Табаководство и табачная промышленность на Украине. Киев, 1919, 98 с.

¹⁷ Биск И.С. К вопросу о социальном составе населения г.Киева (по данным переписи 1917 р.). Киев, 1920. 18 с.

¹⁸ Черний Б.О. Материалы по рабочему вопросу и промышленности г.Киева (1914-1917 гг.). Киев, 1919. 44 с.

¹⁹ Р-ський В. Від Києва до Канева. Історичні місцевості. К., 1919. 32 с.

²⁰ Волости и цифры Одесского уезда. Одесса, 1920. 26 с.; Волости и селения Анапьевского уезда. Одесса, 1920. 18 с.; Волости и селения Балтского уезда, 1920. 21 с.; Волости и селения Вознесенского уезда. Одесса, 1920. 14 с.

ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ УКРАЇНИ
ПЕРІОДУ ФЕОДАЛІЗМУ

Серед джерел історичної географії України періоду феодалізму важливе місце належить багатотомному зведенню польських сеймових постанов і конституцій 1347-1793 рр., які опубліковані під назвою "Volumina legum" ("Томи законів"). Саме в згадані сторіччя значна частина українських земель перебувала в складі феодальної польської держави. Їх становище знайшло відображення в численних документах цього видання^{*}. Проте документи збірника ще недостатньо використовувалися в історико-географічних дослідженнях, привертаючи увагу лише окремих авторів. Його значення як історико-географічного джерела ми й спробуємо показати в даній розвідці. Хронологічно обмежимося рамками XVI - середини XVII ст. (верхня межа обумовлена історично, нижня визначена появою масового матеріалу).

Комплекс відомостей історико-географічного характеру можна поділити на дві великі групи. Перша включає дані, що висвітлюють адміністративно-територіальний устрій українських земель, стан державних та внутрішніх кордонів Великого князівства Литовського та Королівства Польського. Друга - відомості з економічної історичної географії України XVI - першої половини XVII ст.

Сеймові постанови про "граничні" комісії яскраво характеризують особливості різних ділянок зовнішніх кордонів Речі Посполитої. Так, безперервні суперечки між власниками прикордонних маєтків змусили польський уряд у 1550 р. на численні прохання малопольської та галицької шляхти призначити комісію для визначення кордонів між коронними і угорськими землями (П, 7-8^{**}). На кінець XVI ст. польсько-угорські прикордонні конфлікти настільки загострилися, що на сеймах 1591 та 1609 рр. було вирішено створити постійні комісії (П, 331, 467). Проте ні вони, ні більшість наступних комісій (понад десять до середини XVII ст.) не поліпшили становища на кордонах (Ш, 8, 88, 264, 294, 381, 437, 450; IV, 27, 53, 292, 294; V, 38-39, 229 та ін.). Комісари Руського воеводства, з'їжджаючись у Яслиських, вели звичайно кордон звідси до самого Покуття (Ш, 8).

Щодо кордону з Молдавією, то для розв'язання конфліктів між нею і Кораною (воლოსку набіги, обопільний розбій, розшуки біглих селян) на пограниччі Руського, Подільського і Брацлавського воеводств сейми починаючи з 1598 р., призначають комісарів: руських і подільських - до Хотина, брацлавських - до Ямполя (П, 378; Ш, 226; IV, 27, 134, 252, 290, 292, 336, 443).

* Перші 8 томів під назвою "Prawa, konstitucye i przywileje Królestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Litewskiego y wszystkich prowincyi należących do Korony Polskiej" видані у Варшаві в 1752-1782 рр. під ред. Ю.Залуського та Ст.Конарського, перевидані в Петербурзі в 1859-1860 рр. під назвою "Volumina legum" (далі - ВЛ) під ред. Й.Огризка; том 9-й виданий Краківською академією наук у 1889 р., том 10-й - у 1952 р.

** Римська цифра в дужках означає том, арабська - сторінку 2-го видання ВЛ.

У витанні вищено багато постанов про відрядження комісарів для розмежування коронних земель і земель Російської держави в першій половині XVII ст. (Ш, I, 123, 157, 338, 373, 431, 444; IV, 192, 310, та ін.). Зокрема, комісії 1646 р. доручено переглянути кордони, встановлені на Лівобережжі за Поляновським миром та відсунути їх на схід до Муравського шляху (IV, 45).

Сеймові конституції XVI - першої половини XVII ст. свідчать про увагу уряду і до внутрішніх кордонів Речі Посполитої, зокрема, між коронними землями та Великим князівством Литовським. На сеймах 1589-1631 рр. постійно підкреслювалось, що непевність кордонів між Київським воеводством та Мозирським повітом приводить до змішання юрисдикції Київського та Віленського єпископств (П, 392, 447, Ш, 101). Призначені комісії з різних причин відкладалися (П, 289, 347, 348, 368, 392, 447, 473; Ш, 12, 13, 101, 182, 220, 225, 326). Лише в 1621 р. комісари, з'їхавшись в Овручі, провели розмежування, за яким, зокрема, землі Віленської капітули (волость Камінщина) відійшли до Київського повіту¹. Затвердивши в цілому нову межу, варшавські сейми 1625 та 1631 рр., проте, повернули Мозирському повіту волость Камінщину разом з поселеннями вздовж нижньої течії Уборти (Ш, 326). Київсько-мозирську границю продовжувала дубько-пінська, для встановлення якої та усунення прикордонних суперечок сейм 1638 р. призначив комісарів (Ш, 444-44). У 1638 р. були призначені комісари для розмежування Смоленського воеводства з Чернігівським (Ш, 451).

Незважаючи на проведені в 1546 р. розмежування земель Великого князівства Литовського та Королівства Польського², сутічки на кордонах Бельського, Руського, Подільського воеводств, з одного боку, та Волинського й Брацлавського - з другого, не припинялись і в другій половині XVI ст. Про одну з таких спірних ділянок колишнього польсько-литовського кордону між Черноострівським маєтком Остророгової на Поділлі та волинськими маєтками Збаразьких і Вишневецьких - йшлося на сеймі 1581 р. (П, 207-208). Задовольняючи численні прохання прикордонної шляхти, сейми 1576-1647 рр. призначали вісім комісій для уточнення спірного кордону.

Сеймові постанови 1589-1590 рр. свідчать, що Брацлавське воеводство межувало на той час із Волинським (П, 287, 316). Такий кордон існував, принаймні, з кінця XVI до середини XVII ст.; бо в межах сеймових постанов цього періоду жодного разу не згадується Київське воеводство, яке ще в 1570 р. граничило з Подільським у районі верхів'їв Тетерева та Сніводи³. Щодо кордону між Брацлавським та Київським воеводствами, то його, очевидно, передбачалось остаточно впорядкувати комісією 1613 р. для розмежування земель шляхетських і державних маєтків (Ш, 85).

¹ Źródła dziejowe. Warszawa, 1894, t. 20, s. 89-97.

² Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. Вильно, 1867, т. 1, с. 122-126. Детальне картографічне відтворення цього розмежування див.: Kolankowski L. Zygmunt August - wielki książę Litwy do roku 1548. Lwow, 1913, tab. VIII-XIII.

³ Акт розмежування земель воеводств Брацлавського, Київського і Подільського 1570 р. див.: Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов при Киевском военном, Подольском и Волинском генерал-губернаторе (Далі - Архив ЮЗР), ч. 7, т. 1, с. 225-229; ч. 8, т. 1, с. 262-266, т. 5, с. 198-200. На обласній карті Брацлавського воеводства Г. Бошлана (середина XVII ст.) Брацлавське воеводство вме межю з Волинським, причому спільний кордон тягнеться понад 100 км. Див. Лясковський В.Г. Гільом Левассер-де-Бошлан и его историко-географические труды относительно Южной России. Киев, 1901. Карты.

Незабаром після надання Чернігівському князівству статусу воеводства "в інтересах чіткості судових юрисдикцій та оподаткування" в Речі Посполитій була призначена комісія для розмежування його земель з землями Київського воеводства. З інструкції 1633 р. комісарам дізнаємося, що вони мали з'їхатися десь на Десні між Остром і Черніговом та розмежувати воеводства (Ш, 449-450). 1641 р. для завершення справи знову була призначена комісія (ІУ, 16-17).

Відбувалися розмежування земель повітів і всередині воеводств. Так, наприклад, 1601 р. сейм призначив комісію для визначення юрисдикцій Кам'янецького і Летичівського гродських судів. Та лише в 1612 р. вона зібралась у Зінькові і провела розмежування⁴, затверджене сеймом 1613 р. (П, 392; Ш, 15-16, 86).

Допоміжні відомості про стан кордонів та особливості життя на прикордонних українських землях містять сеймові постанови про турецько-татарські вторгнення (П, 69, 97, 311, 393, 406; Ш, 81, 92, 187, 225; У, 235-236); про звільнення від поборів спустошених міст, містечок, староств, навіть цілих повітів і земель у першій половині ХУП ст. (П, 205; Ш, 391-393; У, 233, 461 тощо); про урядові заходи по організації охорони південних кордонів (будівництво та укріплення замків, побори на їх утримання та ін.), військові дії проти турецько-татарських та волоських загонів (П, 205, 223-225, 232, 233, 305, 308, 331, 340; Ш, 132, 170, 198-204, 215, 226, 237, 259-260, 276, 293, 349, 394, 433; ІУ, 232, 262).

Значення українських земель у системі охорони державних кордонів Речі Посполитої виразно ілюструє перелік першорядних міст, "близьких до ворожих границь", вміщений у конституції варшавського сейму 1620 р. У ньому після Кракова названі Львів, Кам'янець-Подільський, Снятин, Галич, Київ, Белз, Кременець, Луцьк, Перемишль, Сянок (Ш, 181-182). Пізніше до "прикордонних" міст додають і Вінницю (ІУ, 66). Певну цінність мають окремі згадки про прикордонні населені пункти (П, 318, 448; У, 233, 308).

У сеймових конституціях подається порядок та способи розмежування земель різних категорій, встановлення й поновлення кордонів земельних володінь (І, 114, 126, 176, 201-202, 207; П, 19, 170, та ін.). Цікаво, що ще в статуті Казимира 1347 р. наголошувалось на природному характері кордонів: між володінь складають ріка, річка, потічок. У разі природної зміни їх річища відповідно міняється і кордон (1,2).

Цінне джерело до історії адміністративно-територіального устрою України становлять понад 40 поборових універсалів за період з 1564 р. до другої половини ХУП ст., які містять переліки воеводств, земель повітів Речі Посполитої. Вони дозволяють простежити зміни в територіальному складі українських земель, еволюцію назв "повіт" і "земля" в офіційній термінології, деякі тенденції в розвитку адміністративної системи феодальної Польщі, зокрема, укрупнення адміністративно-територіальних одиниць, позбавлення статусу повітів невеликих територіальних утворень.

Слід зважати на те, що у ВІ термін "земля" вживається в різних значеннях, найчастіше для позначення повітів, як досить великих за територією (Сяноцький, Галицький, Жидачівський, Коломийський, Тереховельський, Київський, Овруцький, Житомирський), так і зовсім малих (Буський). Причому

⁴ Архів ЮЗР, ч. 7, т. І, с. 274-276.

особливо виразно ця тенденція виступає з другої половини XVI ст. (П, 232; Ш, 342-343, 195-198; IV, 31, 49-51; V, 36, 222, 234). Іноді, на зміст поняття "повіт" розширюється, і воно вживається замість потрібної "земля" (V, 38-39 тощо). Вживається поняття "земля" і у власному розумінні слова, як підрозділ воєводства, що в свою чергу ділиться на повіті (93, 143, 456). У цьому й полягала своєрідність і складність адміністративного устрою Руського, Мазовецького і Равського воєводств, які "через обширність складаються з багатьох земель" (П, 18). Іноді в офіційній мінології поняття "повіт" і "земля" навіть в одному документі вживаються для визначення однієї адміністративної одиниці (V, 234-235). Така нечітка урядова термінологія є наслідком певної аморфності й несталості адміністративної системи Речі Посполитої.

У сеймовій постанові 1580 р. вжито термін "Україна Руська, Київська, Волинська, Подільська, Брацлавська", тобто назва "Україна" з традиційних "українських" воєводств - Київського і Брацлавського - офіційно поширюється і на інші українські землі (П, 206), що відбиває певний етап в історії формування української державної території**.

Чимало постанов характеризують сферу автономії окремих адміністративних одиниць та характер зв'язку між ними. Наприклад, відокремленість на самостійність Холмської землі, зумовлена її географічним положенням була санкціонована наданням права на власний сеймик ще в XV ст.⁵ У подібних універсалах вона переважно стоїть окремо від решти земель Руського воєводства, хоча іноді і згадується як його складова частина, а в 1609 р. навіть прямо названа повітом (П, 203-204, 460, 477; Ш, 93, 293). Правом на власний сеймик користується з 1563 р. і Галицька земля, проте її повітова автономія значно обмежена: ухвали галицьких сеймиків, що проводились за тиждень вальним сеймом, мали силу тільки після їх затвердження останнім (П, 28). Крім того, до 1611 р. Галицька земля разом з Холмською поперемінно обслуговувалися одним депутатом на вальний сейм (Ш, 16).

Постанова 1567 р. про перенесення до Галича засідання коломиїського земського суду, мотивована небезпечністю доріг, малим обсягом повітових справ і зберіганням земських книг у Галичі, вказує на звуження автономії Коломиїського повіту (П, 69). Аналогічна постанова щодо Городельського повіту Бельського воєводства була прийнята в 1616 р. (Ш, 142). В цьому самому документі йдеться про перенесення до Белза городських книг з Любачева, "санях ще тоді, коли суди відправлялися в Любачівському замку". Виходячи з цього, 1616 р., очевидно, можна вважати датою остаточної ліквідації Любачівського повіту**.

* Порівняймо: в постанові 1643 р. "Про комори" (Див. далі, с. 27) заголовок: "комори від кордонів Московських через Україну до Волощини"; також назву твору Г.Боплана (1660 р.) "Опис України, яка складається з багатьох областей Королівства Польського, починаючи від окраїн Московських до кордонів Трансильванії...".

⁵ Zemla Chełmska, Lublin, 1961, s. 166, 168.

** Любачівський повіт ще фігурує в поборовому реєстрі 1531 р., а в реєстрі 1578 р. Любачів вже зараховано до Бельського повіту (Zbroda ... Na zezwa, 1902, t. 28, cz. 1, s. 208-211, 248-249).

Сеймові постанови містять багато важливих відомостей з історії адміністративного устрою окремих воєводств, зокрема Белзького (призвання Белзької землі до Корони і утворення воєводства у 1462 р., встановлення "ієрархії" його повітів - I, 91-92; У, 36); Брацлавського (традиційний погляд на нього як на одне з двох "волинських воєводств" (1590 р.), перенесення центру воєводства з Брацлава до Вінниці (1598 р.), збереження в середині XVII ст. слідів колишнього поділу на два окремі повіти - П, 312, 375, IV, 115); Київського (офіційна декларація в привілеї Київської землі 1569 р. про збереження її повітів "при своїх границях стародавніх навечно... цілими і непорушними" - П, 85); Чернігівського (запровадження в Чернігівському князівстві городських і земських судів у 1633 р., надання йому статусу воєводства з двома повітами в 1635 р. - Ш, 381-382, 410).

Велика кількість матеріалів сеймових конституцій стосується історії старостинської адміністрації на українських землях у XVI- першій половині XVII ст., зокрема, функцій і компетенцій старостинського уряду, особливостей прикордонних староств порівняно з центральними тощо. У ВЛ знаходимо відомості про існування понад 50 українських староств*. Їх перелік дає можливість встановити співвідношення королівщин у різних регіонах: на західно-українських землях їх нараховується понад 25, на Київщині - 13, на Волині, Поділлі і Чернігівщині - по 5, на Брацлавщині - 4. Найчастіше у сеймових матеріалах виступають західно-українські староства та староства "від Бару до московської границі" під назвою "українських" (Ш, 461). Решта староств, що губились серед величезних магнатсько-шляхетських латифундій, фігурує у ВЛ рідше. Не випадково ми не знаходимо у збірці жодних відомостей про Київське староство (порівняємо: П, 395). Воно існувало формально^{xxx}, і київським старостою звичайно був київський воєвода, як, до речі, чернігівським - чернігівський воєвода (1635 р., Ш, 410).

Важливим джерелом до історії адміністративно-територіального поділу українських земель є численні сеймові постанови про надання королівщин і церковних та шляхетських земель, про застави та продаж маєтків (IV, 17-18; У, 283 тощо); відрядження ревізорів для встановлення меж між селами (П, 318); ревізії слухосених татарськими набігами сіл (П, 311). У них вказана адміністративна приналежність та належність населених пунктів до володіння приватної особи, що допомагає локалізувати їх на карті і уточнити внутрішні адміністративні кордони. Крім того, зафіксовано процес посиленої роздачі державних маєтків у приватне землеволодіння в кінці XVI- середині XVII ст., особливо в Руському і Белзькому воєводствах (П, 267, 318; IV, 252-253, 262, 285, 296, 404; У, 185), у Київському воєводстві (П, 317, 364; IV, 302-304). Значно менше сеймових надань припадає на Поділля (П, 85-86, 391; IV, 253), Брацлавщину (П, 398, 466; IV, 360), Полтавщину (Ш, 317-318; IV, 130, 359), Чернігівщину (IV, 303). Інтенсивно роздавалися державні

*За іншими джерелами - понад 60 у період, що розглядається.

^{xxx} Декретація 1636 р. вказує, що "староство київське оподатковується разом з воєводством... і жодного села, ані фільварка не має", а належну суму до скербинні (3000 злотих) щороку сплачують київські міщани (Zrodła ... Warszawa, 1877, т. 5, в. 193).

маєтки монастирям та церквам (П, 447, 472; Ш, 20; IV, 58, 452-453; V, 380 зокрема, київським домініканам на сеймі 1613 р. підтверджено право на хут Котур (Ш, 420), луцьким - на села Яловичі та Аршичин Луцького повіту (IV, 452) тощо.

Коротко зупинимось на відомостях у ВЛ з економічної історичної географії України. Значний інтерес для встановлення географії виробництва та сіживання солі в Руському воєводстві і за його межами становлять сеймові постанови про соляні копальні в Дрогобичі, містах Самбірської економії (Сіль Старе Місто) та інших "руських жупах" (П, 20, 98, 285; Ш, 145; IV, 211). Бдаючи великого значення соляному промислу, уряд заохочує соледобування в приватних маєтках та гарантує їх власникам збереження прав на соляні копальні (П, 152). Сіль, видобута в Руському воєводстві, зосереджувалась на трьох основних складах: в Коломиї, Белзі, Красниставі (П, 59; Ш, 145).

Основні райони експорту руської солі на заході й півночі - великопольські воєводства (Брестсько-Куявське, Іновроцлавське, Познанське, Каліське П, 164-165, 442), південні повіти Мазовецького воєводства (П, 55, 285), литовські землі (П, 59). Споживалась руська сіль і в Помор'ї, зокрема в Гданську (П, 20). Основний склад руської солі, що вивозилась до Великої Польщі знаходився в Бидгощі (I, 265; П, 164-165). Сеймові конституції 1589 та 1598 рр. встановлюють річну норму доставки солі руським купцям: на бидгощський склад - 11 000 бочок, на днівський - 3000, на добринський - 2000 бочок (П, 286, 368-369).

Цікаві спеціальні сеймові постанови, присвячені розміщенню складських центрів на території Руського воєводства: "пресного меду" - в Красниставі (Ш, 20), "вин і медів волоських" - в Кам'янці-Подільському, Чечельнику, Боршові, Святині, Шаргороді, Барі (Ш, 417), угорських вин - у Самборі і Стрию (П, 201), інших вин - у Фельштині, Яслиських, Жешові, Добромилі, Новому Місті, Библі, Рудках, Новотанці, Бабичах, Нижанковичах (Ш, 388; IV, 23, 59); складів у Львові: "Ярославського", складу солі, мальвазії і мушкетелі, товарів волоських купців та ін. (П, 58-59; Ш, 13-15; 333; IV, 296, 375). Інструкція 1643 р. про оподаткування різних іноземних товарів вказує напрямки зовнішньої торгівлі Речі Посполитої, зокрема, подає перелік місць, звідки експортуються сукна, полотна, килими, нитки, хутра, шовк, дорогоцінне каміння, хміль, худоба тощо (IV, 42-43). Сеймом приймалися спеціальні постанови про надання чи підтвердження містам права на ярмарки, зокрема Львову, Холму, Красниставу, Коломиї, Березанам, Мозирю та ін. (I, 258; Ш, 25; V, 234, 237, 240, 282); про заборону торгів і ярмарок у селах (1507 р. - I, 165).

Значний інтерес становлять відомості про торговельні шляхи, переважно на західно-українських землях. Багато постанов присвячено гостинням - великим второваним шляхам першорядного значення, що вели до складських центрів. Так, наприклад, у 1565 р. сейм підтвердив лист Казимира 1456 р., в якому встановлено, що "гостинець волоський" має пролягати тільки через Коломию (П, 59). У 1620 р. встановлено лише два шляхи для ввозу волоських вин і меду: через Кам'янець і Святян (Ш, 191, 417). Різні товари до львівських складів з Угорщини йшли через Динів, Самбір, Лісько, Стрий та інші міста (П, 408; Ш, 191). У сеймових постановах знаходимо відомості про Львівський "гостинець" до Перемішля (V, 167), "гостинці" з Волині і Поділля через Краснистав на Льблін і Казимеж (Ш, 20), стародавні - з Белза до Познані, до Литви; з Белза і Краснистава - до Парчова (П, 59), новий "гостинець" з Угорщини через Стрий

до Львова (У, 181), "гостинець" під Самбором, який ішов через с. Сіде до містечка Кривче Перемишльського повіту (У, 187), до Москви через Дорогобуж і Смоленськ (ІУ, 34) та ін. (П, 58; Ш, 13).

Особливий інтерес для встановлення сітки доріг на українських землях першої половини ХУІІ ст. становлять митні сеймові постанови 1643 р.: "Комори і прикоморки на пограниччі, до давніх новостворені" і "Комори, здавна встановлені" (ІУ, 41). Так, наприклад, серед митниць на дорогах "з Пруссії до Корони" названі: Ратно, Камінь-Каширський, Чорторійськ, Губків, Поничів, Овруч*.

Безпека та упорядкованість доріг - важливого джерела скарбових прибутків, що надходили з митних комор і прикоморків, - постійно були в центрі уваги уряду. Королівським ревізорам неодноразово доручалось поряд з ревізією міст і складів докладно "списати гостинці й дороги" (П, 97, 148; У, 231). Приймались постанови про ревізію та "направу" поганих доріг, а також небезпечних через численні водні перешкоди доріг у Коломиїському повіті (П, 69) тощо (ІУ, 59; У, 187, 236).

Щоб перешкодити грабункам і розбою на дорогах, приймалися спеціальні постанови, зокрема "Про безпеку купецьких доріг" (1589 р. - П, 284-285) та багато інших (І, 165; П, 48; Ш, 13 тощо). Щоб купці з товарами не обминали "звичні" і "стародавні" шляхи з митними коморами, на сеймах починаючи з середини ХУ ст. приймаються спеціальні постанови, що забороняють проїзд по незаконних, контрабандних дорогах (І, 193; П, 48, 58, 69, 408; Ш, 191; ІУ, 34, 68-69, 211; У, 181). Дорожнє законодавство регламентувало і ширину "гостинців". За постановою люблінського сейму 1569 р. їх ширина мала бути не меншою за 10 ліктів (4,7 - 7,8 м) - "для возів і прогону волів" (П, 97).

Відомості, що розширюють географію великих і дрібних шляхів, містять численні сеймові постанови про будівництво та напругу мостів, наприклад, через Буг між Дорогуськом і Берестянами, через р.Довківку в с. Довкі на Холмщині, в Бережанах (П, 209; Ш, 93, 386), перевозів на р.Чорній Воді та в Подільському воєводстві на Дністрі (останній в 1601 р. було закріплено за кам'янецьким старостою (П, 400; Ш, 86). Для топографії міст цікавими є згадки про стан кількох дерев'яних мостів у Кам'янці (1613 р. - Ш, 86), про будівництво мостів у Луцьку (П, 377**).

Важливі відомості з економічної та фізичної історичної географії України є в сеймових постановах, присвячених рікам. Надаючи великого значення водним шляхам, уряд з кінця ХУ ст. складає реєстр судноплавних рік. В ньому згадуються Дніпро, Стир, Буг, Тисмениця, Сян (Статут Яна Ольбрахта 1496 р., І, 118). Конституція 1598 р. додає до них р. Стрий (П, 369), 1613 року - р. Ролу (Ш, 84), а 1633 р. - завоює до "портових рік Волинського воєводства" Случ, Горинь, Буг*** (Ш, 391). Судноплавні ріки мали бути вільними від гребель, гатей, млинів, есів та інших перешкод для навігації (118; І, П, 236, 369; Ш, 90, 391). У постановах з приводу цього ста-

* На різних шляхах на території України постанови називають близько 50 прикордонних митниць.

** Відомості про мости й перевози див. також: Ш, 93, 422; ІУ, 57; У, 187, 236 тощо.

*** Як бачимо, на той час Буг, якщо й не перетинав межі Волинського воєводства, то принаймні, на якомусь відрізку становив волинсько-белзький кордон (пор.: П, 262).

новлять інтерес конкретні відомості про греблі й гаті на Сяні, Бузі, Дістрі, Стиру в маєтках Гусиному, Завадах, Берестянах, Райтаревичах, Беретичах, Берестечку та ін. Намагаючись врегулювати використання водних шхів для торгових цілей, уряд накладає на власників млинів, гребель та інших перешкод штраф у 100 грівен (марок) за порушення умов судноплавств (1557 р. П, 13,20). Проте питання про перешкоди для навігації і надалі шалося актуальним: у 1563 р. цей штраф підвищено до 200 (П, 27-28), а в 1631 р. - до 1000 грівен (Ш, 326). Дозвіл на збереження гатей і млинів судноплавних ріках можна було отримати лише в рідких випадках, при умові що власники мали все потрібне для перевозу ком"ят і човнів через греблі та гаті (П, 286, 397). Неодноразово зустрічаються сеймові постанови про вичищення та поглиблення рік (П, 38, 75, 100, 106, 372-373).

На закінчення слід зазначити, що вказаними аспектами не вичерпується використання ВІ як цінного джерела в історико-географічних дослідженнях. В першу чергу це стосується питань, на яких ми зупинилися лише побіжно, зокрема, відомостей з економічної та фізичної історичної географії України. Спеціального дослідження вимагають історико-географічні відомості дгої половини ХVII-ХVIII ст.

Ю. А. М и ц и к

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ ОПИС УКРАЇНИ
У ТВОРІ ІТАЛІЙСЬКОГО ГУМАНІСТА XVII СТ. ДЖОВАННІ БОТЕРО

Італійський гуманіст Джованні Ботеро (1533-1617)[§] залишив по собі чималу творчу спадщину. Його численні праці, серед яких і присвячені питанням історії, географії, урбаністики, права, привертали до себе велику увагу сучасників і неодноразово видавалися. Так, наприклад, значною популярністю користувався невеликий за обсягом твір "Про причини могутності міст" (1588), що був виданий італійською мовою та латинно^{§§}. В цьому творі дано аналіз міської економіки з позицій меркантилізму. Останнє не повинно викликати подиву, оскільки Венеція, де народився і жив Дж. Ботеро, була одним з найбільш розвинутих міст середньовічної Європи. Інша праця Ботеро "Устрій держави" (1589) витримала 43 видання^{§§§}. Писав Дж. Ботеро і твори, присвячені державному устрою країн Європи чи їх історико-географічному описові, зокрема, "Англійська держава" (1625), "Реляція про Галльське королівство" (1626), "Опис Польщі" (Лейден, 1627 (2 видання), 1642)^{§§§§}.

Але найбільш популярною з усіх творів італійського гуманіста була його книга "Універсальні реляції" (Рим, 1591-1592), яка багато разів друкувалася італійською та іншими європейськими мовами[§]. Зокрема, на східно-слов'янських землях досить відомі польські переклади цієї книги, видані у Кракові 1609, 1613, 1659 р. "Універсальні реляції" відзначаються чіткою структурою, яскравістю викладу, посиленою увагою до державного устрою країн, викладенням різних екзотичних подробиць та ін. Формат звичайної книги на відміну від грубих фоліантів його попередників також сприяв широкому розповсюдженню цього твору Ботеро. Книжку Ботеро - своєрідну історико-географічну енциклопедію чи путівник - легко міг взяти з собою мандрівник у далеку путь і користуватися нею без особливих труднощів, чого, наприклад, не можна сказати про твори Г. Шеделя чи С. Мюнстера.

"Універсальні реляції" складаються з п'яти частин. Перша - "Космографія, тобто опис частин світу: Європи, Азії, Америки, де зазначено кордони різних країн та описані міста, багатства, звичаї та інші особливості",

[§] Біографічна довідка про Дж. Ботеро вміщена: Encyclopedis Italiana. Roma, 1899, t. 1.

^{§§} У Державній бібліотеці ім. В.І. Леніна (далі - ДБЛ) у відділі рідкісної книги зберігаються два видання цього трактату італійською мовою (Рим, 1590; Мілан, 1596) та одне латинно (Гельмштадт, 1665).

^{§§§} У ДБЛ зберігається у відділі рідкісної книги шість італійських та одне французьке видання цього трактату: Венеція, 1589, 1600, 1600-1601; Рим, 1590; Мілан, 1596; Віані, 1598; Париж, 1599.

^{§§§§} Примірники цих видань знаходяться у відділі рідкісної книги ДБЛ.

^І Див.: Вреден Э. Государствоведение Сансовино и всемирные реляции Ботеро. СПб., 1866. У відділі рідкісної книги ДБЛ зберігається чотири італійські видання "Універсальних реляцій", два німецьких переклади та польський (Краків, 1609). Останнє, а також італійське видання (Венеція, 1622), що зберігається у відділі книгознавства ЦНБ АН УРСР (Київ), були використані при написанні статті. Шифри відповідно: І н - 521; І н - 94.

друга - "Гідрографія, тобто опис моря взагалі, а також островів...", третя - "Монархологія, тобто виклад про наймогутніших монархів у світі", четверта - де "говориться про людей різних сект, або вір, тобто про католиків, еретиків, євреїв, язичників та схизматиків", нарешті п'ята - де "тракується про умови, в яких жили раніше народи Нового Світу, про джерела, через які там поширюється християнська релігія..."

Найбільш цікавою є перша частина, де Ботеро описує частини світу, а потім, там де йдеться про Європу, поступово переходить від держав Атлантичного узбережжя до східних кордонів Європи, до р.Танаїс (Дон) включно. Значну увагу він приділяє країнам та народам Східної Європи: Росії, якій зокрема, відводиться значне місце у першій книзі другої частини, Речі Посполитій, а також Молдавії, Валахії, Трансильванії, Криму. Ми розглянемо лише відомості щодо українських земель². Переважну більшість цих відомостей, де безпосередньо йдеться про Україну, подаємо у перекладі на українську мову. Переклад зроблено з краківського видання 1609 р., але використано також італійських текстів (Венеція, 1622). Варто зупинитися також на деяких дрібних відомостях, що стосуються предмета повідомлення. Наприклад, на карті Європи, де показано "Русь", "Поділля", зазначено такі міста, як Житомир, Вишгород, Рильськ. Розповідає Ботеро про походження православ'я підкреслюючи, що його прийняла "вся Московія, вся Русь, вся Литва", воно поширилося також серед "мінгрелів, грузинів, черкесів" та інших народів (Ін - 521, с. 80-81); про Дніпро, який починається в болотах біля Смоленська і тече "далеко й широко через польську державу й дикі поля, впадаючи нарешті до великого моря", вказується, що Дніпро має "ясну воду" на відстані від Двіни (Ін - 94, ч. 1, с. 158). Подаються відомості про загарбання Русі та Литви Батисом, про перемогу литовського князя над татарами і про те, що кримський хан може зібрати орду понад 30 000 вершників, які часто нападають на кордони Росії та України (Ін - 94, ч. 2, с. 81), про Кривий унів 1385 р., про загарбання Польщею Поділля та Волині (Ін - 94, ч. 3, с. 40).

Під час написання "Універсальних реляцій" Ботеро використовує твори античних (Страбон), середньовічних (Марко Поло, Г.Шедель), сучасних йому авторів (А.Поссевіно). Але, описуючи Україну, Ботеро лише двічі (у польському перекладі один раз) посилається на джерела - на почуті від когось відомості про князя Януша Острозького та митрополита Ісидора (Ін - 521, с. 96; Ін - 94, ч. 4, с. 119). Ці відомості Ботеро міг занотувати під час перебування у Речі Посполитій 1573 р., коли був секретарем польського короля Генріха Валуа. Цікаво, що у світі "Валезія" був також і секретар князя де Намур, Блез де Віженер (1523-1596). Віженер складав для короля "меморію" про Польщу і у 1573 р. навіть видав два свої твори: "Хроніки й аналі Польщі" та "Опис Польського королівства"³. Опис України Дж.Ботеро часто

² Як не дивно, згадку про ці відомості Ботеро знаходимо лише у радянському дослідника Д.С.Наливайко. Наливайко Д.С. Відгомін боротьби українських козаків з шляхетсько-католицькою експансією наприкінці XVI і першій половині XVII ст. у Західній Європі. - У кн.: Середні віки на Україні. К., 1971, вип. 1. с. 45-46.

³ Див.: Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси. Киев, 1890, вып. 1, с. 63-70; Ковальский Н.П. Записки современников как источники по истории Украины второй пол. XVI столетия. - В кн.: Некоторые проблемы социального экономического развития УССР. Днепродзержинск, 1971, вып. 2, с. 135-138.

близький до опису Вікенера, зокрема, відомості про родючість земель Волині, Поділля та Червоної Русі; шкідливість татарських набігів; деякі моменти з опису українських міст. Інші відомості Дж.Ботеро нагадують аналогічні з "Космографії" С.Мюнстера (латинське видання у Базелі 1550 та 1559 рр.)⁴, "Трактату про дві Сарматії" (друга половина XVI ст.) М.Меховського⁵, записок панського нунція 1565 р. у Польщу Фульвіо Руджієрі⁶ про православну релігію, венеціанського дипломата Еронімо Ліпшомано (помер у 1591 р.)⁷. Перекладач на польську мову "Універсальних реляцій" додав від себе деякі відомості (їх ми подаємо у дужках) і зробив деякі дрібні скорочення. Наприклад, опущено, що Луцьк є "містом волинським, в якому живуть православні рутени, католики та вірмени"; в переліку православних митрополій замість Київської вписано Галицьку та ін. Слід зазначити, що залежність Ботеро від відомих хронік, мемуарів знижує цінність його твору як історичного джерела. До того ж він часто подає неточну інформацію, наприклад, інколи називає Росію Білорусією, помиляється, коли визначає кордони Червоної Русі. До того ж його виклад відзначається тенденційністю – будучи католиком, Ботеро симпатизує Я.Острозькому, митрополиту Ісидору, схвалює єзуїтські школи, "через що віра католицька укріплюється" [Ін-521, ч. 4, с. 117]. І все-таки свідчення Дж.Ботеро мають певну джерельну цінність. Це стосується передусім деяких фактів з історії міст України, зокрема Києва; повідомлення про Русь як одну з найбільш густонаселених земель тодішньої Речі Посполитої, про торгівлю хлібом Поділля з Італією, вимушене свідчення Ботеро-католика, що "люд простий та селяни дотримуються православ'я" на відміну від шляхти, яка швидко полонізувалася, деякі інші відомості.

Слід зважити також на значення твору Ботеро як пам'ятки історичної, суспільно-політичної думки. Адже цей твір, популярний у тогочасній Європі, впливав у XVI–XVII ст. на суспільно-політичну думку Англії (Брікс, Асбот, Морісон), Франції (д'Авіті), Польщі (П.Пальчевський, А.М.Фредро, С.Старовольський, К. та М.Опалинські) та інших держав. Слід зазначити, що в Польщі урбаністичні концепції, висловлені у творах Дж.Ботеро, намагалися використати для обґрунтування планів заселення українських степів нібито необхідність охорони торговельних шляхів від татар, будівництва фортець на лінії Дністер – Умань – Кодак, прориття каналу Двіна – Березина, що з'єднає Балтику із Чорним морем. "Універсальні реляції" були популярними і у східних слов'ян. Наприклад, у бібліотеці Петра I зберігався примірник польського перекладу (1659)⁸ твору Ботеро. О.І.Соболевський у свій час вказував на існування трьох перекладів цього твору на російську та українську мови⁸.

⁴ ЦНБ. Відділ книгознавства. Палест, 1029; Ін-270; Нами використані переклади твору С. Мюнстера на німецьку мову (Базель, 1550, 1559).

⁵ Меховский М. Трактат о двух Сарматиях. М.; Л., 1936, с. 92–98, 109–111.

⁶ Ковальський М.П. Назв. праця, с. 132–134.

⁷ Там же, с. 138–139.

⁸ У відділі рукописів БАН (Ленінград) нами було знайдено скорочену копію краківського видання "Універсальних реляцій", зняту в Новгород-Сіверському монастирі 30 травня 1716 р. (Шифр – 32.8.8).

⁸ Соболевский А.И. Переводная литература Московской Руси XIV–XVII веков. СПб., 1908, с. 56–57.

Особливо важливим є той факт, що твір Ботеро був у числі джерел київського "Синопису". Як нам вдалося встановити, відомості "Синопису" про частини світу є скороченням відповідних записів Ботеро⁹. Завдяки "Синопису", що відігравав визначну роль у розвитку історичної думки східнослов'янських народів, повідомлення Ботеро про частини світу набули широкої популярності.

Історико-географічний опис України, що міститься у творі Дж. Ботеро "Універсальні реляції", має певну цінність як історичне джерело.

Наведемо окремі приклади в нашому перекладі із "Універсальної реляції, або всеохоплюючої новини Джованні Ботеро, венеціанця".

"Кордон між Королівством Польським та Валахією проходить по р. Дністер. Насамперед знаходиться тут провінція Подільська, рівна і вельми родюча. Адже досить засіяти поле один раз на два роки, щоб на другий рік з решток першого посіву виродилося збіжжя. Поділля має досить солі, яку беруть в одному озері, також домашніх та диких коней, меду, воску, волів та всіляких достатків до харчування. Але оскільки ця провінція є відкритою, то дуже потерпає через це від перекопських татар, які саранчою зненацька нападають на подільських людей, забирають їхнє майно та їх самих, внаслідок чого ці краї спустошені миль на 60 польських. І не знають нешас поляки, як тій біді запобігти. Є, однак, там місто Кам'янець, яке стоїть на судильній скалі, має природні стіни та вали, що вважаються неприступними. Інші тамтешні міста – це (Бар, Язловець, що має добрий замок Золочів) Кременець, Київ (Брацлав, Буськ та немало інших, невеликих та неукріплених, які тільки й мають дерев'яний, обліплений глиною, паркан від татар). Між рікою Дністром та Стриєм лежить одна невелика провінція, яка називається Покуття, і має такі самі ознаки, що Поділля, і яку теж тримають поляки (Є там непогане місто Коломия, повітове місто Галич, Стрий, Жидачів та кілка інших). / ч. 1, с. 147/.

"...Поділля є найменше заселеною країною, але причина цього полягає не в якомусь дефіциті землі, бо Поділля дуже багате на все те, що тільки може породити той клімат, а через татар, які пљондрукють Поділля під час своїх нападів, забирають людей у неволю, або змушують їх постійною загрозою нападу тікати звідси. Поляки ж такі простаки, що тій сарані не можуть дати ані ради, ані відсічі" / ч. 2, с. 40/.

"...Поділля має багато жита, пшениці та всілякого зерна і в 1590 р. догодило і генуезьким, тосканським та римським, а найбільше ближнім народам – Польщі, Литві, Русі, Москві. Там немає свого вина, але є мед, з якого мешканці, а особливо плебеї, окрім інших трунків, роблять смачні та здорові напої. Той мед дають бджоли у пухах, і там знаходять вулики, вирізані в деревах або у дуплах, чи у вуликах, що їх жителі тієї держави ставлять біля домів у садках, городах, пасіках, або в дірках чи отворах у землі та взагалі у кожному місці, яке до того хоч трохи придатне. Має Поділля досить лону, конопель, різної домашньої худоби, особливо волів, овець, кіз, свиней. Має Поділля і різних тварин повно, серед котрих зубри та лосі, яких італійці називають *Gran bestia*, і дикі коні, тури. Останні

⁹ Див.: Синопис. Київ, 1680, с. 5-8; Ів-521, с. I, 102, 132. У каталозі Києво-Печерського монастиря нам вдалося виявити згадку про польський переклад твору Ботеро (ЦНБ. Відділ рукописів. В П.674 С., арк. 51, № 135).

ховаються тільки в Мазовії, у сохачевській пуші, а тут видихали майже всі" [ч.2, с.42].

"...Говорячи про Русь, яку ще називають русинами, інші - роксоланами, маю на увазі ті всі держави, які належать до Корони Польської та йдуть за грецьким набоженством повністю чи почасти. Крім того, маю на увазі ще й підданих великого князя московського, котрий теж (як і польський король. - Авт.) пишеться государем всієї Русі. Але, зокрема, те ім'я дається провінції, яка лежить на захід від Поділля і називається Червона Русь, а те, що знаходиться у володіннях московських, називається Біла Русь. Червона Русь має кордон з Польщею та з Угорщиною, з одного боку, з Волинню та Поділлям - з другого. Вона має великий достаток збіжжя та худоби. Там шляхтичі та міщани подекуди тримаються римського костюлу, а люд простий і селяни - грецького і мають теж різних єпископів. Столицним містом Русі був колись Київ. Він був тоді прекрасним і великим містом, про що свідчать і тепер його руїни. Ісидор, митрополит з Києва, був на Флорентійському соборі і дуже поміг у справі з'єднання греків (тобто унії православних з католиками. - Авт.). Тоді ж зробили Ісидора кардиналом, і він повертався додому з піднесенням і запалом, щоб людей до істини привертати, але був зкинутий з митрополитства (кизями. - Авт.) і вбитий русинами. Головним містом тієї Русі, про яку йдеться, є Львів, місто з мурами та ровами, з досить міцними замками, яких має два. Є у Львові досить багато різних купців (як поляків, русинів, італійців, так і вірмен та євреїв). Інші, найбільш значні міста Перемишль, Самбір, Ярослав, Переворськ, Беч, Холм, Сокаль, Городок та досить багато інших, менш значних" [ч. I, с.148].

"...Волинь лежить між Литвою та Поділлям і якраз посередині її протікає ріка Стир. Волинь має багато лісів і ставків, є землер дуже багатою на збіжжя, пасовиська, меду. Найбільшим містом є Луцьк, де знаходиться до 1000 будинків. Король Стефан (Баторій. - Авт.) приєднав у 1579 р. до цієї провінції воеводство полоцьке, яке був посів у 1562 р. великий князь московський Іван Васильович" [ч. I, с. 151].

"...Поділяється Русь на Білу і Червону. Біла належить московиту, а ця - Короні Польській. Обидві йдуть за грецькими церемоніями. Біла Русь - уся, а Червона - у переважній більшості. Тутешні шляхтичі тримаються переважно римських обрядів, але деякі з них заражені ересю, а посліпство вперто стоїть при патріархові цареградському і при помилках грецьких. Колись найголовнішим містом всієї Русі був Київ, і мешкав тоді у ньому патріарх руський. Але мабуть через сплюндровання цього славного міста припинилася влада руська і патріарха. Тепер у всій Русі з Литвою налічується сім єпископств католицьких, тобто віленське, жмудське, київське, кам'янецьке, луцьке, перемишльське, а найголовнішим з них є архієпископ львівський. Русь має два архієпископства, тобто київське та львівське, котрі називаються митрополіями, та шість єпископств або владичств, тобто полоцьке, володимирське, галицьке, луцьке, київське, перемишльське. Там у Львові мешкає також архієпископ чи патріарх вірменський, якимось дивно вони надають собі титули. Вірмени торгують у тому місті і в Кам'янці та інших менших містах, що знаходяться поблизу. На Волині, яка знаходиться під Руссю, як Поділля, живе князь Острозький, пан багатий. Він має під своєю владою понад 4000 васалів. Він є головою руської секти, але син його, як я чув, його милість пан Януш, каштелян краківський, від котрого сподівається великих діл, бо він є паном острим, хазяїновитим, лишарським, прийняв віру католицьку. Думаю, що його приклад справить щось значне у тому народі" [ч.4, с. 118-119].

Н. М. П а с ю к

ТЕМАТИКА І ОФОРМЛЕННЯ КАРТ УКРАЇНИ ХУІІІ ст.
(за матеріалами фондів ЦНБ УРСР)

Серед різноманітних джерел, необхідних при підготовці історичної карти, важливе місце належить картографічним джерелам. Щоправда, їхня інформація буває короткою й уривчастою, але іноді саме вона стає для історика надійним опором в тому чи іншому питанні¹. Ключ до освоєння і критичного використання досвіду минулого в процесі виконання нових робіт дає вивчення історії картографічної науки².

Основною перешкодою на шляху більш повного використання картографічних джерел минулого є недосконале знання засобів оформлення та умовних позначок. Як ми знаємо, всі сучасні географічні карти, як правило, супроводжуються поясненням прийнятих умовних позначок та способів відображення їх спеціального та загальногеографічного змісту, чого не можна сказати про давні карти.

Проте, виходячи лише з аналізу картографічного матеріалу, одержати повну уяву про характер відображуваних об'єктів на старих картах неможливо. Необхідно знати ті загальноприйняті положення, на основі яких складались ці карти³. В ХУІІІ ст. активно формуються загальні уявлення щодо способів зображення, деталізації й достовірності показу об'єктів та явищ, що наносилися на карту. Рукописні інструкції та інші документи так чи інакше висвітлювали сам процес складання карт в ту епоху, особливо під час проведення Генерального межування. Настапови більше торкалися проведення геодезичних робіт, а не опрацювання їх результатів⁴.

Спеціальних конкретних інструкцій щодо умовних позначок у ХУІІІ ст. досі не виявлено. Можливо їх не було зовсім. Тому є всі підстави зробити припущення, що досвід використання тих чи інших умовних позначок передавався фахівцями безпосередньо своїм учням.

Ознайомлення з картографічними джерелами ХУІІІ ст. показало, що умовні позначки на вітчизняних та іноземних друківаних картах дещо відрізняються від аналогічних рукописних карт. Більш сталими й поширеними були позначки, якими користувались при підготовці карт до друку.

Нами переглянуто близько 50 картографічних джерел, що зберігаються в відділі картографії Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, присвячених відображенню території України або окремих її частин в ХУІІІ ст. Тематика їх досить різноманітна, і це не випадково. В ХУІІІ ст. активно формується і стрімко розвивається тематичне картографування, викликане початком

¹ Иностранные карты и атласы XVI-XVIII вв., относящиеся к Южной России. Исследование Василия Лясковского. Киев, 1898, с. 3.

² Салищев К.А. Картоведение. М., 1976, с. 320.

³ Постников А.В. Из истории русской картографии конца XVIII в. - Геодезия и картография 1975, № 4, с. 70.

⁴ Наставление правительствующего Сената из межевой экспедиции определенным к государственному земель размежеванию землемерами с изъяснением, какою методом и верными правилами оное размежевание производить... (1766 г.) - Свод Законов Российской империи. Т. 10, ч.2. Межевые законы, приложение. СПб., 1842, с. 198-217; Правила для сочинения планов и надписей на оных (1766-1769 гг.) - Там же, с. 217-219.

диференціації галузей знання. Карти все більше набувають чітко вираженого спеціального призначення: гідрографічні, рельєфні, рослинного покриву, політико-адміністративні, шляхів сполучення тощо, а також комплексні - топографічні карти. Та все ж, як і раніше, переважали політико-адміністративні карти з незначними вкрапленнями елементів природи - гідрографії як засобу сполучення й орієнтира, рослинного покриву, рельєфу.

В цьому повідомленні аналізуються зміст та оформлення лише дев'яти рукописних і друкованих джерел - найбільш типових, на нашу думку, карт того часу: серед них генеральні карти (3 рукописні і 1 друкована), шляхів сполучення (1 рукописна карта), атласи (2 рукописні і 2 друковані). Аналіз умовних позначок та засобів оформлення торкається лише кордонів, населених пунктів із спорудами та шляхів сполучення.

До першої групи розглянутих карт входять так звані генеральні (складені з декількох карт) окремих губерній України, що входили до складу Російської імперії. Причому три з них - "Генеральная карта Азовской губернии с ее уездами, сочиненная Исленьевым в 1782 г." [I*], "Генеральная карта Малой России с указанием полковых городов, сотенных местечек, полковых границ, сотенных" [II] і "Генеральная карта трех Малороссийских губерний Киевской, Черниговской и Новгород-Северской 1782 г." [III] - відображають територію Лівобережжя, а "Пограничная карта Российской и Турецкой империй и Польши" [IV], складена при Петербурзькій академії наук Я.Шмітом у 1769 р., охоплює ще й правобережні землі. Карта I - друкована, а II, III, IV - рукописні. Всі вони певною мірою відтворюють стан державних кордонів Російської імперії в різні роки XVIII ст. і прийнятий адміністративно-територіальний устрій країни. На полях карти [II] даються таблиці відомостей про кількість населення в повітах і окремих містах за станом на 1782 р.

Другу групу репрезентує рукописна "Почтовая карта пяти губерний Новгород-Северской, Черниговской, Киевской, Харьковской и Екатеринославской. Соч. 1793 г." [V]. На ній крім найбільших поштових шляхів також показані губернські та повітові границі та крупні населені пункти - губернські, повітові міста, містечка, слободи, які, власне, і з'єднували собою поштові дороги. Із сіл і хуторів позначені лише ті, що розміщувались на шляху проходження поштових доріг.

У третю групу ввійшли атласи, тобто зібрання карт: "Атлас Российской. Сиб., 1745 г." (VI), "Российский атлас из 43 карт состоящий и на 41 губернию империю разделяющий. Сост. А.Вильбрехт, 1800 г." [VII], "Атлас реки Днепра, соч. 1784 г." [VIII], "Атлас Киевской губернии, состоящий из генеральной карты, 12 городовых планов и 12 поветовых карт. Соч. 1800 г." [IX]. Перші два атласи - друковані, інші два - рукописні.

Найбільш повно з поділом на повіти окремих губерній Україна подається в атласі Вільбрехта. В "Атласе реки Днепра" зображена територія, що прилягає до Дніпра, в "Атласе Российском" - лише лівобережні землі. Цінним, з точки зору детальності й вірогідності зображення кордонів, шляхів сполучення, населених пунктів, є атлас Київської губернії. Звертає на себе увагу ажурність креслення гідрографічної сітки. До кожної з 12 повітових карт додається план відповідного повітового центру - Києва, Радомишля, Василькова, Богуслава, Черкас, Чигирина, Звенигорода, Махнівки,

* Тут і далі посилання на карти в тексті позначаються номерами.

Диповця, П'ятигор, Умані, Сквари. На планах зображені міські квартали, головні вулиці, сади та деякі будови.

Коротко зупинимось на умовних позначках і засобах оформлення згаданих картографічних джерел.

Кордони, як один із лінійних елементів, зображалися в горизонтальній проекції, по-різному, залежно від прийнятої градації й величності. Наносились державні кордони, кордони провінцій, губерній, повітів або ж полків і сотень. Використовувалися пряма лінія [IX], пунктир з точками (на всіх картах), точковий пунктир [U] та комбінування вищезгаданих способів. Однаково зображені державні та внутрідержавні кордони значно утруднюють прочитання карти [U]. Штрихові рисунки мали пояснювальні підписи: "Граница между Российской империей и Польшей" [U]. Звичайно, такого роду підпис можна було дати лише на великомасштабних мало завантажених картах. На рукописних картах кордони відтінялися вузькими смужками певного кольору - червоного, жовтого, зеленого, присвоєного даній території [U]. Сусідні держави і окремі адміністративні одиниці всередині країни підписувалися чітким шрифтом по всій площі: "Часть Польши", "Яслица и зимовья запорожских казаков", "Новороссийская губерния" [U].

На всіх картах просліджується чітка підпорядкованість населених пунктів прийнятому політико-адміністративному статусу: столичні та провінційні міста (центри губерній, повітів), фортеці, монастирі, мечеті, містечка, слободи, селища, села, присілки, хутори. Серед інших об'єктів соціально-економічного плану на картах виділялись кам'яні, дерев'яні та земляні будівлі, різні заводи [U]. Майже на всіх картах позначалися мости та переправи, що має велике значення для уточнення напрямку воєнних походів, пролягання поштових або торговельних шляхів.

В "Инструкции землемерам к Генеральному всей империи земель размежеванию" рекомендувалося починати межування завжди з повітових центрів, причому за початковий пункт брати таку споруду чи предмет, щоб "ввек заглажен не был"⁵. Найчастіше такими спорудами виявлялися фортеці. Їм на картах приділялась особлива увага. На великомасштабних рукописних картах фортеці позначалися іноді червоною кольором [U], а при перенесенні їх планового обрису намагалися зберегти точну конфігурацію, пропорцію стін та кількість сторожових веж цих важливих оборонних споруд. Карти дрібних масштабів мали позамасштабний значок, яким позначали фортеці: п'ять маленьких квадратів, з'єднаних між собою в шахматному порядку (Азов, Таганрог, Александрівськ) [U].

Кожне місто часто засновувалось насамперед як фортеця, тобто було важливим об'єктом оборони держави в цілому. Незначні поселення, такі, як села, хутори тощо, як правило, фортець не мали. Місто розросталось, його оборонна споруда поступово втрачала своє первісне призначення, але наявність фортеці залишалась однією з основних ознак міста. Позначка міста у формі спрощеного перспективного рисунка характерної будови епохи, зокрема фортеці з її сторожовими стінами і вежами, краще читалася серед численних пунсонів - позначок дрібних поселень, на типових, виконаних в чорно-білому варіанті картах* - надавала карті більшої виразності й прискорювала пошуки певного населеного пункту.

⁵ Бьковский Н.М. Картография. Исторический очерк. М.; Л., 1923, с. 187.

* Кольорове пофарбування окремих екземплярів карт проводилось вручну.

Для карт прикордонних територій характерна особлива деталізація відображення дрібних та незначних фортифікаційних споруд і укріплень – ретраншементів, редутів, блокгаузів, форпостів, шанців тощо [VШ], яка не була типовою для карт інших земель.

Починаючи з середини і особливо з кінця XVШ ст. чітко намітилася тенденція переходу до планового відображення обрисів населених пунктів і навіть окремих будов на великомасштабних картах (VШ) і використання пунсона на картах дрібних масштабів не лише для позначення малих, а й великих поселень [I, УЦ]. Вже тоді побудова позначки крупного населеного пункту фактично починалася з рисунка кружечка з точкою посередині і без неї, який "обростав" обрисами перспективного зображення будівель. Пунсон дістав у XVШ ст. конкретно визначене призначення. Наприклад, місцезнаходження його на правому чи лівому березі річки вказувало на розташування історико-географічно зумовленого осередка – центру даного типу поселення, звідки починалося його дальше зростання.

Великий інтерес становлять стародавні городища, руїни старих поселень, замків, фортець [VI].

Цікава історія виникнення саме такої, а не іншої позначки, що вибиралася як сама характерна, а не випадкова, із багатьох ймовірних. Наприклад, великі села майже завжди позначалися пунсоном з мініаторним хрестиком зверху. В ті часи неодмінним атрибутом усіх великих сіл була церква, причому на самому видному й зручному місці, часто в центрі села.

Багатий картографічний матеріал одержано в результаті діяльності комісій по спорудженню в 30–80-х рр. на півдні України укріплених ліній та проведення геодезичних робіт. Йдеться про Українську лінію – систему укріплень, збудованих у 30–80-х рр. XVШ ст., та про Дніпровську лінію – систему прикордонних укріплень, збудованих під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Обидві лінії позначено на "Генеральной карте Азовской губернии Исленьева 1782 г."

Дороги на картах XVШ ст. показувалися згідно з розрядами. Найбільш важливими у внутрішніх державних зв'язках вважалися великі поштові шляхи, які з'єднували між собою губернські центри. За ними звичайні поштові – внутрігубернські, що пролягали між окремими повітами, потім польові дороги між центрами повітів та містечками і селами.

Найчастіше дороги позначалися так: поштові – двома лініями з однією потовщеною [Ш] або однією потовщеною [IX]; польові – лінією з паралельним лінійним або точковим пунктиром (Ш), просто пунктиром або однією тонкою лінією [IX]. На рукописних картах дороги відтінялися коричневим кольором. Іноді, щоб підкреслити важливість тієї чи іншої дороги, ставили пояснювальний підпис "Большая почтовая дорога из Киева в Житомир" [IX]. На дорожніх картах вказувалася відстань у верстах між найближчими поштовими станціями [У]. Для поштових станцій існувала художня позначка, що нагадувала собою мініаторний ріжок [Ш], яким раніше сповіщали про прибуття поштового ескорту.

Легкість і швидкість сприйняття карти в процесі її читання значною мірою залежать від якості оформлення, тобто від використаних на карті художніх засобів⁶.

⁶ Саліщев К.А. Картоведение, с. 276.

На картах ХУІІІ ст. широко застосовувалися художні позначки. Хоч можливості їх використання виявляються дуже вузькими, проте вони цілком відповідали стану знань та практичним потребам тогочасного суспільства. Якісно різним об'єктам присвоювались і своєрідні позначки. Для показу групи однорідних об'єктів в основному зберігався принцип виділення їх схожими за рисунком позначками. Наприклад, губернські міста часто позначалися рисунком трьох символічних будов [Ш], великі села - пунсоном з хрестиком, магометанські поселення - пунсоном з півмісяцем [У]. Проте цього правила дотримувалися не завжди. Так, наприклад, в атласі Вільбрехта 1800 р. на карті Волинської губернії містечка виділені рисунком однієї, а на карті Слобідсько-Української губернії - двох будов. При дослідженні особливостей типу розселення на цій території виявляється, що на відміну від інших тут були поширені так звані слободи, позначка яких на картах відповідала позначці великих осередків і була трохи схожа з попередньою позначкою містечка. Щоб уникнути зорових помилок, автор розробив для містечок Слобідської України індивідуальну позначку.

Шрифт також відіграв певну роль у визначенні важливості об'єктів на картах спеціального змісту. Чим важливішим був об'єкт, тим чіткішим і крупнішим шрифтом він підписувався. Широко застосовувалися чіткий прямий шрифт з потовщеними основними елементами для написання назв держав, адміністративних одиниць (губерній, полків), столичних міст, губернських центрів; такий самий, але з нахилом - для повітових, сотенних центрів тощо; курсивом підписувалися містечка, слободи, села, хутори, монастирі та ін. [У]. Інколи назви, вкрай важливі для змісту карти, підкреслювалися червоною рискою [І]. Така чітка розкладка шрифтів була характерною переважно для друківаних карт. На рукописних же підбір шрифтів залежав від індивідуальної майстерності кресляра-картографа [У, УІ].

На початку ХУІІІ ст. ще прикрашали карти портретами, алегоричними біблійними фігурами тощо. Проте вже в середині й особливо наприкінці сторіччя на картах почали зображати етнографічні, побутові сцени. Наприклад, в "Атласе Російском" 1745 р. на карті "Малой Татарии с пограничною Киевскою и Белгородскою губерніями..." зображено російських воїнів, які на конях переслідують татар. Вдалині видно фортецю, на передньому плані - списи, стяги, гармата з ядрами, лук із стрілами, литаври. Увінчує гравюру російський стяг з емблемою, гербом, короною Російської імперії та переможним лавровим вінком. Такі гравюри іноді вражають нашого сучасника тонкістю виконання та вишуканістю стилю і використовуються в дослідженнях істориків і етнографів. З поширенням карт у конкретних галузях - військовій справі, економіці - потреба в художніх рисунках відпадала.

Вивчення прийомів оформлення ще раз підтверджує, що карти - одне із джерел вивчення епохи, яка "накладає" характерний відбиток на свої "дітища". Але слід зазначити, що питання тематики й оформлення історичних карт в літературі висвітлено ще недостатньо і потребує дальшого ґрунтовного дослідження.

ТОПОГРАФІЧНІ ОПИСИ КИЄВА КІНЦЯ ХУІІІ - ПОЧАТКУ ХІХ ст.

Розвиток економіки Росії кінця ХУІІІ - початку ХІХ ст. викликав необхідність більш детальних відомостей про природні умови, торгівлю, промисловість, сільське господарство країни. Існуючі щодо цього відомості вже не задовольняли потреб, що виникли. Карти і плани також не давали змоги скласти уявлення про територію країни та її продуктивні сили. Перші заходи в цьому напрямі уряд провів ще в першій половині ХУІІІ ст. Задумане генеральне межування повинно було дати додаткові дані щодо соціально-економічного розвитку. Проводилося картографування значних територій, а також окремих місцевостей, видано перший академічний атлас Росії.

Позбавляється інтерес до економічних проблем і серед учених. За ініціативи М.В.Ломоносова в другій половині ХУІІІ ст. проведено декілька географічних експедицій. Він же розробив анкету для збирання історико-географічних відомостей. Згодом було складено ще кілька анкет. Відомості здебільшого надходили через землемірів та службовців повітових і губернських установ у вигляді відповіді безпосередньо по анкеті (запитання - відповідь) або розповіді-опису.

Лише незначна частина рукописних описів та матеріалів до них, що збереглися до нашого часу, була видана в різні часи. З описів Києва побачив світ лише один і то не повністю. Його склав підпоручик Київського гарнізону В.І.Новгородцев. Оригінал рукопису виявити не пощастило, проте нам відоме листування з приводу проведення цього опису, а також його план. З "Дела о составлении плана г. Киева с географическим описанием и ведомостями об окладных и неокладных и других сборах по канцелярии", початок 25 січня 1774 р. і закінченою 17 вересня 1775 р., дізнаємося, що на ім'я київського генерал-губернатора Ф.М.Войшкова було надіслано з Сенату разом з царським указом опис та план м. Углич з метою обнародувати їх та виявити бажаних скласти такий самий для Києва та губернії¹. У справі знаходимо повідомлення про те, що скласти карту доручено В.І.Новгородцеву. Губернські та повітові канцелярії повинні були скласти статистичні таблиці й усіляко допомагати в збиранні даних для опису.

У Києві зберігається кілька рукописних списків з опису Новгородцева. Один з них, найбільш повний, знаходиться у рукописному відділі Центральної наукової бібліотеки АН УРСР і має заголовок: "Географическое описание города Киева, сочиненное Киевского гарнизона подпоручиком Василием Ивановичем Новгородцевым с прибавлением описания Киево-Печерской лавры и всех к оной принадлежащих мест, разных ведомостей о Киево-Печерском монастыре и церквях, и географического описания всего Киевского наместничества вообще и со всеми оного уездами"². На першій сторінці є запис: "Сие

¹ Центральный державный историчный архив УРСР у Києві (далі - ЦДА УРСР), ф. 59, од. 1, спр. 7409.

² Центральна наукова бібліотека АН УРСР (далі - ЦНБ АН УРСР). Рукописний відділ, І.378.

сочинение переписано из рукописной книги в лист, принадлежавшей библиотеке Киево-Печерской лавры". На сторінці 246: "Переписана Иринеєм, епископом Чигиринским". Саме цей рукопис використали при виданні опису у збірнику матеріалів з історичної географії Києва 1874 р.³ В ньому вміщено глави I-5, 8-10 про Київ, поза увагов виданців залишилися відомості про губернію в цілому, окремі повіти та інші населені пункти.

У виданні, згідно з припущенням відомого історика Києва М.В.Закревського, датою складання опису вважається 1784 р. Але, як вище було згадано, Новгородцев зробив його 1774 р. Помилку Закревського у датуванні опису можна пояснити відсутністю в примірнику, яким він користувався, дати складання, а також тим, що додаток - список київських церков - помічено 31 липнем 1786 р. Цей додаток, безумовно, дописано у Лаврі, коли там знімали копію з рукопису Новгородцева.

Інший список "Географического описания города Киева" за підписом канцеляриста Стора Новаківського та Андрія Єлдезіна датується у заголовку 1787 р.⁴ Звірявши його з попереднім, легко переконались, що це список з тієї частини опису Новгородцева, яка стосується міста Києва. Є й інші аналогічні списки⁵.

Географічний опис Києва починається з визначення географічного положення кожної з його частин - Старого міста, Подолу та Печерська. Далі автор дає короткий історичний нарис. Зокрема, він повідомляє, що герб міста має зображення "архистратига Михаила, стоящего с щитом и мечом", а магістратська печатка являє собою "изображение лука с тетивой и называется куша". Розповідає автор і про ярмарки, що проводилися лише на Подолі. Перша "збірна" - взимку, під час посту, друга - з 9 травня (миколаївська), третя - з 15 серпня (успенська). Кожна проходила по вісім днів. На ярмарки з'їжджалися купці з Чернігова, Ніжина, Полтави, Калуги, Тули, Кострома, Трубчевська, Орла, Севська, Путивля, Курська та інших населених пунктів. Крім того, в трьох частинах міста кожного дня були так звані торги, найбільш жваві в понеділок, п'ятницю та середу.

Щодо часу заснування міста, то Новгородцев не мав певних даних і посилався на літописців, які вносили цю подію до 430 р., а деякі вважали, що це сталося раніше.

Найбільшу цінність для сучасних дослідників, безумовно, становить та частина опису, в якій розповідається про Київ 70-х рр. VIII ст., зокрема відомості про Києво-Печерську фортецю, Лавру та інші споруди. У той час на Печерську було 1095 цивільних дерев'яних будинків і лише 9 кам'яних.

Наочне уявлення щодо забудови міста дають плани, складені до опису, в тому числі виявлені нами "План города Киево-Подола"⁶, "План Старокиевской или Верхнего города крепости со означением ея главного укрепления внутренней ситуации и с показанием во оной казенного и разночинного строения. Сочинен 1774 года"⁷. Обидва плани кольорові, рукописні. План подільської частини "снямає в чертих киевского батальона поручик Новгородцев

³ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. Киев, 1874, с. 125-155.

⁴ ЦНБ АН УРСР. Рукописний відділ, УШ. 184 М/83.

⁵ Там же, 355/551 Соф.; ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 1775.

⁶ Центральний державний архів СРСР, Ленінград (далі - ЦДІА у Ленінграді), ф. 1399, оп. 1, спр. 430 (фотокопія зберігається у Київському міському державному архіві).

⁷ Там же, спр. 425 (фотокопія - у Київському міському державному архіві).

1774 года", другий "чертии киевских баталионов прапорщик Козма..." (прізвище підписано нерозбірливо). Обидва плани мають досить детальні експлікації (пояснення), з яких видно, що в Старому Києві на той час розмішувалися: гарнізонна школа, батальйонні канцелярії, цейхгауз, кордегардії. Позначено монастирі, церкви, цивільні будинки.

Наприкінці ХУІІ - на початку ХІХ ст. було зроблено ще декілька описів, що містять також цікаву інформацію про Київ та губернію. Зокрема, від 1785 р. збереглося "Описание Киевской губернии вообще и по уездам рек, озер, болот и гор"⁸. Рукопис завірений по аркушах київським землеміром підпоручиком Іваном Мироновим. У справі зберігається наказ Київському намісницькому правлінню про складання повітовими землемірами, за вказівкою Катерини ІІ, реєстру озерам, річкам, ручаям, горам тощо (арк. 18).

Опис починається з адміністративного поділу Київської губернії, яка складалася на той час з 11 повітів, а саме: Київського, Переяславського, Золотоношського, Городиського, Остерського, Козелецького, Пирятинського, Лубенського, Миргородського, Хорольського, Галтвянського. До великих рік, що протікають через губернію, віднесено Дніпро й Десну (описані досить детально), до середніх - Ірпінь, Сулу, Супой, Псьол, Хорол, Удай, Перевод, Остер тощо. Про кожну з невеликих річок, серед яких Либідь, Буслівка, Буківка, Віта, Хрещатик, затока Черторий та деякі інші, подано короткі відомості. Наприклад: "Большая Почайна, взявшаяся из болота, впадает от Киева в двух верстах. Шириною от пяти до шести сажен. Глубиной от полуаршина и до аршина. В оную речку упадает речка Сырец, вершину имеет при хуторе Хитрово. Ширина оной пять сажен, глубина пол-аршина" (арк. 1-12).

Майже одночасно з цим описом складено "Историческое и топографическое описание Киевской губернии и ее городов". Зберігся підготовлений до друку, але за якихось невідомих причин не виданий примірник рукопису⁹. В передмові видавець називає автором П.О.Гум'янцева-Задунайського, який наприкінці ХУІІІ ст. був генерал-губернатором Київської, Чернігівської та Новгород-Сіверської губерній. Проте аналіз матеріалів дає підстави вважати, що опис зроблено лише за наказом генерал-губернатора, що, в свою чергу, виконував волю цариці. Стиль, форма викладу, зміст і, нарешті, картографічні матеріали відповідають аналогічним працям київських землемірів. Рукопис написано чітко. Всі карти й плани кольорові. Опис, як завжди, починається з губерньського центру, тобто з Києва. Йому приділено найбільше уваги. Автор подає відомості про історію та тогочасний стан міста. Зокрема, повідомляється, що в минулому, зазнаючи утисків польської шляхти, кияни залишали Київ і повернулися після перемоги гетьмана Богдана Хмельницького, коли "город Киев пришел под державу первых своих владетелей и самодержавцев всероссийских ..." (арк. 5). Досить детально описано нові будівлі, в тому числі як "який арсенал, будівництво якого розпочато на Печерську. Розповідається, що в кожній з частин міста немало майстрових - срібників, іконописців, шевців, ковалів, слюсарів, горшечників, каменярів, теслярів, столярів, палітурників тощо.

Порівнюючи карти й плани останнього рукопису із зробленими до Новгородцева, бачимо зміни у забудові міста, зокрема на Печерську.

⁸ ЦДІА УРСР, ф. 193, оп. 1, спр. 2863.

⁹ Ленінград, Державна публічна бібліотека ім. М.Є.Салтикова-Щедріна. Рукописний відділ, ф. 683 (Семавські), № 18.

1787 р. виготовлено сувенірний примірник скороченого опису Київської губернії. Він дуже гарно оформлений: текст написано чітким почерком на цупкому білому папері, плани й карти виконано яскраво, оздоблено гравюрами, написи в красних картушах¹⁰. Стан скороченості цього примірника дозволяє використати його для фототипового видання.

На початку XIX ст. землеміри склали ще один опис Києва та Київської губернії. Рукописний примірник "Краткого экономического описания Киевской губернии", що зберігається у рукописному відділі Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, являє собою завірену копію тих часів (список)¹¹. Мабуть саме про нього писав дослідник історії Києва В.Щербина, називаючи опис київського землеміра Масловського, архітектора Меленського, землемірів Кондратьєва, Нероновича, Зиньківського, дуже цікавим¹². І дійсно, автори в нарисах про Київ, Київський повіт та інші повітові центри, значні населені пункти й повіти Київської губернії подали важливі історико-географічні та статистичні відомості. Зокрема, визначено географічне положення кожного об'єкта, основні річки, водоймища, шляхи сполучення, заняття населення, ярмарки, торги тощо. В цей же період київськими землемірами разом з архітектором А.Меленським було складено два плани міста¹³. Таким чином, дослідники одержали джерела багатшої інформації про Київ початку XIX ст.

У короткому огляді не ставилася мета розглянути всі відомі авторові описи та їхні списки, виявлені у сховищах країни, але б хотілося звернути увагу дослідників на це важливе джерело з історичної географії, яке досі використовується не повною мірою.

¹⁰ ЦДІА УРСР, ф. 193, оп. 2, спр. 303.

¹¹ ЦНБ АН УРСР. Рукописний відділ, I.808.

¹² Щербина В. Київ і Київщина на початку XIX віку. - Україна, 1929, березень-квітень.

¹³ Інститут археології АН УРСР, архів, ф. 14, № 116, (цей план охоплює Поділ, Старий Київ й прилеглі оселі); Державний архів Київської області, ф. 1542, оп. 1, спр. 262. Зберігся план Печерської частини міста і Звіринець.

С. В. К у л ь ч и ц ь к и й

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ УРСР
НАПЕРЕДОНІ МАСОВОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ

Соціально-економічні процеси в доколгоспному селі становлять цікаву, але малорозроблену в українській радянській історіографії проблему. Основним змістом цих процесів, що мали складний і суперечливий характер, була властива перехідному періоду боротьба соціалістичних і капіталістичних елементів у сільському господарстві, підготовка партією і Радянською державою умов для усунування засобів виробництва, колективізації сільського господарства. При картографічному відображенні соціально-економічного розвитку селянських господарств ці їх риси в умовах радянської дійсності повинні бути чітко виявлені.

20-і рр. характеризувалися абсолютним переважанням індивідуальних селянських господарств в економічній і соціальній структурі села. Стан джерел дозволяє показати на карті основні аспекти їх динамічного розвитку, але справу утруднює дробність адміністративно-територіального поділу в досліджуваній період (41 округ). Виклад комплексної інформації в усій її різноманітності можливий, якщо ми поряд з адміністративним округом скористаємося укрупненою територіальною одиницею - економічним районом. Отже, на сторінці "Історичного атласу УРСР", яка присвячується висвітленню поставленої тут проблеми, треба розмістити основну карту (в межах округів) і кілька додаткових карт, картограм та діаграм, присвячених окремим сюжетам (в межах економічних районів і підрайонів).

Доцільно висвітлити на карті такі основні питання: а) кількісна характеристика господарств; б) показники аграрного перенаселення; в) соціальні процеси в сільському господарстві; г) показники селянського виробництва; д) кооперування селянських господарств. Соціально-економічні процеси показуються на карті у більшості випадків у динаміці, з використанням статистичних джерел, які побудовані на матеріалах Всесоюзного перепису населення 1926 р., сільськогосподарських переписів, так званих весняних опитувань, вибіркового обстежень і селянських бюджетів. Ці матеріали дуже різняться за своїм представництвом (від майже 100% генеральної сукупності в загальних переписах, 10% сукупності селянських господарств, враховуваних під час весняних опитувань, 1-3% господарств, обстежуваних вибірково, до 0,01% і навіть менше господарств, які давали відомості про свої бюджети). Якщо додержуватися прямого співставлення динамічних даних у межах того чи іншого виду сукупності, використання всіх перелічених форм джерел може дати цілком вірогідний матеріал для аналізу закономірностей розвитку індивідуальних селянських господарств у першому десятиріччі Радянської влади.

Комплексний характер досліджуваної проблеми, який виявляється, зокрема, у побудові ряду карт, картограм і діаграм, не дозволяє прив'язати всі дані до однієї дати. Кінцевий стан фіксується на 1927-1928 рр., висхідними частіше за все є матеріали сільськогосподарського перепису 1916 р.

Загальні дані про сільське населення України на початок 1928 р. подаються в табл. 1. З цієї самої таблиці можна дізнатися про співвідношення між адміністративними округами і економічними районами (підрайонами) республіки.

Т а б л и ц я 1.

Адміністративний округ і економічний район	Сільське населення (тис.)	Частка сільського населення в усьому населенні (%)	Густота сільського населення на 1 км ²
<u>Полісся</u>			
Волинський	560	79,2	56
Глухівський	488	87,3	48
Козятинський	573	85,8	58
Коростенський	480	89,9	35
Чернігівський	465	86,1	44
<u>Правобережжя</u>			
Бердичівський	630	84,1	76
Білоцерківський	778	88,9	79
Вінницький	654	83,1	82
Уманський	830	91,3	83
Кам'янецький	493	90,5	88
Київський	1016	62,3	58
Могилівський	482	92,4	85
Проскурівський	508	87,4	82
Тульчинський	644	89,9	82
Шевченківський	1031	89,1	76
Шепетівський	586	87,1	67
<u>Лівобережжя</u>			
Кременчуцький	713	88,9	63
Куп'янський	417	95,6	49
Лубенський	527	91,7	69
Підписинський	424	88,7	61
Ізяславський	374	96,6	47
Полтавський	958	86,8	64
Приморський	476	92,1	69
Роменський	494	91,1	72
Сумський	608	86,6	77
Харківський	1050	64,1	65
<u>Степ хліборобський</u>			
Смизветградський	657	83,7	49
Маріупольський	355	77,5	34
Мелітопольський	705	93,1	33
Миколаївський	374	73,5	33
Одеський	442	48,8	31
Первомайський	635	93,7	53
Старосільський	471	95,9	41
Херсонський	487	83,2	25
Молдавська автономна РСР	499	85,4	60
<u>Дніпроянський промисловий</u>			
Дніпропетровський	985	73,9	48
Запорізький	483	87,5	37
Криворізький	505	86,6	37
<u>Гірничий</u>			
Артемівський	457	54,2	44
Луганський	381	58,9	34
Сталінський	373	52,2	39
Загалом по УРСР	24048	81,0	53

Складено за: Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Харків, 1929, с. 250.

Дані табл. 1 слід використати для завантаження основної карти (наприклад методом фонового забарвлення).

Райони республіки істотно відрізнялися за структурою земельних угідь, що накладало відбиток на селянське господарвання. Тому окремою картографією доцільно виділити дані про склад земельних угідь у 1927 р. (табл. 2).

Т а б л и ц я 2.

Економічний район і під-район	На 100 десятин, розподілених за угіддями, припадає				
	Садиба	Орна земля	Сіно-коси	Інша придатна земля	Ліс та чагарник
Полісся	4,6	53,2	14,0	1,1	27,1
Правобережжя	8,0	72,9	5,1	0,7	13,3
Лівобережжя	6,9	77,4	6,5	1,7	7,5
Степ	5,2	87,9	1,8	1,9	3,2
Хліборобський Степ	4,7	89,3	1,5	2,4	2,1
Дніпроанський промисловий	6,8	84,2	2,7	1,0	5,3
Гірничий	4,8	87,2	2,1	0,9	5,0

Складено за: Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України, с. 12.

Принципово важливим є питання про зростання кількості селянських дворів. Починаючи з 20-х рр. збільшення чисельності селянських господарств пояснювалося здрібненням сільськогосподарського виробництва, з ним стали пов'язувати і падіння товарності сільського господарства. Дійсно, число дворів збільшилося: обзаводилися господарством батраки, яким Радянська влада дала не тільки землю, а й конфісковані у поміщиків засоби виробництва; посилюлися сімейні розділи. Однак деградації виробництва не було, тому що в ході аграрної революції селянство одержало й освоїло величезний масив поміщицьких і частково куркульських земель. Спостерігалось тільки порівняно незначне зменшення польового засіву. В розрахунку на ідока розміри використуваної землі не зменшилися, тому що скоротився самий склад селянської сім'ї. Та й зменшення польового засіву пояснюється виключно скороченням земельних наділів заможних і куркульських господарств у результаті відповідної політики Радянської влади. За даними обстеження селянських господарств, здійсненого Комуністичною академією у 1924 р., площа землекористування серед господарств у Степовій Україні, які мали засоби виробництва на суму до 200 крб., збільшилася з 1,5 десятин напередодні революції до 4,5 десятин, а серед господарств із засобами виробництва на суму понад 1400 крб. (тобто яскраво виражених куркульських господарств) — зменшилася відповідно з 29 до 18 десятин¹.

Дані про зростання селянських дворів та їх розміри (склад сім'ї, польовий засів) зосереджено у табл. 3.

¹ Матеріали по перспективному плану розвитку сільського и лесного хозяйства (1925/29 - 1932/33). М., 1929, ч. 1, с. 32.

Дані табл. 1 слід використати для завантаження основної карти (наприклад методом фонового забарвлення).

Райони республіки істотно відрізнялися за структурою земельних угідь, що накладало відбиток на селянське господарювання. Тому окремі картографічно доцільно виділити дані про склад земельних угідь у 1927 р. (табл. 2).

Т а б л и ц я 2.

Економічний район і під-район	На 100 десятин, розподілених за угіддями, припадає				
	Садоба	Орна земля	Сіно-коси	Інша придатна земля	Ліс та чагарник
Полісся	4,6	53,2	14,0	1,1	27,1
Правобережжя	8,0	72,9	5,1	0,7	13,3
Лівобережжя	6,9	77,4	6,5	1,7	7,5
Степ	5,2	87,9	1,8	1,9	3,2
Хліборобський Степ	4,7	89,3	1,5	2,4	2,1
Дніпринський					
промисловий	6,8	84,2	2,7	1,0	5,3
Гірничий	4,8	87,2	2,1	2,9	5,0

Складено за: Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України, с. 12.

Принципово важливим є питання про зростання кількості селянських дворів. Починаючи з 20-х рр. збільшення чисельності селянських господарств пояснювалося здрібненням сільськогосподарського виробництва, з ним стали пов'язувати і падіння товарності сільського господарства. Дійсно, число дворів збільшилося: обзаводилися господарством батраки, яким Радянська влада дала не тільки землю, а й конфісковані у поміщиків засоби виробництва; посилюлися сімейні розділи. Однак деградації виробництва не було, тому що в ході аграрної революції селянство одержало й освоїло величезний масив поміщицьких і частково куркульських земель. Спостерігалось тільки порівняно незначне зменшення польового засіву. В розрахунку на їдока розміри використовуваної землі не зменшилися, тому що скоротився самий склад селянської сім'ї. Та й зменшення польового засіву пояснюється виключно скороченням земельних наділів заможних і куркульських господарств у результаті відповідної політики Радянської влади. За даними обстеження селянських господарств, здійсненого Комуністичною академією у 1924 р., площа землекористування серед господарств у Степовій Україні, які мали засобів виробництва на суму до 200 крб., збільшилася з 1,5 десятин напередодні революції до 4,5 десятин, а серед господарств із засобами виробництва на суму понад 1400 крб. (тобто яскраво виражених куркульських господарств) - зменшилася відповідно з 29 до 18 десятин¹.

Дані про зростання селянських дворів та їх розміри (склад сім'ї, польовий засів) зосереджено у табл. 3.

¹ Матеріали по перспективному плану розвитку сільського і лесного хозяйства (1928/29 - 1932/33). М., 1929, ч. 1, с. 32.

Таблиця 3.

Економічний район і підрайон	Кількість селянських господарств (в тис.)		%	Середній розмір селянської сім'ї		Середній розмір польового засіву (дас.)	
	1916 р.	1928 р.		1916 р.	1928 р.	1916 р.	1928 р.
Полісся	386,7	542,5	140,2	5,1	5,1	3,30	2,79
Правобережжя	1316,2	1790,5	136,0	4,6	4,4	2,23	2,35
Лівобережжя	862,3	1226,3	142,2	5,4	5,2	3,87	3,60
Степ	1250,9	1614,5	129,1	5,4	5,0	6,49	5,95
Хліборобський степ	691,2	1002,5	145,0	5,2	4,9	7,30	5,89
Дніпровський промисловий	371,3	394,6	124,4	5,6	5,2	6,20	6,00
Гірничий	242,4	217,4	89,7	5,4	5,4	4,48	6,14
Загалом по УРСР	3816,1	5173,8	135,6	5,1	4,9	4,11	3,82

Складено за: Україна. Статистичний щорічник на 1929 р. Харків, 1929, с. 131, 155.

Прямий наслідок дореволюційного минулого становило аграрне перенаселення. Воно пояснювалося відсталістю економічної структури доколгоспного села і недостатніми темпами промислового розвитку у першому десятиріччі Радянської влади, коли головним завданням була відбудова промисловості.

Чим відсталішими були методи господарювання, тим більше відчувалося аграрне перенаселення. За даними селянських бюджетів 1925/26 р., невикористаний у сільському господарстві робочий час становив на Поліссі 62% наявного робочого часу, на Лівобережжі і Правобережжі - 38, в Степу - 35%². В пошуках додаткових заробітків значна частина селян-бідняків і батраків змушена була найматися в господарства заможних середняків і куркулів, йшла на заробітки у промисловість. У багатьох селах розвивалися селянські промисли. Загальна картина розподілу селянських господарств за основними джерелами існування сім'ї (в %) представлена в табл. 4.

Таблиця 4.

Округ	Своє господарство	Робота по найму в сільському господарстві	Робота по найму поза сільським господарством	Прибутки від торговельно-промислової діяльності	Інші джерела
Волинський	89,0	2,7	6,5	0,3	1,5
Глухівський	90,7	0,6	3,1	0,5	5,1
Конотопський	88,9	1,0	8,4	0,1	1,6
Коростенський	89,1	1,0	6,1	0,7	3,1
Чернігівський	88,8	1,5	6,1	0,9	2,7
Бердичівський	91,7	2,6	2,1	0,3	3,7
Білопелітський	91,0	1,9	3,4	0,2	3,5
Вінницький	88,2	3,4	4,5	0,3	3,6
Уманський	95,0	1,3	1,8	0,2	1,7
Кам'янецький	91,6	2,0	3,4	0,4	2,6
Київський	90,8	1,7	3,9	0,1	3,5
Могилівський	95,5	1,2	1,6	0,1	1,6
Проскурівський	91,0	2,5	2,3	0,2	1,1
Тульчинський	91,5	2,2	3,0	0,4	2,9
Шевченківський	86,5	3,6	5,9	0,2	3,8

² Україна. Статистичний щорічник на 1929 р., с. 132-133.

Закінчення таблиці 4.

Округ	Своє господарство	Робота по найму в сільському господарстві	Робота по найму поза сільським господарством	Присутки від торговельно-промислової діяльності	Інші заняття
Щепетівський	91,2	1,8	3,4	0,1	3,5
Кременчуцький	87,3	2,7	5,0	0,3	4,7
Куп'янський	90,9	1,5	3,4	0,6	3,6
Дубенський	89,3	2,2	2,0	0,4	6,1
Ніжинський	90,4	2,7	3,0	0,3	3,6
Ізясський	88,7	1,6	8,1	0,2	1,4
Полтавський	86,1	4,1	2,4	0,3	7,1
Прилуцький	94,4	1,1	2,2	0,2	2,1
Роменський	87,2	2,4	3,6	0,2	6,6
Сумський	88,4	0,9	4,9	0,3	5,5
Харківський	81,8	2,0	10,3	0,2	5,7
Слізаветградський	95,4	1,3	1,4	0,1	1,8
Маріупольський	90,7	1,6	3,6	0,5	3,6
Мелітопольський	89,3	3,4	3,6	0,7	3,0
Миколаївський	85,4	4,7	4,8	0,8	4,3
Одеський	92,4	1,3	1,8	0,5	4,0
Дервомайський	95,8	0,5	2,2	0,2	1,3
Старобільський	91,0	2,2	3,2	0,6	3,0
Херсонський	84,3	5,3	2,8	1,2	6,4
Молдавська автономна РСР	95,7	1,5	1,2	0,6	1,0
Дніпропетровський	90,2	1,4	6,0	0,2	2,3
Запорізький	90,3	2,0	4,0	0,1	3,6
Криворізький	89,9	2,1	4,9	0,6	2,5
Артемівський	78,2	1,2	16,2	0,4	4,0
Дуганський	79,6	2,3	14,7	0,3	3,1
Сталінський	83,0	1,2	10,9	0,5	4,4
В середньому по УСРР	89,4	2,2	4,6	0,3	3,5

Складено за: Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України, с. 132-133. Використано дані весняного опитування 1927 р.

Дані табл. 4 доцільно представити у формі картодіаграми, уверх від горизонтальної прямої, на якій буде розміщено назви округів (місцем внизу можна скористатися для розміщення даних табл. 9).

Табл. 4 показує основне джерело існування селянських господарств, але не дає уявлення про поширеність відчуження робочої сили. Адже багато господарств систематично віддавало у найми своїх працівників, щоб мати додатковий заробіток. Майже однаковою мірою це було характерно для господарств бідняцьких і середняцьких; відчувували робочу силу навіть куркульські господарства. Крім того, на селі існувала досить значна група батраків, які постійно працювали в наймах і не мали власного господарства, а також робітників радгоспів і лісництв. Відомості про масштаби відчуження робочої сили селянськими господарствами (за даними динамічного обстеження 1927 р.) і про кількість найманих робітників (на серпень 1928 р.) представлено в табл. 5.

Надзвичайно важливим є питання про орендні відносини в сільському господарстві. Радянська влада дозволяла орендувати землю, тому що це було в інтересах бідняцько-середняцького селянства. Не маючи можливості обробити всю свою землю, більш ніж половина господарств без засобів виробництва у 1927 р. здавала частину орної землі в оренду. В групі господарств із засобами виробництва до 100 крб., які теж належали до числа найбідніших, зем-

Т а б л и ц я 5.

Економічний район і під-район	Частка господарств, що відчувають роботу силу, (%)	Кількість днів роботи в наймах на одне господарство	Батраки в с/г (тис.)	Робітники радгоспів (тис.)	Робітники лісництва (тис.)
Полісся	39,2	78,6	44,3	19,5	3,1
Правобережжя	42,2	71,0	112,5	181,5	5,4
Лівобережжя	38,8	93,3	98,3	64,8	2,3
Степ	38,1	135,2	122,1	34,6	1,3
Хліборобський Степ	38,5	112,8	69,2	26,7	0,8
Дніпринський промисловий	36,6	160,9	32,6	3,7	0,3
Гірничий	39,6	189,0	20,3	4,2	0,2
В середньому по УРСР	39,7	96,9	377,1	300,5	12,1

Складено за: Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України, с. 33, 35; Україна. Статистичний щорічник на 1929 р., с. 135.

лю здавали 45,4% господарств; однак у яскраво вираженій куркульській групі господарств (із засобами виробництва на суму понад 1600 крб.) земля здавали тільки 4,1% усіх господарств. Користувалися орендованою землею всі соціальні прошарки села, але більша частина орендного фонду (до 80% у 1927-1929 рр.) перебувала в розпорядженні середняків³. Схваливши закон про оренду і найману працю, IX Всеукраїнський з'їзд Рад (1925) одночасно підкреслював необхідність рішучої боротьби з орендною спекуляцією, тобто з передачею орендованої землі третім особам⁴. Винні у порушенні радянських законів про суборенду каралися як кримінальні злочинці.

У радянському доколгоспному селі орендні відносини стали більш поширеними, ніж до революції, тому що земельний фонд у розпорядженні батрацько-бідняцьких прошарків істотно зріс. Збільшення питомої ваги господарств, що здавали землю в оренду (в % до всіх господарств), можна простежити за даними табл. 6.

Т а б л и ц я 6.

Економічний район	1917 р.	1927 р.
Полісся	8,7	9,4
Правобережжя	6,5	13,0
Лівобережжя	13,2	15,4
Степ	17,3	26,8
В середньому по Україні	11,5	17,6

Складено за: Україна. Статистичний щорічник на 1929 р., с. 130.

³ Євсєєв Є.Т. Економічні заходи Компартії України по зміцненню бідняцько-середняцьких господарств (1925-1929 рр.). - Український історичний журнал, 1930, № 1, с. 95.

⁴ Вісті ВУЦВК, 1925, 14 липня.

Дані про частку селянських господарств, що користувалися орендовою землею, і розподіл цих господарств (взятих за 100%) за розмірами орендованої землі на 1927 р. див. у табл. 7.

Т а б л и ц я 7.

Економічний район і під-район	Частка господарств, що орендують орну землю	Розмір оренди (десятина)			
		До 1	Від 1 до 2	Від 2 до 5	Понад 5
Полісся	19,8	65,6	22,7	11,1	0,6
Правобережжя	16,1	58,4	25,6	14,7	1,3
Лівобережжя	20,3	48,3	23,7	20,7	5,3
Степ	29,9	19,3	21,9	33,4	25,4
Хліборобський Степ	32,4	18,4	20,0	32,7	28,9
Дніпрянський промисловий	26,7	21,2	23,1	35,3	18,4
Гірничий	18,6	21,2	23,4	31,4	18,0
В середньому по УРСР	21,8	39,9	23,8	23,8	12,5

Складено за: Україна. Статистичний щорічник на 1929 р., с. 130.

Націоналізація землі привела до встановлення державної власності на один з основних засобів виробництва у сільському господарстві, але без усуспільнення інших засобів виробництва класова природа селянина залишалася незмінною. Зрівняльний перерозподіл землі призвів до осереднячування села, від чого дрібнобуржуазна "стихія" посилилася, як підкреслював В.І.Ленін⁵. Одноособному селянству була властива товарно-капіталістична тенденція розвитку. Однак безсумнівно буржуазність дрібного селянського господарства не означала, що воно є капіталістичним за своєю природою. Дрібне товарне виробництво В.І.Ленін виділяв в окремий уклад економіки перехідного періоду, а дрібну буржуазію (особливо селянство) відносив до числа основних соціальних сил суспільства, поряд з робітничим класом і буржуазією⁶.

Радянська влада всіляко обмежувала капіталістичні тенденції в сільському господарстві. При пануванні приватної власності на основні засоби виробництва (крім землі) процес розшарування села зберігався, але набув іншого, ніж до революції, характеру. Як зазначав об'єднаний жовтневий (1927) Пленум ЦК і ЦКК ВКП(б), "особливості цього розшарування вищивають із змінених соціальних умов. Ці особливості полягають у тому, що на протилежність капіталістичному типові розвитку, який виявляється в ослабленні ("вимиванні") середнього селянства при зростанні крайніх груп: бідноти і куркульства, - у нас, навпаки, в наявності є процес посилення групи середняків при деякому, поки що, зростанні куркульської групи за рахунок заможної частини середняків і при скороченні груп бідноти, з якої деяка частина пролетаризується, а друга, значніша частина, поступово пересувається в групу середняків"⁷.

Трудячі селяни одержали землю, але соціальна диференціація на селі тривала внаслідок збереження приватної власності на інші засоби виробництва. Кількість безреманентних господарств істотно скоротилася (див. табл. 8) (в процентах до всіх селянських господарств), але незабезпеченість селян

⁵ Див.: Ленін В.І. Повн. збір. творів, т. 43, с. 139.

⁶ Див.: Там же, т. 39, с. 256.

⁷ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1979, т. 3, с. 505.

сільськогосподарської технікою та її примітивність, як і раніше, звужували рамки розвитку індивідуальних господарств, зумовлювали їх низьку продуктивність і товарність.

Т а б л и ц я 8.

Економічний район	1917 р.	1927 р.
Полісся	36,6	24,6
Правобережжя	54,4	47,9
Лівобережжя	45,4	27,8
Степ	35,6	36,2
В середньому по Україні	44,9	37,8

Складено за: Україна. Статистичний щорічник на 1929 р., с. 145.

Радянська влада всіляко підтримувала об'єднання засобів виробництва бідноти і середняків під час найбільш напруженого періоду господарських робіт. Для зміцнення бідняцько-середняцьких господарств створювалися прокатні пункти, товариства взаємодопомоги, сучасні та машинно-тяглові групи. Селяни особливо широко користувалися прокатними пунктами, мережа яких почала швидко зростати після прийнятого наприкінці 1927 р. X з'їздом КП(б) У рішення про прискорення їх організації⁸. У 1927 р. спряглися 68,7% середняцьких господарств⁹.

Важливе місце на карті повинна зайняти інформація про способи обробки землі в індивідуальних селянських господарствах (див. табл. 9, складену за даними весняного опитування 1927 р., в %).

Т а б л и ц я 9.

Округ	Обробка землі в селянських господарствах			
	власним реманентом	найманим реманентом	сучрагов	мішаним способом
Волинський	52,7	32,7	11,9	2,7
Глухівський	82,2	15,3	1,4	1,1
Ковтопільський	45,3	20,7	29,5	4,5
Коростенський	64,2	23,5	8,8	4,0
Чернігівський	64,6	17,8	15,2	2,4
Бердичівський	27,4	47,7	17,4	7,5
Білоцерківський	24,2	49,1	20,5	6,2
Вінницький	21,0	54,1	20,1	4,8
Уманський	24,2	51,7	19,8	4,3
Кам'янецький	26,2	50,8	17,8	5,2
Київський	34,9	37,2	25,4	4,5
Могилівський	25,0	62,4	10,4	2,2
Проскурівський	24,1	44,2	24,7	7,0
Тульчинський	27,1	58,3	12,1	2,5
Шевченківський	26,5	50,3	17,6	5,6
Шепетівський	37,9	36,2	23,1	2,8
Кременчуцький	39,1	35,1	18,8	7,0
Куп'янський	48,9	24,5	16,8	9,8
Дубенський	31,0	26,5	26,0	16,5
Ніжинський	36,9	21,6	36,8	4,7
Ізюмський	46,0	25,6	19,9	8,5
Полтавський	33,6	31,1	24,7	10,6
Прилуцький	24,3	21,6	49,3	4,8
Роменський	36,6	25,6	31,5	6,3
Сумський	19,5	27,6	50,5	2,4
Харківський	35,0	31,0	23,5	4,5
Єлизаветградський	25,6	42,1	25,5	6,8
Маріупольський	18,9	27,3	47,9	5,9

⁸ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1976, т. I, с. 498.

⁹ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Харків, 1930, вип. 2, с. 87.

Закінчення таблиці 9.

Округ	Обробка землі в селянських господарствах			
	власним реманентом	найманим реманентом	супрягом	мішаним способом
Мелітопольський	14,1	36,3	46,9	2,7
Миколаївський	15,5	40,7	39,3	4,5
Одеський	33,4	34,0	29,3	3,3
Первомайський	34,8	40,2	19,2	5,8
Старобільський	38,5	22,3	29,8	9,4
Херсонський	19,6	38,6	37,6	4,2
Молдавська автономна РСР	39,4	48,6	8,7	3,3
Дніпропетровський	23,5	31,4	40,5	4,6
Запорізький	15,4	28,1	52,9	3,6
Криворізький	16,2	41,1	36,8	5,9
Артемівський	27,5	31,5	37,0	4,0
Луганський	34,0	25,6	33,0	3,4
Сталінський	19,5	27,6	50,5	2,4
В середньому по УРСР	32,1	36,7	25,8	5,4

Складено за: Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України, с. 320.

В опублікованих статистичних джерелах є дані динамічного обстеження селянських господарств 1927 р., які характеризують класовий склад селянства (див. табл. ІО.).

Т а б л и ц я І О .

Економічний район і підрайон	На 100 господарств припадає:			
	Пролетарі	Напівпро- летарі	Звичайні товарови- росники	Дрібні капіта- лісти
Полісся	4,9	21,6	69,8	3,7
Правобережжя	9,3	25,6	62,5	2,6
Лівобережжя	5,9	16,1	72,3	5,7
Степ	8,0	18,1	69,5	4,4
Хліборобський Степ	8,4	18,6	68,2	4,7
Дніпрянський промисловий	8,6	19,5	68,7	3,2
Гірничий	3,5	10,5	90,2	5,8
В середньому по УРСР	7,5	20,4	68,0	4,1

Складено за: Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України, с. 63; Україна. Статистичний щорічник на 1929 р., с. 146.

Значна кількість різноманітних даних, які характеризують селянське виробництво, повинна бути нанесена на основну карту, а також розміщена в картодіаграмах і на допоміжних картах. По суті, ці дані характеризують стан усього сільського господарства України в доколгоспний період. У 1928 р. питома вага індивідуальних селянських господарств у сільському господарстві республіки становила по зернових хлібах 95,9%, олійних культурах - 98,3, картоплі - 98,6, цукрових буряках - 69,0%¹⁰.

На основній карті треба позначити місця селянського виробництва технічних культур. Для цього розраховано питому вагу окремих округів у республіканському виробництві даної культури¹¹. Підлягають картографуванню округи, де вироблено більше ніж 5% республіканського виробництва, а величина умовної позначки залежить від питомої ваги виробництва (чотири градациї).

¹⁰ Україна. Статистичний щорічник на 1929 р., с. 136.

¹¹ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України, с. 310-316.

По коноплі на волокно

Від 5 до 10% - Конотопський, Київський, Полтавський
Від 10 до 15% - Глухівський

По льону на волокно

Від 5 до 10% - Волинський, Глухівський, Кременчуцький,
Ніжинський, Прилуцький
Від 10 до 15% - Конотопський
Від 15 до 20% - Чернігівський
Понад 20% - Коростенський

По пурових буряках

Від 5 до 10% - Бердичівський, Білоперківський,
Вінницький, Тульчинський, Шавченківський, Харківський
Від 10 до 15% - Уманський, Сумський

По соняшнику

Від 5 до 10% - Куп'янський, Єлизаветградський,
Маріупольський, Первомайський, Дніпропетровський
Від 10 до 15% - Старобільський

По тютюну

Від 5 до 10% - Чернігівський, Лубенський
Від 10 до 15% - нема
Від 15 до 20% - Конотопський, Роменський
Понад 20% - Ніжинський, Прилуцький

Значний інтерес становлять зрушення у складі польового засіву селянських господарств порівняно з дореволюційним періодом (див. табл. II, в % до всього польового засіву)

Т а б л и ц я II.

Економічний район (з підрайонами) і рік	Товарні зернові	Споживчі зернові	Технічні культури	Трави	Інші культури	
Полісся	1916	8,5	78,9	10,6	1,9	0,1
	1928	7,1	76,8	11,0	4,7	0,4
Правобережжя	1916	27,5	62,0	7,3	1,9	0,3
	1928	19,5	62,0	12,0	6,0	0,5
Лівобережжя	1916	48,7	46,6	3,9	3,4	2,4
	1928	38,3	46,9	9,7	3,4	1,7
Степ	1916	72,0	21,7	3,6	0,8	1,9
	1928	49,2	36,1	11,0	0,6	3,1
Хліборобський Степ	1916	73,0	22,0	2,7	0,6	1,7
	1928	44,5	39,6	12,2	0,4	3,3
Дніпринський промисловий	1916	67,2	25,8	3,9	1,1	2,0
	1928	50,8	36,2	9,3	0,8	2,9
Гірничий	1916	75,6	14,0	6,3	1,7	2,4
	1928	67,5	20,1	9,0	0,8	2,6
Загалом по Україні	1916	52,5	39,4	5,1	1,7	1,3
	1928	37,1	47,2	11,1	2,6	2,0

Складено за: Україна. Статистичний щорічник на 1929 р., с. 155-156.

До групи товарних зернових культур входять шпеленця і ячмінь, до споживчих - жито, овес, гречка, просо, кукурудза, бобові. При всій умовності цього поділу (всередині господарства могли споживатися шпеленця і ячмінь, а споживчі культури частково продавалися на ринку) дані відображають загальновизначаний факт падіння товарності сільськогосподарського виробництва. Разом з тим у польовому засіві селянських господарств більше ніж удвоє зросла шостома вага технічних культур, які до революції вироблялися переважно в поміщицьких економіях. Державна контракція технічних та інших

сільськогосподарських продуктів відіграла велику роль у підготовці умов для масової колективізації. В 1925/26 р. на Україні було законтрактовано 408 тис. га посівів, в 1928/29 р. - 6,8 млн.га, або понад чверть всієї площі¹².

Істотне значення мають дані про середню врожайність основних зернових культур у динаміці (табл. 12). Співставляється середній урожай за десятиріччя 1905-1914 рр. на селянських надільних землях і збір зернових культур в селянських господарствах у 1925-1928 рр. (пуд з десятини).

Т а б л и ц я 12.

Полісся		Правобережжя	Лівобережжя	Степ (в середньому по Україні)	
Кито					
1905-1914 рр.	45,8	75,9	62,0	42,5	56,7
1925-1928 рр.	52,4	67,3	67,7	40,4	58,3
%	114,4	88,7	109,2	95,1	102,8
Озима пшениця					
1905-1914 рр.	62,0	72,6	64,9	44,4	59,1
1925-1928 рр.	68,9	76,5	61,8	48,4	59,5
%	111,1	105,4	95,2	109,0	100,1
Ярова пшениця					
1905-1914 рр.	52,5	52,6	56,3	37,0	47,8
1925-1928 рр.	58,5	49,1	48,6	35,4	39,4
%	111,4	93,3	86,3	95,7	82,4
Ячмінь					
1905-1914 рр.	57,8	69,1	62,7	50,8	59,5
1925-1928 рр.	73,4	65,3	64,6	38,9	46,6
%	127,0	94,5	103,0	76,5	78,3

Складено за: Україна. Статистичний щорічник на 1929 р., с. 165.

Таким чином, індивідуальне селянське господарство не змогло перевершити низьку дореволюційну врожайність основних зернових культур, особливо товарних. Липиневий (1928) Пленум ЦК ВКП(б) підкреслював цю відсталість зернового виробництва: "Дуже низький рівень сільського господарства, особливо його зернової галузі, при неминучості швидкого темпу розвитку соціалістичної промисловості, який диктується всією внутрішньою і зовнішньою обстановкою, криє в собі небезпеку розриву між соціалістичним містом і дрібно-селянським селом, отже, небезпеку порушення основної умови соціалістичного перетворення всього народного господарства"¹³. Потрібно зазначити, однак, що криза зернового виробництва полягала не в деградації селянських господарств, а у невідповідності між темпами їх зростання і темпами зростання промисловості.

Дані про врожайність основних зернових культур треба доповнити на карті відомостями про хлібофуражний баланс УРСР у 1927/28 р., які теж подаються в розрізі економічних районів в процентах до загального збору зернових (табл. 13).

¹² Історія Української РСР. К., 1977, т. 6, с. 160.

¹³ КПРС в резолюціях..., т. 4, с. 100.

Таблиця 13.

Витрати	Полісся	Правобережжя	Лівобережжя	Степ	УРСР (в середньому)
На насіння	17,8	14,8	13,2	16,2	15,2
На споживання людей	41,8	37,4	27,9	22,6	29,1
На годівлю худоби і птиці	29,7	30,8	30,0	33,2	31,5
Інші витрати	2,3	2,1	2,2	1,2	1,8
Всього	91,7	85,0	73,2	73,2	77,5
Товарність зернових	8,3	15,0	26,8	26,8	22,5

Складено за: Україна. Статистичний щорічник на 1929 р., с. 167.

У табл. 13 товарність зернових розрахована без врахування динаміки запасів минулих років. Порівняно з дореволюційним періодом товарність істотно знизилася (в 1913 р. - 33,7%)¹⁴.

На карті повинна бути відображена динаміка розвитку тваринництва в селянських господарствах (табл. 14. За 100% береться 1916 р.).

Таблиця 14.

Економічний район і підрайон	Коні		Велика рогата худоба		Вівці	
	1924р.	1928р.	1924 р.	1928 р.	1924р.	1928 р.
Полісся	101,7	118,9	116,3	129,8	150,8	158,8
Правобережжя	98,2	125,7	108,1	120,3	185,3	138,2
Лівобережжя	86,3	113,2	135,0	132,8	186,1	148,6
Степ	62,5	97,7	118,1	115,4	162,7	132,4
Хліборобський Степ	64,8	96,2	109,7	112,2	155,5	115,4
Дніпрянський промисловий	62,3	103,2	129,4	119,5	211,2	189,4
Гірничий	52,2	93,4	132,0	121,1	139,9	132,4
Загалом по Україні	80,8	110,3	119,1	122,7	171,8	142,8

Складено за: Україна. Статистичний щорічник на 1929 р., с. 148-151.

Нарешті, останній сюжет карти - кооперативний і колгоспний рух на селі напередодні масової колективізації сільського господарства. Показ на основній карті мережі сільськогосподарських спілок (універсальних, кредитних і спеціальних) треба супроводжувати даними про кількість членів кооперативу, а колгоспів усіх форм (комуні, артілі, сози) - даними про питому вагу площі їх засівів у загальній площі польових засівів селянських господарств, як кооперованих, так і некооперованих (табл. 15).

Таблиця 15.

Округ	Сільськогосподарські кооперативи на 1.10. 1928 р.	В них членів (тис.)	Колгоспи на 1.06. 1928 р.	Питома вага в засівах
Волинський	100	44,2	69	0,8
Глухівський	78	33,6	37	1,1
Конотопський	144	46,5	37	0,4
Коростенський	127	32,2	45	0,3
Чернігівський	74	34,5	74	0,3
Бердичівський	180	90,0	341	2,2
Білоцерківський	223	93,7	395	3,3
Вінницький	234	82,0	412	1,0
Уманський	351	121,4	389	1,6
Кам'янецький	115	41,7	327	0,9
Київський	270	97,9	265	1,2

¹⁴ Розвиток народного господарства Української РСР (1917-1967). К., 1967, т. 1, с. 315.

Закінчення таблиці 15.

Округ	Сільськогосподарські кооперативи на 1.10. 1928 р.	В них членів (тис.)	Колгоспи на 1.06. 1928 р.	Питома вага в засівах
Могилівський	116	40,2	330	1,7
Проскурівський	152	56,1	302	1,2
Тулчинський	234	73,7	294	1,3
Шевченківський	280	114,1	629	2,4
Шепетівський	149	52,6	69	1,0
Кременчуцький	162	60,6	135	0,7
Куп'янський	48	36,0	101	0,9
Лубенський	109	42,5	197	1,0
Ніжинський	96	53,9	40	0,5
Ізясський	44	36,4	51	1,0
Полтавський	235	89,4	191	0,9
Прилуцький	231	85,5	112	1,4
Роменський	177	70,8	75	0,9
Сумський	189	71,7	59	0,9
Харківський	262	129,9	264	1,0
Єлизаветградський	113	84,0	451	1,9
Маріупольський	64	36,0	163	2,2
Мелітопольський	119	76,1	774	1,9
Миколаївський	87	46,0	281	1,6
Слепський	177	17,6	603	3,0
Первомайський	157	55,7	270	1,9
Старобільський	37	34,6	84	0,4
Херсонський	103	42,4	349	2,6
Молдавська автономна РСР	110	58,9	388	1,7
Дніпропетровський	135	80,0	226	0,8
Запорізький	52	29,6	302	1,6
Криворізький	77	54,1	232	1,2
Артемівський	39	34,5	108	1,3
Луганський	65	35,9	107	1,3
Сталінський	36	32,5	117	1,4
Загалом по УРСР	5 751	2 449,4	9734	...

Складено за: Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України, с. 258-261, 326.

Наприкінці 20-х рр. у Радянській країні склалися всі передумови для масової колективізації селянських дворів. Через досвід вільного розвитку дрібного господарства трудящі селяни поступово приходили до розуміння необхідності докорінної перебудови господарювання на колективних засадах. Вони упевнилися у неможливості розв'язати соціальні проблеми села на основі зрівняльного землекористування. Дрібне, засноване на приватній власності на засоби виробництва господарство не могло вивести селян із злиденності, покінчити з куркульською експлуатацією, з аграрним перенаселенням. Селянство ставало на шлях кооперування, на шлях соціалізму.

Л. П. К о в т у н, М. В. Б у л д а

РОЗВИТОК ЦУКРОБУРЯКОВОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ

В Українській РСР завдяки сприятливим умовам (природним та економічним) сформувалися великі спеціалізовані агропромислові комплекси (АПК), в тому числі найбільший у країні цукробуряковий комплекс. На долю Української РСР у 1971-1979 рр. припадало в середньому 48,3% загальносоюзних площ посіву буряків (1752 тис. га з 3628 тис., 60,1% державних закупок цієї культури (44 млн. т з 73,2 млн. т) та 62,8% виробництва цукру з цукрових буряків (4747 тис. т з 7558 тис. т). У республіці на початку 1980 р. було розміше-

но 190 з 324 цукрових заводів СРСР (58,6%), 459,08 тис. т з 794,93 тис. т виробничих потужностей по переробці цукрових буряків на добу (57,8%).

Цукрова промисловість на Україні розвивається вже понад 150 років. Тривалий період функціонування цієї галузі виробництва становить перед дослідником завдання використовувати під час характеристики цукробурякового комплексу в республіці не лише поточні матеріали, а й дані ретроспективного характеру. Наукову цінність такого підходу до вивчення політико-економічних проблем відзначав В.І.Ленін: "...найбільш важливе, щоб підійти до цього питання з точки зору наукової, це - не забувати основного історичного зв'язку, дивитись на кожне питання з точки зору того, як давнє явище в історії виникло, які головні етапи в своєму розвитку це явище проходило, і з точки зору цього його розвитку дивитись, чим дана річ стала тепер"¹.

Розвиток цукрової промисловості на Україні у дожовтневий період має таку періодизацію: 1824 - 1848, 1849 - 1860, 1861 - 1871, 1872 - 1913 рр. Підперіоди виділені з урахуванням змін соціально-економічних умов, загальних для всього господарства країни, а також специфічного характеру розвитку цукрової промисловості.

Перший цукровий завод на Україні був побудований у с. Макошині Чернігівській області у 1824 р. В 30-х рр. XIX ст. інтенсивне будівництво цукроварень розгорнулось на Лівобережжі, а у 40-х - на Правобережжі.

Протягом 1840 - 1848 рр. кількість цукроварень на території сучасних Вінницької, Київської і Черкаської областей збільшилась з 11 до 98. На 98 з 335 цукрових заводів країни вироблялось 8648 з 14859 т загального обсягу виробництва бурякового цукру (табл. 1).

На початку 40-х рр. Україна давала 42-45% продукції цукрової промисловості (в ціннісному виразі). У 1848 р. її питома вага збільшилась і досягла 82,7%, при тому, що на території України було зосереджено 60,6% цукрових заводів країни.

В цукровій промисловості ще до 60-х рр. склалися два типи цукрових заводів: вогневий та паровий. З появою парових заводів питання розміщення підприємств набували все більшого значення. Парові заводи випивали, як правило, в районах, у економіці яких капіталістичні елементи господарювання були більш розвинуті і де завдяки природним умовам забезпечувалась більш висока прибутковість підприємств. У тих районах, де економічні та природні умови були менш сприятливі для розвитку парових цукрових заводів, поступово зникали вогневі цукрові заводи.

У 1860 р. на Україні було зосереджено 136 з 177 загальної кількості парових цукрових заводів країни. В тому самому році 107 з 449 цукрових заводів країни були розташовані на території сучасних Вінницької, Київської та Черкаської областей, на яких виробляли 35 607 з 63 933 т загального обсягу виробництва цукру в країні.

¹ Ленін В.І. Повн. збір. творів, т. 39, с. 65.

* Розвиток цукрової промисловості Української РСР у дожовтневий період досліджено відповідно до сучасного адміністративно-територіального поділу СРСР.

Т а б л и ц я І. Розвиток цукрової промисловості України у дожовтєвий період

Економічний район і область	1848 р.		1860 р.		1871 р.		1913 р.	
	Кількість заводів	Виробництво цукру, т	Кількість заводів	Виробництво цукру, т	Кількість заводів	Виробництво цукру, т	Кількість заводів	Виробництво цукру, т
Українська РСР	203	12332	257	51455	149	34948	201	1108,1
<u>Донецько-Придніпровський</u>	51	1495	81	7743	36	7318	53	337,6
Ворошиловградська	1	7	-	-	-	-	-	-
Кіровоградська	3	811	4	1398	4	1509	9	59,8
Полтавська	6	107	14	1083	-	-	6	36,9
Сумська	34	768	55	4630	27	4937	28	172,9
Харківська	7	302	8	632	5	872	10	68,0
<u>Південно-Західний</u>	150	10802	176	43712	113	27630	148	770,5
Вінницька	29	1579	30	8639	32	6302	55	299,1
Житомирська	4	70	6	1024	7	1940	11	56,8
Київська	16	1038	23	7051	20	4350	20	106,4
Ровенська	3	66	-	-	-	-	4	9,6
Тернопільська	2	151	1	95	-	-	-	-
Хмельницька	15	613	14	3085	10	1690	17	58,3
Черкаська	53	6031	54	19917	33	12060	32	187,7
Чернівецька	-	-	1	9	2	264	1	1,3
Чернігівська	28	1254	47	3892	9	1024	8	51,3
<u>Південний</u>	2	35	-	-	-	-	-	-
Одеська	2	35	-	-	-	-	-	-

Складено за: Андреев Е.Н. О свеклосахарном производстве. - В кн.: Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России. СПб., 1862, т. 1; Езеголик по сахарной промышленности за 1913/14 г. Киев, 1915, вып. 1; Плевако О. До матеріалів з історії цукробуржкової промисловості України. - Україна, 1925, № 5; Статистическое обозрение свеклосахарных заводов по сведениям, собранным в 1848 г. - Журнал мануфактуры и торговли, 1849, ч. 4, № 11-12; Чубинский П.П. Свеклосахарные заводы Российской империи с официальными статистическими о них данными за кампанию 1871/72 г. Киев, 1873.

Різко скоротилося число дрібних, технічно відсталих вогневих цукрових заводів після реформи 1861 р. Реформа меншою мірою торкнулась цукрової промисловості України, де переважали парові заводи, внаслідок чого питомо вага її за кількістю заводів і у виробництві продукції в країні помітно збільшилась: відповідно з 57,3 до 76,0% і з 80,5 до 85,6%. Провідними районами цукрової індустрії залишилися Вінниччина, Київщина і Черкащина, де в 1871 р. було розташовано 85 з 196 цукрових заводів країни, на яких вироблялось 22 712 з 40 832 т загального обсягу виробництва цукру в країні. Значення Чернігівщини помітно слабшало: за кількістю підприємств - з 18,3 до 6,1%, у виробництві цукру - з 7,6 до 2,9%.

З 70-х рр. до 1914 р. нові цукрові заводи будувались переважно на Україні і на території сучасного Центрально-Черноземного економічного району РРФСР. В 1913 р. на території сучасних Вінницької, Київської і Черкаської областей налічувалось 107 з 240 цукрових заводів країни, на яких вироблялось 593 тис. з 1363 тис. т загального обсягу виробництва цукру в країні.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції, особливо в післявоєнний період, цукробуряковий комплекс Української РСР інтенсивно розвивався.

За роки радянського будівництва в республіці сформувалися два нових райони цукробурякового виробництва. Один з них - крупний перспективний Західний, другий - Південно-Степовий (Дніпропетровська, Миколаївська та Одеська області).

На території сучасних західних областей до возз'єднання з Українською РСР було розташовано 11 цукрових заводів, загальною продуктивністю 9,42 тис. т фактичної переробки цукрових буряків на добу. Заводи цього району працювали з неповним навантаженням - 35-40 днів на рік. Після возз'єднання цукробурякове виробництво в західних областях стало розвиватися швидкими темпами: до 1980 р. тут збудовано 20 нових цукрових підприємств. Першим було введено в експлуатацію Краснянський завод у 1954 р. на Львівщині. Поряд з цим здійснено реконструкцію діючих підприємств, у результаті чого сумарна добова продуктивність технічної бази цукрової промисловості порівняно з 1940/41 р. зросла в 8,3 раза. Розміри площ посівів цукрових буряків збільшились за цей період у 11,1, виробництва цукру - в 10,2 раза. Питома вага району в республіці за кількістю цукрових підприємств зросла з 6,3 в 1940/41 р. до 15,9% в 1979 р., за сумарною їх продуктивністю відповідно з 7,7 до 20,3%, за площев посівів цукрових буряків - з 3,9 до 19,4% та за виробництвом цукру - з 5,4 до 18,8%. Тут нараховується стільки ж цукрових заводів, скільки в таких значних по виробництву цукру країнах, як Австрія та Бельгія, разом узятих; за продуктивністю технічної бази район рівноцінний цукровій промисловості Нідерландів, за розмірами площ посіву цукрових буряків наближається до ФРН, за виробництвом цукру - до Англії.

У південно-степовому районі Української РСР перший цукровий завод збудовано у 1954 р. - Первомайський у Миколаївській області. Наприкінці десятиї п'ятирічки, з будівництвом ще п'яти цукрових підприємств, питома вага району в республіці за числом цукрових заводів становить 3,1, за сумарною їх продуктивністю - 5%.

Розвиток цукробурякового комплексу Української РСР характеризується не тільки формуванням нових згаданих районів цукробурякового виробництва, а й зрушеннями, що сталися в старому районі його розвитку. В старому районі цукробурякового виробництва (куди віднесено всі області Української РСР, за винятком вказаних вище двох нових районів) в 1940 р. 45% посівів цукрових буряків було зосереджено у Вінницькій, Київській та Черкаській областях, де вони розширились до 1979 р. в 1,5 раза. Ще значніше зросли посівні площі під цукровими буряками в Кіровоградській, Полтавській та Харківській областях - в 2,1 раза. Тут тепер розміщено 31,6% посівів цукрових буряків старого району проти 25,9% в 1940 р. Сумарна добова продуктивність цукрових заводів зросла відповідно в 2,2 та 3,9 раза. В 1940/41 р. питома вага Кіровоградської, Полтавської та Харківської областей за сумарною добовою продуктивністю підприємств цукрової промисловості старої зони складала 18,8%, а в 1979/80 р. зросла до 23,5%; питома вага Вінницької, Київської та Черкаської областей зменшилась відповідно з 52,9 до 44,7%.

Сучасне розміщення цукробурякового комплексу в Українській РСР представлено в табл. 2.

Т а б л и ц я 2. Характеристика цукробурякового виробництва економічних районів і областей Української РСР

Економічний район і область	Посівна площа цукрових буряків*		Державні закупки цукрових буряків*		Кількість цукрових заводів на 1.01. 1980 р.		Загальна добова продуктивність цукрових заводів у 1979/80 р.		Виробництво цукру з буряка	
	тис.га	% до підсумку	тис. т	% до підсумку	одиниць	% до підсумку	тис.т переробки буряка	% до підсумку	тис.т	% до підсумку
Загалом по Українській РСР	1752,0	100,0	43975	100,0	190	100,0	384,15	100,0	4747,4	100,0
<u>Донецько-Придніпровський</u>	566	32,3	12703	28,9	50	26,3	103,86	28,3	1302,3	27,4
Дніпропетровська	26	1,5	566	1,3	1	0,5	2,52	0,6	28,3	0,6
Кіровоградська	134	7,7	2892	6,6	10	5,3	28,25	7,4	335,0	7,1
Полтавська	165	9,4	4005	9,1	11	5,8	29,93	7,8	372,7	7,8
Сумська	128	7,3	2789	6,3	17	8,9	24,58	6,4	296,2	6,2
Харківська	113	6,4	2451	5,6	11	5,8	23,58	6,1	270,1	5,7
<u>Південно-Західний</u>	1083	61,8	29144	66,3	135	71,1	258,27	67,3	3250,6	68,5
Вінницька	232	13,2	6343	14,4	39	20,5	60,26	15,7	789,7	16,6
Волинська	45	2,6	1090	2,5	4	2,1	13,64	3,6	143,1	3,0
Житомирська	51	2,9	1234	2,8	6	3,2	9,83	2,6	123,5	2,6
Івано-Франківська	22	1,3	634	1,4	2	1,1	4,23	1,1	49,4	1,1
Київська	119	6,8	3268	7,4	16	8,4	28,53	7,4	401,3	8,5
Львівська	48	2,7	1391	3,2	5	2,6	12,23	3,2	135,0	2,9
Ровенська	54	3,1	1442	3,3	6	3,2	12,67	3,3	147,4	3,1
Тернопільська	124	7,1	3736	8,5	9	4,8	27,18	7,1	295,7	6,2
Хмельницька	160	9,1	3969	9,0	16	8,4	35,79	9,3	419,5	8,8
Черкаська	150	8,6	3960	9,0	23	12,1	39,27	10,2	524,1	11,0
Чернівецька	35	2,0	1064	2,4	4	2,1	8,05	2,1	121,0	2,6
Чернігівська	43	2,4	1062	2,4	5	2,6	6,59	1,7	100,9	2,1
<u>Південний</u>	103	5,9	2128	4,8	5	2,6	17,02	4,4	194,5	4,1
Миколаївська	45	2,6	897	2,0	2	1,1	9,44	2,5	107,2	2,3
Одеська	58	3,3	1231	2,8	3	1,5	7,58	1,9	87,3	1,8

* В середньому за рік за 1971-1979 рр.

За 1940-1979 рр. питома вага Донецько-Придніпровського району зменшилась за посівними площами цукрових буряків з 34,3 до 32,3%, а Південно-Західного району - з 64,0 до 61,8%, при цьому зросла питома вага Південного району - з 1,7 до 5,9%. За роки, що розглядаються, максимальними темпами зросла площа посіву цукрових буряків у Волинській (у 90 разів) та Тернопільській (у 26,3 рази) областях. В інших областях посіви цукрових буряків розширились в 1,4 - 16,7 раза.

Питома вага Донецько-Придніпровського району в сумарній добовій продуктивності цукрових заводів республіки дещо зменшилась, а Південно-Західного - знизилась з 71,4 до 67,3%, питома вага Південного району складає 4,3%. Найбільше зростання продуктивності виробничо-технічної бази галузі в зазначений період спостерігалось в Тернопільській (34,9 рази) та Львівській (8,9 рази) областях. В Дніпропетровській, Волинській та областях Південного району, де в 1940/41 р. не було жодного цукрового заводу, збудовано 10 підприємств сумарною добовою продуктивністю 33,18 тис. т, питома вага цих областей у межах Української РСР досягла 8,6%. У решті областей республіки добова продуктивність цукрових заводів збільшилась в 1,6 - 5 разів.

За 1940-1979 рр. питома вага Донецько-Придніпровського району по виробництву цукру знизилась з 35 до 27,4%, при цьому доля Південно-Західного району зросла з 65,0 до 68,5%, а в Південному виробляється 4,1% загального обсягу виробництва цукру в республіці. Зросло виробництво цукру за вказані роки в Тернопільській (34,4 рази) та Чернівецькій (6,8 рази) областях. У Дніпропетровській, Волинській та областях Південного району, де в 1940/41 р. цукор не виробляли, за 1971 - 1979 рр. в середньому на рік одержано 366 тис. т цукру. Питома вага цих областей у межах Української РСР досягла 7,7%. В решті областей республіки виробництво цукру зросло в 1,7 - 6 разів.

Для визначення перспектив розвитку цукробурякового комплексу необхідно виявити умови та фактори його функціонування.

Основні умови та фактори функціонування цукробурякового комплексу можна поділити на шість груп: (1) ретроспективні передумови; (2) природні ресурси; (3) матеріально-технічні умови; (4) організаційно-технічні умови; (5) економічні умови та фактори; (6) соціально-економічні умови.

Ретроспективні передумови визначені географією цукробурякового виробництва, наявністю трудових навичок населення, міжрайонним та міжреспубліканським продуктообміном. До природних ресурсів, що впливають на функціонування комплексу, можна віднести ґрунтові (цукропридатність ґрунтів для вирощування культури), кліматичні (атмосферні опади та ступінь зволоженості ґрунтів у вегетаційний період; світло- та теплозабезпеченість за строками періоду вегетації цукрових буряків), водні (для технологічних потреб цукрової промисловості та зрошення цукрових буряків) та мінеральні (родовища вапняків, сірки та інших корисних копалин для забезпечення технологічних потреб цукрової промисловості). До матеріально-технічних умов відносяться тепло- та електроенергетика, енергозоборонність, технічна оснащеність, забезпеченість мінеральними та органічними добривами, хімічні засоби захисту рослин, бактеріальні препарати тощо; наявність та технічна оснащеність меліоративних систем, складських приміщень; шляхів сполучень та транспортних засобів. Перелічимо організаційно-технічні умови: науково обґрунтована система землеробства, комплексна механізація та автоматизація, техніко-еконо-

мічний стан шляхів сполучень, меліоративних систем, складських будов, підприємств по виробництву цукру та ін. Економічні умови (організаційного характеру) визначені рівнем усунування та розвитком спеціалізації, концентрації, кооперування, комбінювання та ефективності виробництва, що склалися. Соціально-економічні умови та фактори відбивають рівень економічного розвитку регіону та забезпеченості трудовими ресурсами, споживання цукру на душу населення та перспективи попиту на цей продукт згідно з науково обґрунтованими нормами.

Докладний розгляд основних умов та факторів функціонування цукробурякового комплексу виходить за межі даної статті. Але слід зупинитися на процесі інтеграції сільськогосподарського (виращування цукрових буряків) та промислового (переробка цукрових буряків) виробництва, тому що тут закладені значні резерви підвищення ефективності цукробурякового виробництва.

Згідно з постановою ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР "Про комплексну механізацію і хімізацію виращування цукрового буряку і дальшого розвитку цукрової промисловості" будуть здійснені заходи щодо організації агропромислових об'єднань по виробництву та переробці цукрових буряків.

Керуючись вказівкою Л.І.Брежнєва, висловленою у доповіді на липневому (1978) Пленумі ЦК КПРС, про те, що в умовах всебічної інтенсифікації сільського господарства необхідне його добре налагоджене співробітництво з галузями обробної промисловості, буряківники та робітники Гонорівського цукрового заводу Ямпільського району Вінницької області виступили з цінним почином по забезпеченню максимального виробництва цукру з кожного гектара бурякового поля.

Ця ініціатива була схвалена Центральним Комітетом КПРС. Л.І.Брежнєв у привітанні буряківникам та робітникам цукрового заводу Ямпільського району відмітив: "Ваша ініціатива щодо розвитку трудової співдружності між колективами колгоспів і цукрового заводу для досягнення найвищих кінцевих результатів ... заслуговує всемірного схвалення і всілякої підтримки.

Цей чудовий почин має важливе загальнодержавне значення"².

Л. І. Г а й д а й

ВТЯГУВАННЯ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ПРОЦЕС СПЕЦІАЛІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА (1907 - 1914 рр.)

Одним із факторів розвитку капіталізму в сільському господарстві було, як зазначав В.І.Ленін, утворення спеціалізованих районів землеробства. Стосувалося це і Правобережної України, тобто Київської, Подільської і Волинської губерній - аграрного району, у сільському господарстві якого було зайнято 74,4% всього населення¹. Однією з основних культур землеробства Правобережної України був цукровий буряк. Посіви цукрових буряків на Правобережжі

² Брежнєв Л.І. Ленінським курсом. Промови, привітання, статті, спогади. К., 1979, с.448.

¹ Весь Юго-Западный край. Киев, 1913, с. 15.

в 1910 р. займали 336 тис. десятин або 56% загальних посівів всієї Росії (600 тис. десятин)². По губерніях площа цукробурякових посівів в 1910 р. розподілялася так: у Київській губернії – понад 173 тис., в Подільській губернії – 140 тис. і в Волинській – 31 тис. десятин³. У 1913 р. посіви цукрових буряків у цих губерніях становили відповідно 206 993, 160 219 і 38 081 десятин⁴.

На Правобережжі в 1910 р. перероблювали цукросировину понад 140 підприємств, що виробили в цьому самому році 63,7 млн. пудів цукру-піску⁵. Це становило 53% загального виробництва цукру в країні⁶. За даними 1913 р. цукрові заводи так розподілялися по губерніях: в Київській – 75, Подільській – 52 і в Волинській – 16⁷.

Спеціалізація району на цукробуряковому виробництві спочатку втягувала в орбіту свого впливу великі поміщицькі маєтки. Еволюція селянських господарств, ринкові відносини зумовлювали його вплив і на селянство. На Правобережжі селянські посіви цукрових буряків з'явилися ще до 70-х рр. XIX ст., а на початку XX ст. продукція селянських господарств використовували вже майже всі заводи. Значного розвитку вони досягли в 1912-1913 рр., становлячи 22-24% загальної площі посівів буряків імперії⁸. Із 140 цукрових заводів Правобережжя в 1908-1909 рр. лише 13 обходилося без продукції селянських плантацій буряків⁹.

Зростання площі селянських посівів під цукровими буряками по роках можемо простежити за даними правління Всеросійського товариства цукрозаводчиків.

Губернія	Площі селянських посівів під цукровими буряками (десятини)			
	1905/1906	1908/1909	1909/1910	1910/1911
Київська	27 383	36 052	35 619	44 322
Подільська	11 861	23 165	21 851	29 540
Волинська	4 254	4 990	5 248	4 563
Всього	43 498	64 207	62 718	88 425

Як бачимо, найменше сіяли буряків у Волинській губернії (через заболоченість ґрунтів). У Київській губернії, де сіяли буряків найбільше у 1908 р., поселення з селянськими посівами буряків розподілялися по повітах таким чином: Радомисльський – 8 сіл, Київський – 13, Черкаський – 15, Канівський – 24, Чигиринський – 26, Васильківський – 27, Таращанський – 30, Уманський, Сквирський – 32, Звенигородський – 33, Липовецький – 38,

² Ярошевич А.И. Юго-Западный край как производительная среда. Киев, 1912, с. 4.

³ Весь Юго-Западный край, с. 30.

⁴ Ежегодник главного управления землеустройства и земледелия по департаменту земледелия. Пг., 1914, с. 621.

⁵ Ярошевич А.И. Указ. соч., с. 4.

⁶ Весь Юго-Западный край, с. 29.

⁷ Ежегодник главного управления землеустройства и земледелия по департаменту земледелия, с. 621.

⁸ Корхов А.П. Роль крупных и мелких хозяйств в снабжении сахарных заводов свеклой. Киев, 1922, с. 3, 131.

⁹ Ежегодник главного управления землеустройства и земледелия по департаменту земледелия, с. 621.

Бердичівський - 41. Всього ж по губернії буряки сіяли в 319 селах¹⁰. Найменше сіяли буряків у тих повітах, де якість ґрунтів була несприятлива для цього. В Бердичівському і Липовецькому повітах посіви на селянських землях становили в середньому близько 7% загальної посівної площі селян, досягаючи в окремих селах 20%¹¹.

Цукрові буряки не могли перевозитися на далеку відстань і довго зберігатися без значних втрат цукристості. Як зазначав К.Маркс, вирощування цукрових буряків давало хороший прибуток, але лише тим господарствам, що містилися недалеко від заводів¹². Отже, в цукрове виробництво, а значить, і в товарно-грошові відносини втягувалися передусім селяни близьких від заводів сіл.

Посіви буряків селянами організовувалися уповноваженими заводів. Укладалися угоди між заводами і селянами на посів буряків восени або взимку. Укладаючи угоду, селяни одержували аванси під майбутні врожаї - 10-40 крб. на 1 десятину посіву. Весною представник заводу перевіряв наявність у селян плантацій та їх стан, видавав нові аванси під посів¹³. Нестатки часто змушували малоземельних селян скористатися такою можливістю одержання кредиту. Не маючи для його повернення ні достатньої кількості землі для посівів, ні робочого інвентаря, вони ставали боржниками заводів. Так, за підрахунками Ялтушківського заводу Подільської губернії замість законтракованих 1042 селяни засіяли всього 351 десятину. По Коровинецькому заводу Волинської губернії замість 1005 десятин було засіяно лише 580¹⁴.

Цукрові буряки при сприятливих погодних умовах давали непогані врожаї і значні грошові надходження селянським господарствам, що мали значні плантації посівів. Особливо широко укладали угоди з цукровими заводами заможні господарства. За допомогою авансів, що їх деякі заводи вкладали на 3-4 роки наперед, заможні селяни купували або орендували землю і таким чином розширювали своє господарство. Так, по Райгородському заводу Київської губернії в 1907 р. за селянами навколишніх сіл при 747 десятинах плантацій рахувалось 18 877 крб. боргів, що становило 11,52% виплаченої їм за буряки суми. Боржниками виявилися покупці поміщицької землі¹⁵. В таких випадках заборгованість мала характер довгострокового кредиту. Хуторяни також відводили під цю культуру значну частину своєї землі і форсували посіви її протягом ряду років¹⁶.

Умови поставок буряків вигідні були насамперед заводам. Так, авансів не видавали, якщо представникові заводу плантація здавалася "незадовільно" обробленою. Привезені буряки оцінювалися нижче їх вартості, якщо прийомщик вважав продукцію "недостатньо чистою"¹⁷. Процент знижки повністю залежав

¹⁰ Киевская земская газета, 1912, 27 июля.

¹¹ Материали по обследованию животноводства в Киевской губернии. Киев, 1915, вып. I, с. 53.

¹² Конюшай Р.П. К.Маркс о развитии капитализма в России. - История СССР, 1973, № 3, с. 28-29.

¹³ Київський обласний державний архів, ф. 1558, оп. I, спр. 36, 46, 58, 57; ф. 1556, оп. I, спр. 65, 90, 189, та ін.

¹⁴ Ярошевич А.И. Очерки экономической жизни Юго-Западного края, вып. 5, с. 25.

¹⁵ Хуторские хозяйства Киевской губернии. Киев, 1911, т. I, с. 26-27.

¹⁶ Там же, с. 192.

¹⁷ Київський облдержархів, ф. 1712, оп.7, спр. 7; ф. 1663, оп.1, спр.3,6, 8,18 та ін.

від заводууправління. Часто адміністрація навіть заохочувала прийомців, які вдавались до всіляких хитрощів по відношенню до безграмотних селян. Буряки ж з крупних поміщицьких плантацій оплачувалися дорожче, ніж з селянських ділянок¹⁸.

Розпорошеність дрібних виробників, їх віддаленість від цукрових заводів створювали великі труднощі у взаємозв'язках заводів і виробників. Їм на допомогу приходили посередники, що брали плату за послуги і з заводів, і з селян і з часом перетворювалися з дрібних спекулянтів у крупних ділків¹⁹. У ролі посередників виступали і установи дрібного кредиту²⁰. Інтереси селян захищали кооперативи, добиваючись вигіднішої оплати сировини.

Заводи, заохочуючи селян до виробництва буряків, видавали їм по 1,5-3 пуди насіння буряків на десятину посіву, забезпечували сіянками, мінеральними добривами за певну плату²¹. Так, Бродський завод Київської губернії мав для цього 28 комбінованих і 16 звичайних сіялок²².

Врожаї буряків у селянських господарствах Правобережжя коливалися від 75 до 100 берківців* з I десятини, що давали прибуток 112-150 крб. при оплаті близько 1 крб. 50 коп. за берківець²³. Ясно, що великі прибутки могли одержувати лише багатоземельні господарства, спроможні виділяти під посіви буряків значні площі, а також обробити їх. Малоземельні ж відводили під буряки не більше 1/4-1/8 частини десятини, не могли якісно обробити ґрунт, а тому не могли одержати значних прибутків.

Цукробурякові господарства були товарнішими, ніж зернові. Якщо зерно споживалося в самих господарствах, то врожай буряків майже весь реалізувався за межами господарства. До того ж вартість буряків, поставлених на заводи, перевищувала вартість зернових культур, що виділялися на продаж. З розвитком бурякосіяння виникає потреба в більшій кількості робочих рук. Адже затрати праці на вирощування буряків значно перевищували трудові затрати на виробництво зерна. Селянському господарству, що існувало за традиціями попередніх поколінь, тяжко було засвоїти підвищений темп робіт бурякового господарства. Забезпечити такі затрати могли лише заможні господарства, що застосовували найману робочу силу.

Бурякосіяння вносило зміни і в життя селянства.

Зернове господарство велося майже виключно працею чоловіків. Жінки займалися в основному роботою в хаті і садюбі. Лише в короткий період живи вони виходили в поле разом з чоловіками. В буряковому ж господарстві жіноча праця виступала на перший план. Жінка в полі знаходилася з весни до пізньої осені.

18 Там же, ф. 1556, оп. 1, спр. 231-232, 265-269 та ін.

19 Там же, спр. 82, 110, 140, 236 та ін.

20 Там же, спр. 234, 291, 295, 320 та ін.

21 Там же, ф. 1663, оп. 1, спр. 25.

22 Ярошевич А.И. Очерки экономической жизни Юго-Западного края, вып. 5, с. 24.

* Берківець - 10-13 пудів.

23 Матеріали по дослідженню животноводства в Київській губернії, вып. 1, с. 54.

Серед технічних культур, що впроваджувалися в селянських господарствах в ХІ ст. на Правобережжі і підлягали товарності землеробства, був хміль. Найбільшого розвитку хмелярство досягло у Волинській губернії. В 1900 р. під посадками хмелю в Росії було зайнято 5500 десятин землі, з них 2200 - на Волині. В 1913 р. площа хмельників в Росії зросла до 10 тис. десятин, з них на Волині - до 5600²⁴. Губернія була основним виробником цієї культури в країні. В 1910 р. із 2500 десятин хмельників в Волинській губернії 2100 належали селянським господарствам і 400 - поміщицьким маєткам²⁵. Найінтенсивніше хміль культивувався в господарствах Дулинької, Бежівської, Черняхівської волостей, де хмельники в 1914 р. займали площу в 1 тис. десятин землі. В Житомирському повіті було зареєстровано понад 180 сіл, де селяни займалися хмелярством, в Дубенському - 138, Луцькому - 79, тощо²⁶.

На Київщині хмелярство розвивалося в основному в північно-західній частині губернії, що прилягала до Житомирського повіту. Площа селянських хмельників Київської губернії в 1914 р. досягла 350 десятин з річним збором 15-20 тис. пудів²⁷.

Якщо врахувати, що на обладнання 1 десятини хмельника необхідно було затратити 1-1,5 тис. крб., а найм робітників для його обробітку поглинав щороку близько 100-150 крб.²⁸, то стає зрозумілим, що хмелярством у значних розмірах могли займатися лише заможні селяни.

Поставками хмелю на пивоварні заводи займалися великі фірми, що мали значні капітали, добре знали потрібну для заводів якість сировини. Завчасно одержуючи від заводів замовлення на поставки певної кількості хмелю, вони скуповували його у безпосередніх виробників через своїх агентів²⁹. Не знаючи справжніх цін на хміль, не маючи можливості самим збувати товар меллими партіями, селяни цілком залежали від посередників. Щоб поліпшити своє становище, хмелярі, що займалися вирощуванням цієї культури в значних розмірах, об'єднувалися в кооперативи. Це допомагало їм вистояти в боротьбі за своє існування проти натиску крупного капіталу³⁰. В 1911 р. у Волинській губернії нараховувалось п'ять кооперативів³¹.

Отже, в умовах капіталізму впровадження в селянських господарствах технічних культур свідчило про його дальший розвиток по шляху товарно-грошових відносин. Тим самим, як указував В.І.Ленін, відбувався процес "перетворення землеробства в одну з галузей промисловості капіталістичного суспільства"³². Це свідчило про зростання грошових ресурсів у заможної

²⁴ Житомирський облдержархів, ф. 183, оп. 1, спр. 839, арк. 49.

²⁵ Там же, ф. 352, оп. 1, спр. 12, арк. 10.

²⁶ Там же, спр. 44, арк. II.

²⁷ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 731, оп. 1, спр. 54, арк. 70.

²⁸ Житомирський облдержархів, ф. 352, оп. 1, спр. 19, арк. 35.

²⁹ ЦДІА СРСР, ф. 398, оп. 70, спр. 25089, 1908 р., арк. 3-4.

³⁰ Огляд Волинської губернії за 1912 р. Житомир, 1913, с. 27. Памятний книжка Волинської губернії за 1912 год. Житомир, 1911, с. 7,8.

³¹ Справочные сведения о сельскохозяйственных обществах. СПб., 1911, ч. I, с. 104-105.

³² Ленін В.І. Повн. збір. творів, т. 3, с. 271.

верхівки села, про збільшення в цих господарствах витратів на землеробство. А застосування капіталу до землі, як підкреслював В.І.Ленін, "означає технічні зміни в землеробстві, інтенсифікацію його, перехід до вищих систем рільництва, посилене вживання штучних добрив, поліпшення знарядь і машин, ріст використання їх, ріст використання найманої праці і т.д.... Саме з цих процесів і складається загальний процес розвитку капіталізму в землеробстві"³³. Він супроводжувався далішим розшаруванням сільського населення, утворенням нечисленної капіталістичної верхівки і пролетарізації основних мас селянства.

Проникаючи у селянські господарства Правобережної України, капіталізм підтримував їх замкнутий, патріархальний характер, втягував в орбіту товарно-грошових відносин, сприяв диференціації селянства на антагоністичні групи, створював передумови для формування із селянства союзника пролетаріату в соціалістичній революції.

Т. І. Л а з а н с ь к а

ОСНОВНІ ГРУПИ, ЧИСЕЛЬНІСТЬ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНЕ РОЗМІЩЕННЯ ДЕРЖАВНИХ СЕЛЯН ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Однією з характерних особливостей феодального суспільства є те, що відмінність його класів фіксувалась "... і в становому поділі населення, супроводилася встановленням окремого принципового місця в державі для кожного класу. Тому класи ... феодального (а також і кріпосного) суспільства були також і окремими станами"¹. Основним станом феодальної доби було селянство. Воно в свою чергу поділялося на безліч груп і розрядів, які історично склалися протягом сторіч і різнилися між собою соціально-економічним становищем та ступенем феодальної залежності.

В першій половині XIX ст. в Росії і на Україні найбільш численними групами феодально залежного сільського населення були поміщицькі та державні селяни. Юридичне оформлення групи державних селян в окремий розряд в основному відбулося у XVIII ст. Цей період відзначається процесом дальшого покріпачення селян не тільки поміщиками, а і державою. В пошуках нових прибутків уряд звернув увагу на групи землеробського населення, які з тих чи інших причин зберегли ще свою незалежність.

Рядом царських указів вільні селяни поряд з подушним збором обкладались новим додатковим податком - оброком². Всі ці укази були узагальнені у законі від 26 червня 1724 р., в якому вперше вжито термін "державні селяни" і який точно встановлював зміст цього поняття³. Петровські укази торкнулися в першу чергу вільних селян України, татар і ясачних Казанської, Азовської і Нижньогородської губерній, тощо⁴. Згодом вони були поширені на

³³ Ленін В.І. Довне збір. творів, т. 27, с.170.

¹ Там же, т.6, с.293.

² Полное собрание законов Российской империи (далі - ПСЗ), 1719 р., т. 5, № 3287; 1722 р., т. 6, № 3873, 3894; 1723 р., т. 7, № 4503, 4138.

³ Друзинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселева. М.; Л., 1946, с. 24.

⁴ ПСЗ, 1717 р., т. 5, № 3287; 1722 р., т. 6, № 3873, 3894; 1723 р., т. 7, № 4503; Друзинин Н.М. Указ. соч., с. 24.

інші суспільні групи Лівобережної України і Слобідсько-Української губернії, зокрема на українських козаків та військових обивателів⁵.

Розряд державних селян першої половини XIX ст. на Україні був дуже різноманітним за своїм складом і нараховував близько двох десятків суспільних груп⁶. Вони різнилися між собою за власними назвами, які ґрунтувалися на існуючих часткових відмінностях у правах і обов'язках, на вже знищених відмінностях у несенні служби і повинностей у минулому або ж на їх належності до різних відомств, з яких вони були переведені до розряду державних селян.

Спільною ознакою державних селян було те, що вони вважались особисто вільними, володіли певними громадянськими правами, жили на державній або власній землі, але були економічно залежною групою землеробського населення, яка експлуатувалась державою і підпорядковувалась єдиній системі управління. Позаконномісний примус, що тягів над державними селянами, мав дещо послаблену форму. Порівнюючи становище поміщицьких і державних селян, В.І.Ленін зазначав, що серед останніх меншою мірою відчувалась кабала⁷.

Переважаюча більшість державних селян України зосереджувалась на Лівобережжі. Їх питома вага у 1833 р. у загальній кількості державних селян України становила 67,2%, Правобережної - 16,2 і Південної - 16,69%⁸.

Основним ядром державних селян Лівобережної України в першій половині XIX ст. були колишні українські козаки Чернігівської і Полтавської губерній та "військові обивателі" і однодворці Харківської губернії.

Історія виникнення цих груп на Лівобережжі сягає в глибокі віки і тісно пов'язана з економічним і політичним розвитком України. Козацтво, як особливий стан населення, з'явилося на Україні ще в кінці XV - на початку XVI ст. Шукаючи порятунку від соціального і національного гніту, на Лівобережну Україну в XVI-XVII ст. широким потоком рухалися селянські маси, які ставали вільними козаками⁹. Освоєння цих малозаселених земель проходило одночасно з їх обороною від постійних спустошувальних набігів кримських татар. Українське козацтво протягом тривалого часу було надійним захисником кордонів країни. Після возз'єднання України з Росією козаки Лівобережної України продовжували вести боротьбу проти турецько-татарської агресії, зберігаючи свій давній полковий устрій, а також ряд прав і привілеїв.

З другої половини XVII ст. царський уряд поступово ліквідує особливості адміністративного та військового устрою на Україні. В 1764 р. скасовано гетьманство, а в 1781 р. - полковий устрій. На Лівобережну Україну поширено загальноросійський адміністративний і судовий устрій. У 1783 р. було заборонено вільний перехід з стану в стан, а українські козаки полки

⁵ КСЗ, 1724 р. т. 7, № 4538; 1765 р., т. 17, № 12397, 12430, 12440; 1783 р., т. 21, № 15724; 1795 р., т. 23, № 17393.

⁶ Туркій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України в першій половині XIX ст. К., 1964, с. 25.

⁷ Дяк.: Ленін В.І. Повн. збір. творів, т. I, с. 310.

⁸ Туркій І.О. Вказ. праця, с. 25.

⁹ Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение. Полтава, 1914 р., с. 53-56; Збірник історико-філологічного відділу. К., 1931, кн. 26, с. 81-85.

розформувались. Натомість з козачого стану формувалось десять регулярних кавалерійських полків. Ці полки утримувались за рахунок збору оброку з козаків, який замінив "прежние неуравнительные поборы". Згодом, у 1812 р. вони були урівняні в виконанні державних повинностей з іншими групами державних селян¹⁰. Таким чином, українські козаки поповнили собою групу державних селян Лівобережної України, яка складалась з різноманітних ставних прошарків.

Українські козаки розселились по всій території Полтавської та Чернігівської губерній і становили найчисленнішу групу державних селян. За даними УП ревізії (1815), у Полтавській губернії нараховувалось 278 687 козаків, у Чернігівській – 158 797, які становили відповідно 80,5 і 67% загального числа державних селян цих губерній¹¹.

Найбільше козаків у першій половині ХІХ ст. проживало у Зінківському, Кременчуцькому, Золотоніському, Роменському, Миргородському та Кобеляцькому повітах Полтавської губернії¹². В Чернігівській губернії щодо чисельності виділяються повіти Борзнянський, Ніжинський, Конотопський, Козелецький, Сосницький і Кролевецький¹³.

Близькою станомою групою до козаків були "військові (слобідські) обивателі", які становили основну групу державних селян Харківської губернії. Ця група створилась внаслідок заселення майбутньої Харківської губернії селянами-втікачами з Правобережної України, центральних губерній Росії, які прагнули позбутися жорстокого феодального визиску. Слідом за ними заселяли слобідські землі і українські козаки Лівобережної України, яких з ХУІ ст. російський уряд почав брати на службу. Масове заселення слобідських земель відбувалося у ХУІІ ст. Переселенці заснували тут багато міст, слобід, сіл і хуторів, які власне і становили Слобідську Україну¹⁴. Для оборони земель від нападів татар переселенці подібно до лівобережних козаків формували з свого складу військові полки. Важливими опорними пунктами в боротьбі з татарськими нападами були Белгородська (близько 800 км) і Ізюмська (530 км) оборонні лінії, збудовані в ХУІІ ст. Вони споруджувались і охоронялись слобідськими козаками та російськими служилими людьми¹⁵. Оскільки захист південних кордонів Російської держави в цей час був настійною потребою, то уряд заохочував переселенців: забезпечував їх на пільгових умовах зброєю, продуктами, надавав земельні угоддя, зберігав за ними козацькі привілеї і самоуправління. У другій половині ХУІІІ ст. на Слобожанщині було ліквідовано самоврядування. Царським указом 1765 р. слобідські козацькі полки були розформовані, замість них створено п'ять гусарських.

¹⁰ ЦСЗ, 1783 р., т. 21, № 15724, 17393; 1812 р., т. 32, № 24999; Списки населених мест Российской империи. Полтавская губ. Спб., 1862, с. ХУІІ.

¹¹ Підрахунки зроблено за: Кабузан В.М. Изменения в размещении населения России в ХУІІІ – первой половине ХІХ в. М., 1971, с. 111–113; Журнал министерства внутренних дел, 1857, ч. 62, с. 60–97, ч. 65, с. 57.

¹² ЦДІА, ф. 571, оп. 9, спр. 41, 1838 р., арк. 205–205; Маркевич Н. О народонаселении Полтавской губернии. Киев, 1955, табл. 46.

¹³ ЦДІА, ф. 571, оп. 9, спр. 12, 1812–1813 рр., арк. 71, зв. 72 зв.; спр. 33, 1830 р., арк. 246; спр. 41, 1838 р., арк. 304 зв., 305 зв.; Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черн. губ. Сост. Домантович. М.; Спб., 1865, с. 158–159.

¹⁴ Багалеї Д.И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. М., 1897, с. 36–38, 40–53, 145–146.

¹⁵ Загоровский В.П. Изюмская черта. Воронеж, 1980, с. 31, 33, 196.

Козаків, які не ввійшли до їх складу, перейменували у військових обивателів¹⁶, а з 1783 р. вони, як і козаки Полтавської і Чернігівської губерній, обкладались податком на користь держави. Таким чином, слобідські козаки поповнили собою розряд державних селян Лівобережної України. У 1812 р. їх урівняли у виконанні повинностей з усіма казенними селянами, що "в одній губернії з ними проживають"¹⁷.

Численні групи "військових обивателів" Харківської губернії на початку XIX ст. зосереджувались у Харківському, Валківському, Охтирському, Зміївському та Куп'янському повітах¹⁸ і в 1812 р. становили 67% загального числа державних селян губернії¹⁹.

Колонізація Слобідського краю йшла не лише стихійно, шляхом самостійних переселень, а й з ініціативи Російського уряду. З метою захисту південних земель від набігів татар московський уряд у XVI-XVII ст. поселяв тут своїх "служилих людей" - рейтарів, драгунів, солдатів, збіднілих дворян, дітей боярських тощо²⁰. В XVII ст. вони розташовувались на території Белгородської і Ізюмської оборонних ліній. Від потомків цих окраїнних "служилих людей" російського походження бере свій початок один з розрядів державних селян Харківської губернії - однодворці²¹.

У XVIII ст. з однодворців формувалось особливе прикордонне військо - ландміліція. У 1783 р. потреба в цих військах відпала. З цього часу однодворці були остаточно урівняні в силаті податей з іншими групами державних селян²¹. Частина однодворців, поселених на оборонній українській лінії, проживала також в Полтавській губернії, Костянтинградському повіті, в селах Залініному, Російському Орчику, Леб'язкому, Піщанці, Берестовеньках, Старовірівці. У 1845 р. на Полтавщині їх нараховувалось 6508 чоловік²². Більшість же однодворців проживала у Харківській губернії, де становила у 1812 р. 11,2%²³. Ця пятама вага зберігалась з незначними відхиленнями протягом всього півстоліття. Найбільше однодворців Харківської губ. розміщувалось у Старобільському, Охтирському, Зміївському, Харківському та Богодухівському повітах, зовсім незначна кількість у Сумському, а у Валківському така категорія державних селян відсутня²⁴.

Військові поселенці Полтавської губернії також являли собою одну із груп державних селян. Вони були поселені в Костянтинградському і Кобеляцькому повітах, де в минулому проходила прикордонна Українська лінія,

16 ПСЗ, 1764 р., т. 16, № 12293; 1765 р., т. 17, № 12430, 12440; ІМГЛ, 1857 р., ч. 62, с. 82.

17 ПСЗ, 1783 р., т. 21, № 15724; 1812 р., т. 32, № 25300.

18 ЦДІА, ф. 571, оп. 9, спр. 12, 1812-1813 рр., арк. 55 зв.

19 Там же; Кабузан В.М. Указ. соч., с. 123-125.

20 Дружинин Н.М. Указ. соч., с. 30; Загоровский В.П. Указ. соч., с. 32.

21 Однодворці мали в своєму розпорядженні один двір - звідси пішла їх назва.

22 ПСЗ, 1724 р., т. 7, № 4833; Семеновский В.И. Крестьяне в царствование императрицы Екатерины II. СПб., 1901, т. 2, с. XXXVII.

23 Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии, составленные в 1846 г. Полтава, 1848, ч. 2, с. 74.

24 ЦДІА, ф. 1281, оп. 5, спр. 66, 1850 р., арк. 57 зв.; ф. 571, оп. 9, спр. 12, 1812-1813 рр., арк. 55 зв.; Кабузан В.М. Указ. соч., с. 123-125.

24 ЦДІА, ф. 571, оп. 9, спр. 12, 1812-1813 рр., арк. 55 зв.; спр. 33, 1830 р., арк. 231-232, зв.; спр. 41, 1838 р., арк. 290 зв., 292.

і проживали в містечках Орлик, Царичанка, Китайгород, Маячка та Нахворощ. У 1812 р. їх нараховувалось близько 14 тис. душ чоловічої статі, у 1842 р. - 16 166²⁵.

Група селян, які в офіційних документах звалися "казенними" і жили на власній або державній землі й отримували її у спадщину, на Лівобережній Україні була невеликою. Вони походили від монастирських, ратушних, магістратських та інших груп селян, переданих у казну, тобто знаходились у феодальній залежності від держави. 1830 р. у Полтавській губернії вони становили 10,3%, у Чернігівській дещо більше - 20,5% і зовсім незначний процент у Харківській губернії - 3,7²⁶. "Казенні" селяни були розселені по всіх повітах Лівобережної України невеликими групами. Найбільш крупні поселення в Чернігівській губернії знаходились в с. Чернецьке (1090 душ) Новгород-Сіверського повіту, с. Перелаз (1947) і с. Неглюб (886) Суразького повіту, с. Димерка (1052) і с. Літки (784) Остерського повіту, с. Понорниця (1210) Кролевецького повіту, с. Марчикине (988) Глухівського повіту²⁷.

З 1848 р. державними селянами стали називатися і вільні хлібороби²⁸. Вільними хліборобами вважались відпущені на волю поміщиками селяни з землею, яка надавалась їм у повну власність згідно з указом від 20 лютого 1803 р.²⁹ Однак група таких селян була зовсім незначна в Полтавській і Чернігівській губерніях. Переважна більшість вільних хліборобів Харківської губернії (4166 з 5336 у 1830 р.) проживала в Старобільському повіті³⁰.

Невелику групу державних селян (у 1845 р. їх було 141 чоловік), які проживали в с. Хрешатки Роменського повіту Полтавської губернії і Ніжинському повіті Чернігівської губернії (у 1838 р. нараховувалось 641 чоловік) становили колоністи, що переселились сюди у XVIII ст. з Німеччини. Вони наділялись від казни землею, за користування якою сплачували поземельний податок³¹.

Група селян, які обслуговували державні кінні заводи Старобільського повіту Харківської губернії, з 1848 р. також була підпорядкована управлінню міністерства державних маєтностей³². За даними IX ревізії, їх налічувалось 32 832 душі³³.

Як бачимо, стан державних селян на Лівобережній Україні в основному сформувався на кінець XVIII ст. Залучення до його складу інших груп - вільних хліборобів, кіннозаводських тощо, яке відбулося пізніше, являло собою продовження цього процесу. Вся строката маса державних селян мало-помалу зближувалась за своїм економічним і правовим становищем, хоч між ними ще продовжували існувати деякі середньовічні перегородки. На початок XIX ст. державні селяни становили загальну групу землеробського населення, об'єд-

25 ЦДА, ф. 571, оп. 9, спр. 12, 1812-1813 рр., арк. 74 зв.; Арандаренко Н. Указ. соч., с. 73; Келлен П. Левятая ревизия. СПб., 1851, с. 109.

26 ЦДА, ф. 571, оп. 9, спр. 33, 1830 р., арк. 166-168, 231-232, 246 зв.

27 Военно-статистическое обозрение Российской империи: Черниговская губерния. СПб., 1851, т. 12, ч. 2, с. 74.

28 ПСЗ, 1848 р., т. 23, № 22444.

29 Там же, 1803 р., № 20620.

30 ЦДА, ф. 571, оп. 9, спр. 33, 1830 р., арк. 166-168, 231, 232 зв., 246; ф. 1281, оп. II, спр. 125 б., 1829 р., арк. 164.

31 Арандаренко Н. Указ. соч., с. 75; ШМГН, 1857 р., ч. 62, с. 93; ЦДА, ф. 571, оп. 9, спр. 41, арк. 304 зв. - 305 зв.

32 ПСЗ, 1848 р., т. 23, № 22644; ШМГН, 1857 р., т. 62, с. 97.

33 Келлен П. Указ. соч., с. 149.

Т а б л и ц я І.

Землеробське населення	Полтавська губ.			Чернігівська губ.			Харківська губ.			
	1813 р.	1815 р.	1833 р.	1850 р.	1813 р.	1815 р.	1833 р.	1813 р.	1815 р.	1833 р.
Козаки	29 4509	278 687	284 151	350 030	166596	153797	160747	119168	-	-
Військові обивателі	-	-	-	-	-	-	-	-	208082	201756
Воїнні поселенці	13 776	Немає відомостей	13 720	16 113	-	-	-	-	-	-
Державні селяни	41 039	Немає відомостей	40 247	Немає відомостей	66971	Немає відомостей	68167	114984	198	Немає відомостей
Однодворці	5256	5293	5351	6700	4	-	106	-	37014	36009

Складено за: ЦША, ф. 571, оп. 2, спр. 12; 1812-1813 рр., арк. 74 зв., 71 зв., 72 зв., 55 зв.; спр. 33, 1830 р., арк. 166-168, 246 зв., 231 зв.; ф. 1281, оп. 5, спр. 66, 1850 р., арк. 57 зв.; ЖМДП, 1857 р., ч. 62, с. 60-97; ч. 65, с. 57; Матеріал для географічної статистики Росії, зібрані офіцерами генерального штаба. Чернігівська губ. с. 158-159; Келшен П. И. Указ. Соч., с. 109, 148, 152.

наного однаковим становищем: вони сплачували державі податки, відбували рекрутську та ряд інших повинностей, залюбки при цьому особисто вільними.

Співставляючи дані, взяті з різних джерел, можна хоча б приблизно, оскільки статистика першої половини XIX ст. не відзначалась ні єдиним підходом у поданні відомостей, ні повнотою, визначити кількість державних селян Лівобережної України за її основними групами. Ці відомості ми наводимо в табл. I.

Табл. I дає певне уявлення про кількісний склад основних, найбільш характерних для Лівобережжя груп державних селян, якими були козаки та військові обивателі.

Питома вага всього розряду державних селян Лівобережної України протягом досліджуваного періоду була постійно високою. На час VI ревізії (1811) вони становили у Полтавській губернії 52,6%, Чернігівській - 47,3, Харківській - 56,7% загального числа сільського населення цього регіону. На час VIII ревізії (1833) їх процент був відповідно 51,6, 49,3 і 56, за даними IX ревізії (1850) у Полтавській - 56,4, Чернігівській - 52,6, Харківській - 58,4%. Чисельність державних селян першої половини XIX ст. Лівобережної України можна бачити в табл. 2.

Т а б л и ц я 2.

Губернія	Р е в і з і я			
	VI	VII	VIII	IX
Полтавська	346 774	346 082	390 867	422 065
Харківська	310 192	289 494	288 100	315 572
Чернігівська	235 479	229 248	282 385	306 706
Всього	892 445	864 824	961 352	1 044 343

Складено за: Кабузан В.М. Указ. соч., с. III-125, 135-137, 159-161; Дружинин Н.М. Указ. соч., с. 313; Кешен П.М. Указ. соч., с. 152, 190, 192.

Вся ця маса державних селян у Полтавській губернії проживала в 322 сільських громадах, Чернігівській - в 258, Харківській - 172, які об'єднували відповідно 987, 1247³⁴ і 273³⁴ населених пункти³⁴.

Отже розряд державних селян Лівобережної України посідав провідне місце серед всього сільського населення. За даними VI ревізії їх питома вага в цілому в трьох губерніях визначалась в 51,4%, VII - 52,3 і IX - 55,8% сільського населення Лівобережжя³⁵. Переважання державних селян серед сільського населення Лівобережної України обумовило певну специфіку в розвитку сільського господарства даного регіону.

³⁴ З них 156 - державні, 1058 - змішані.

³⁵ З них 173 - державні, 100 - змішані.

³⁴ ЦДІА, ф. 383, оп. 27, спр. 75, 1850 р., арк. 218; Военно-статистическое обозрение Российской империи: Черниговская губ., СПб., 1851, т. 12, ч. 2, с. 74; Сборник статистических сведений России, издаваемый статистическим отделом императорского русского географического общества. Спб., 1851, кн. 1, с. 242-243; ЭМТ, 1844 р., ч. 12. Приложение 2.

³⁵ Підрахунки зроблені за: Кабузан В.М. Указ. соч., с. 123-125, 147-149, 159-161; Кешен П.М. Указ. соч., с. 108, 148, 152.

До цієї групи селян входило багато різних прошарків, що склалися протягом тривалого часу під впливом не лише економічних, а й політичних факторів.

О.В. Т о д і й ч у к

З ІСТОРІЇ МІСТ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У 40-х рр. ХІХ СТ.

(за матеріалами архіву О.М.Бодяньського)

Серед матеріалів архіву О.М.Бодяньського, що знаходиться у Відділі рукописів Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка АН УРСР, є ряд історико-географічних описів українських міст¹. Зберігся рукопис, в якому викладено історію, змальовано розташування та економічний стан у 40-х рр. ХІХ ст. одинадцяти повітових міст колишньої Київської губернії, а саме: Чигирин, Радомисля, Василькова, Сквир, Таращі, Липовця, Умані, Звенигородки, Черкас, Канева та Бердичева. Рукопис писаний писарським почерком, російською мовою.

Як відомо, після смерті О.Бодяньського його архів був розпорошений по різних архівах, деякі рукописи потрапили у приватну власність окремих осіб. Звернем і упорядником рукописів О.М.Бодяньського став А.О.Титов, відомий археолог, етнограф і бібліофіл, дійсний член Московського товариства історії та старожитностей російських. Він роками розшукував, зуповував ці рукописи і зберігав їх у Ростовському музеї старожитностей². Розглядувані матеріали теж були віднайдені А.О.Титовим. На форзаці конвольту з описами українських міст є штамп бібліотеки Титова і Ростовського музею старожитностей.

Дати складання описів ніде не вказано прямо, але в кількох місцях говориться про 1846 р. як про "минулий рік", і в деяких таблицях, вміщених в описах, зазначено, що складені вони за даними 1846 р. Це дає можливість припустити, що часом написання був 1847 р. В кінці опису кожного міста є чийсь нерозбірливий підпис - угадуються три перші літери прізвища - "Мен".

Встановити авторство рукопису допомогли протоколи засідань Товариства історії та старожитностей російських при Московському університеті. В протоколі від 27 березня 1848 р. читаємо, що на ім'я секретаря товариства О.М.Бодяньського "від капітана Генерального Штабу П.К.Менькова надісланий його твір "Історичний і статистичний опис міст Київської губернії"³. Але видати рукопис О.Бодяньському в "Чтениях" товариства не вдалось, тому що восени 1848 р. за опублікування перекладу твору Дж.Флетчера "Про державу Російську" видання цього періодичного органу товариства було заборонено, а самого вченого звільнено від обов'язків секретаря товариства. Рукопис твору П.Менькова зберігся серед матеріалів архіву О.М.Бодяньського Відділу рукописів Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка АН УРСР.

Перш ніж перейти до розгляду відомостей про міста, зауважимо, що всі вони описані приблизно за однаковою схемою. Спочатку коротко говориться про історію міста (часом і про походження його назви), змальовується його вигляд, далі називаються присутственні місця, подається число крамниць, бу-

¹ Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка АН УРСР, ф. 99, од. зб. 177/4355, арк. 1-95.

² Рязно А.Й. Архів О.М.Бодяньського. - Радянське літературознавство, 1965, № 4, с. 71.

³ Чтения в ОИДР, 1848, кн. 9, протоколи, с. 1.

длинків, церков, кількості та склад населення, стан торгівлі, розвиток промисловості й ремесла, освіти і медичного обслуговування. В стислому висновку після кожного опису визначається значення міста в торговельно-му і промисловому відношеннях.

Згадані міста, що в 40-х рр. XIX ст. належали до Київської губернії, тепер входять до складу чотирьох областей УРСР. Черкаси, Умань, Звенигородка, Чигирин та Канів – до Черкаської області; Васильків, Сквиря і Тараща – до Київської; Бердичів і Радомишль (тепер – Радомишль) – до Житомирської, Липовець – до Вінницької. Історико-географічні описи міст докладно буде розглядати саме в такому порядку, згрупувавши їх по областях, а не в тій послідовності, в якій вони розміщені в рукопису.

З п'яти описаних міст, що належать до теперішньої Черкаської області, найбільшим були Черкаси. Тут проживало 9280 чоловік, більшість яких становили міщани – 8618 чоловік [62 зв. – 63* 7]. В Черкасах було 1166 дерев'яних і лише 1 кам'яний будинок (в ньому розміщались присутствєнні місця)

В місті діяло 3 салотопних заводи, тютюнова фабрика. А в Черкаському повіті було чимало цукрових заводів [63 зв., 64, 65 зв. 7. За даням опису, основні категорії ремісників у Черкасах становили кравці, шевці та теслярі. "До 125 чол. міщан займаються виключно чумацтвом. На умовах з поміщиками, вони беруть на себе постачання пшениці в м.Одесу... на зароблені гроші вони скуповують кримську та бесарабську сіль..." [63 зв. 7.

Значного розвитку набула в Черкасах торгівля. Щотижня в місті був один базарний день, щороку – сім ярмарків. Загальні торговельні обороти сягали до 50 тис. крб. сріблом [64 зв. 7. В тій частині опису, де йдеться про торгівлю, наводиться ціна продуктів на базарах. До речі, такі самі таблички знаходимо майже в кожному описі, що дає змогу порівняти ціни на продукти в різних містах Київської губернії на той час.

В Черкасах, де проживали тисячі людей, на все місто була лише одна лікарня з лікарем та одна аптека [62 зв. 7. "Трамотність між жителями поширена вельми мізерно", – говорить в описі. В Черкаському духовному повітовому училищі 6 учителів навчали 145 учнів, і в парафіяльному цивільному училищі 2 вчителі навчали 8 учнів [65 7.

Другим за кількістю населення було місто Умань. В ньому проживало 7715 чоловік. В місті налічувалось 1806 будинків, із них 20 – цегляних [48 7. На р. Уманьці, що протікала через місто, було збудовано один міст, дві греблі та два млини.

У 1846 р. в місті діяли миловарний, два свічкових, шкіряний, медоварний заводи і тютюнова фабрика. 23 робітники, які працювали там, виготовляли товарів на суму 4299 крб. сріблом [49 зв. 7. В Умані налічувався 251 ремісник. Це, головним чином, шевці, кравці та майстри інших домашніх ремесел [50 7.

Важливим заняттям населення була торгівля, переважно пшеницею. Її оборот коливався від 50 до 60 тис. крб. сріблом [49 7. Постійних ярмарків в Умані не було, але кожні два тижні відбувались базари, на які звозили різноманітні господарські товари, хліб, сіль, рибу, домашню рогату худобу і т.ін. Річний оборот цієї торгівлі сягав 52 тис. крб. сріблом.

Частина міщан займалась чумацтвом: "З середини квітня, наклавши пшеницю на вози, вони тягнуть до Одеси, обертаються 3 і навіть 4 рази про-

* Тут і далі посилання на аркуші рукопису.

тягом літа; на виручені за провіз гроші купують сіль, рибу і зі значною вигодою продають на місці та на ярмарках у сусідніх містечках" /49 зв./.

Із навчальних закладів у місті існувало духовне училище, в якому було 5 вчителів і 105 учнів (50). Дворяни та чиновники віддавали своїх дітей у гімназії та училища інших міст губернії. Про стан медичного обслуговування населення опис ніяких відомостей не подає.

На закінчення опису м. Умані розповідається про Уманський сад. Яскраво змальовуються "високі зразки того, що створює природа і робить мистецтво" (50).

Місто Звенигородка на р. Гнилий Тікич, через яку було споруджено міст на сваях, а на її берегах стояли два млини і два вітряки. В місті проживало 6021 чоловік (55). Із 644 будинків – лише 6 цегляні /54 зв./.

Жителі міста чумакували, продавали місцеві вироби, продукти городництва. Основним заняттям населення було землеробство. В описі наведено таблиці, в яких знаходимо відомості про середні площі посівів, врожаї хліба, а також середні ціни на різні сільськогосподарські продукти.

Цей опис містить цікаві дані про денний заробіток сільськогосподарсько-го робітника: пішки одержував 20 коп., з кінями – 75 коп., а з волами – 1 крб. /57 зв./.

Ярмарки у Звенигородці не проводились, але кожні два тижні відбувались торги (26 на рік), на які збирались і жителі міста, і приїзди з навколишніх місць. За рік продавалось товарів на 18 тис. крб. сріблом /57/.

Заводів і фабрик у місті не було. Дехто з жителів Звенигородки вичиняв яловичі шкури і шив чоботи. Це виробництво щороку давало доходу до 5 тис. крб. сріблом /57 зв./.

У Звенигородському парафіяльному училищі навчалось 30 учнів /57 зв./.

Даних про медичне обслуговування в описі немає.

Повітові міста Чигирин і Канів мали приблизно однакову кількість населення. В першому проживав 5821 чоловік /67/, в другому – 5423 /78/. Обидва міста були забудовані переважно дерев'яними будівлями. Із 673 будинків у Чигирині лише один був із цегли /5 зв./, а в Каневі із 651 – два /78/.

У 40-х рр. XIX ст. у Каневі діяла одна цегельня, на якій працювало 8 робітників і виготовлялось цегли на 500 крб. сріблом /80/. У Чигирині фабрик і заводів на цей час не було, лише на горі, на місці стародавнього замку, у каменоломні вироблялись млинові і жорнові камені /87/.

Торгові дні в Чигирині відбувались по неділях через кожні два тижні. На базари з'їжджалося від 4 до 5 тис. жителів з навколишніх сіл і містечок. Вони привозили на продаж фабричні і селянські сувоя, коноплі, льон, сушені фрукти, мед, віск, сало, а також овечі шкури. Щорічний торговий оборот досягав 16 тис. крб. сріблом /7-7 зв./.

Торгували тут великою рогатою худобою, яку приганяли з Херсонської губернії, а також кінями.

На базари Канева поступало товарів на суму 2500 крб. сріблом. В описі зазначалось, що "в торговельному... відношенні м. Канів вельми непримітний, торгівля його бідна... Канів має щотижневі базари, встановлені ж 9 ярмарків.. дуже мало відвідується купцями" /79-79 зв./.

Деякі жителі Канева вичиняли сиром'ятні овечі шкури, з яких потім шили козухи та інший одяг. Цим ремеслом займалось 87 чоловік, а продукції виготовляли на 3800 крб. сріблом на рік /80/.

У Чигирині у парафіяльному училищі у 2 вчителів навчалось 36 учнів [80], а в Каневі - у дворянському училищі 4 вчителі навчали 84 учня [81]. Навчалися у цих закладах лише хлопчики. "Вся освіта жінки, - читаємо в описі Канева, - закінчується більшим чи меншим знанням господарського побуту" [81].

Перейдемо до розгляду міст теперішньої Київської області. Більшим з них був Васильків, з населенням 7319 чоловік [21]. У місті налічувалось 1242 будинки, 2 з них цегляні. Фабрика і заводів у Василькові в 1846 р. не було.

Торги у Василькові відбувалися щотижня, по понеділках. Щороку у Василькові збиралось 4 ярмарка, оборот яких дорівнював 3200 крб. сріблом [21 зв.]. Жителі прилеглих містечок і сіл звозили на ярмарки хліб, овес та інші продукти, а також домашнього виробу полотна і сукна, посуд, взимку - козачки. Дерев'яний посуд, діжки, обіддя і колеса привозились із Радомисльського повіту, який місцеві жителі називали "поліссям". Продавалась і купувалась велика рогата худоба, свині, візці й коні.

Деякі жителі займались чумацтвом. Ремісники становили незначну частину населення (до 30 чоловік). В описі Василькова є відомості про те, які городні культури вирощували міщани, скільки й якої худоби їм належало.

Лікарень у місті не було, лише аптека. В міському училищі один вчитель навчав 50 учнів. Учні належали переважно до різночинців, причому в описі зазначалось: "... міщани здебільшого віддають своїх дітей у школи в тому віці, коли син не спроможний ще бути помічником батька в його заняттях і торгівлі...", його "з дитинства привчають до того ремесла, для якого готувть його батьки..." [22 зв.].

Автор опису відносить Васильківський повіт до найбагатших повітів губернії і називає його "житницею краю".

В місті Сквирі, населення становило 5914 чоловік [28 зв.]. Тут був 721 будинок, з них 7 - цегляні [28]. У 1846 р. тут діяли 4 цегельні, на кожній працювало по 5-6 чоловік, та пивоварня з 3 робітниками [29].

Сквира була також значним центром торгівлі. Щотижня тут відбувались торгові дні, а за рік - 16 ярмарків. На продаж у Сквирі звозились хліб, овочі, сіно, дерев'яний посуд, сільськогосподарський реманент, селянський одяг, коні і велика рогата худоба. Всього продавалось товару на суму 24 543 крб. сріблом на рік [29-29 зв.].

У місті налічувалось майже 100 ремісників, в основному чоботарів, столярів та ковалів [29].

Із навчальних закладів у Сквирі було парафіяльне училище з двома вчителями і 41 учнем [29 зв.].

В м. Таращі в розглядуваний період проживало 5563 чоловік [34] і налічувалось 796 будинків, із них 2 - з цегли, решта - дерев'яні [34]. На таращанській пивоварні, єдиному промисловому підприємстві, щороку вироблялось від 1000 до 1500 відер пива [37-37 зв.].

Ярмарків у Таращі не проводили. Торгові дні відбувались раз у два тижні. Розпочинались вони о 6 годині ранку і тривали до полудня. Торгували переважно пшеницею, житом, гречкою, ячменем та великою рогатою худобою. Річний оборот торгівлі становив 2320 крб. сріблом [36].

Далеко за межі Таращанського повіту сягала слава таращанських майстрів. У місті налічувалось 155 ремісників, переважно теслярів. Плетені брички, візки, відомі під назвою "таращанських", а також колеса, обідди та голоблі, виготовлені ремісниками Таращі, користувались великим попитом на ярмарках і базарах сусідніх містечок. Значна кількість цих виробів вивозилась у Херсонську та Катеринославську губернії. Прибуток від їх продажу становив 1715 крб. сріблом на рік (36-36 зв.).

Як і Сквиря, Тараща мала парафіяльне училище, де був один вчитель, а число учнів щороку коливалось від 20 до 30 чоловік [37 зв.].

Два повітових міста Київської губернії, Бердичів і Радомисль, що входять нині до складу Житомирської області, значно відрізнялись одне від одного і за розміром, і за рівнем розвитку промисловості і торгівлі.

Ось як змальовано зовнішній вигляд Бердичева: "... м. Бердичів розташоване на підвищеній площині, схили якої прямують до берегів ріки Гнилогоп'ят, що ділить місто на дві нерівні частини. Дві головні вулиці його, Білопольська та Махновська, так само, як і вулиця базару, мають декілька великих і гарних будівель, навколо яких ліпляться жалюгідні, убогі хатки..." [86 зв.].

Місто належало до володінь князя Радзивілла, який понад 7 тис. десятин землі, що була у віданні міста, здавав у відкуп і мав 60 100 крб. сріблом річного доходу [87 зв.].

За даними опису, в Бердичеві проживало 40 186 душ, із них 18 932 чоловіки і 21 254 жінки [89]. Переважну більшість населення становили міщани - 33 524. В 40-х рр. XIX ст. у Бердичеві налічувалось 1755 будинків, у тому числі 70 кам'яних, з них 52 належали купцям.

У цей час Бердичів посідав перше місце в Київській губернії за промислових і торговельних діяльностей. Цікаві дані містить "Ведомость о фабриках и заводах в г. Бердичеве" [90,90 зв., 91].

1846 р. у місті діяло 4 миловарні, шовварня, 2 свічкових, воскоробних та маслоробних заводи, кортова, каретна, макаронна фабрики. Вони всі разом виготовляли продукції на 43 546 крб. 50 коп., сріблом. Значним у Бердичеві було також виробництво цегли і виготовлення капелюхів. Загалом у місті щороку вироблялось товарів на 48 696 крб. 50 коп. сріблом [91 зв.]. Бердичів славився своїми ремісниками, яких налічувалось до 5 тис. Серед них були золотарі, годинниківі, різьбярі, шевці, кравці та ін.

Особливу увагу в описі приділено стану торгівлі в місті. На ярмарках і торгах Бердичева продавались товари російські та іноземні. "Всі російські вироби і продукти купуються в Москві, на Роменському, Харківському, Ніжинському та Сумському ярмарках, закуповуються у великій кількості, доставляються в Бердичів і звідси продаються оптом і в роздріб купцям Київської, Волинської та Подільської губерній" [92].

У Бердичеві щороку відбувалось 5 ярмарків, загальний оборот яких досягав 690 тис. крб. сріблом. В описі наводиться цікава таблиця, складена на основі даних про ярмарок, що відбувся 12 червня 1846 р. У ній зазначено, звідки приїжджали купці, яких товарів і на яку суму привозили і на яку продали [93 зв.].

"Вироби фабрич, внутрішня і зовнішня торгівля, обороти банкірів, торговельні обороти ярмарків утворюють бюджет загальної торговельної діяльності, який складає 39 907 439 крб. сріблом" [95]. У кінці опису автор

робить висновок: "Словом, м.Бердичів є головним рiшiєм торговельної дiяльностi в Київській губернiї..." [96].

У порiвняннi з Бердичевом Радомисль був зовсiм невеликим мiстечком. У 1846 р. тут проживало 4962 чоловiка [12 зв.], основну частину населення становили мiщани. В мiстi було 563 будинки, 5 з яких - цеглянi, решта - дерев'янi [12-12 зв.].

Мiсто мало кiлька промислових пiдприємств. У Радомислi дiяли 4 шкiрянi, 2 свiчкових заводи та цегельня. На цих семи заводах вироблялось продукцiї на суму 2646 крб. сiблом [13 зв. - 14]. У мiстi налiчувалось 72 ремiсники [14], переважно чоботарi та кравцi.

В Радомислi щороку вiдбувалось 5 ярмаркiв. Тут продавали i купували рiзних розмiрiв дiжки, вiдра, вози, голоблi, плуги, дьоготь та iн. Прибутковою була торгiвля сушеними та соленими грибами. " Сушенi гриби розвозять-ся по губернiях Київській та Волинській, - читаємо в описi, - взамиn кiстелi отримують сiль, солону рибу i через неврожайнiсть власної землi купують хлiб" [14 зв.]. Крім ярмаркiв, щотижня у мiстi вiдбувались базари.

В описi м. Радомисля знаходимо данi про дворянське училище, а при ньому було парафiяльне. В обох навчальних закладах було 5 вчителiв i 98 учнiв [15].

Липовець, сучасної Винницької області. В ньому проживало 4655 чоловiк [41 зв.], причому бiльшiсть становили помiщицькi селяни. В Липовцi було 862 будинки, в тому числi 3 - цеглянi [41].

iз промислових пiдприємств у мiстi працювала пивоварня, 2 поташних i 2 черепичних заводи, проживало 50 ремiсникiв [42].

У Липовцi постійних ярмаркiв не було, зате тричі на тиждень проводились торговi днi. З навколишнiх сiл привозили на продаж хлiб, просте полотно, сiрчячне сукно, глиняний та дерев'яний посуд, пригнали худобу [42 зв.]

Опис м.Липовця нiяких вiдомостей про наявнiсть навчальних закладiв у мiстi не дає.

Таким чином, нами розглянуто, звичайно в загальних рисах, iсторико-географiчнi описи II повітових мiст Київської губернiї, що вiдносяться до середини 40-х рр. XIX ст. Оскільки метою даного дослідження був огляд стану українських мiст саме в цей перiод, свiдомо не порушувались стислi розповiдi про iсторiю кожного мiста, якими починається кожний опис. Слiд зазначити, що бiльшiсть з них мiстить у собі вiдомостi про визначнi мiсця околиць чи навіть описи прилеглих мiстечок i сiл.

Складений П.К.Меньковим "iсторичний i статистичний опис мiст Київської губернiї", що зберiгається в архiвi О.М.Бодянського, заслуговує на увагу. Наявнiсть у ньому великого цiфрового матерiалу, рiзноманiтних таблиць має важливе значення для вивчення економiчного стану українських мiст у зазначений перiод. Поданi в описi вiдомостi можуть бути використанi в багатомовному виданнi "iсторiя мiст i сiл Української РСР", яке нинi перевидается російською мовою, а також при пiдготовцi робiт з iсторичного краєзнавства.

Т. А. Балабушевич

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК КИЄВА В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XVIII СТ.
(за топографічними та географічними описами)

Соціально-економічні зміни другої половини XVIII ст. у Росії та на Україні викликали серйозну зацікавленість уряду рівнем господарчого розвитку країни, що особливо виявилось у проведенні генерального мажування. Перші топографічні описи, пов'язані з цим важливим заходом, з'являються у 50-х рр., але широкого розвитку мажування набуває із запровадженням у життя "Установлення про губернії" 1775 р. Внаслідок його здійснення було створено чимало географічних і топографічних описів, що досить докладно відбили тодішній розвиток економіки.

Цим документам, з яких опубліковано лише незначну кількість, присвячено відповідні джерелознавчі дослідження¹, в яких не раз підкреслювалася доцільність більш широкого використання таких матеріалів в історичних працях. Проте досі до них звертається лише фрагментарно. Комплексне використання цих джерел пов'язано з підготовкою карт для історичного атласу УРСР.

Оскільки Київ за всіх умов зберігав значення адміністративного центру, його описували досить часто. Першою такою спробою був опис Київського намісництва, укладений В.І.Новгородцевим. Копія цього опису зберігається у відділі рукописів ЦНБ АН УРСР. Документ складається з опису Києва, Київського повіту, повітових міст намісництва й кожного повіту окрема, з короткою довідкою про стан торгівлі, ремесел і промислів. Зупиняючись на розвитку торгівлі, автор зазначає, що міщани Києва торгують шовком, вовною, полотном, хутром, льотем, лісом, залізом, харчовими продуктами та горілками. На київські ярмарки з'їзджалися купці з російських і українських міст: Санкт-Петербурга, Москви, Калуги, Туми, Кострома, Трубчевська, Орла, Севська, Путивля, Курська, Чернігова, Ніжина, Полтави, а також із за кордону - Польщі, Сілезії, Гданська, Молдавії, Волощини, "Цесарії" - тобто монархії Габсбургів, Криму. Привозили шовк і сукно, бавовняні тканини, виноградне волосся та інші сорти вино, бакалію, сіль польську, волоську та кримську й інші товари. Далеко за межі Києва вивозилися чорні смушки, хутра, пхта, ялове сало, віск². У Києві працювали сріблярі, іконописці, кушніри, шевці, ковалі, слюсарі, ткачі, гончарі, теслі, палітурники.

Наступний етап географічного та топографічного описання Лівобережжя пов'язаний з розпорядженням П.О.Рум'янцева А.С.Милорадовичу "обозреть лично лежащие в сей части города, местечка и села, деревни и всякие селения"³. Милорадович склав інструкцію, де, зокрема, звертав увагу на описування фабрик і річкових пристаней. Вимагалось зазначати, на якій сировині діє

¹ Бутч І.Л. Географічні описи Київського намісництва. - Історичні джерела та їх використання, 1966, вип. 2, с. 163-180; Кабузан В.М. Некоторые материалы для изучения исторической географии России XVIII - начала XIX в. - Проблемы источниковедения. 1963, вып. 11, с. 153-165; Рубинштейн Л.Н. Топографические описания наместничеств и губерний XVIII в. - памятники географического и экономического изучения России. - Вопросы географии, 1953, № 31, с. 90-100.

² ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, I. 378, с. 108-109.

³ Лазаревский А.А. Описание старой Малороссии. Киев, 1888, т. I, с. XI.

підприємство, чи має найманих робітників. Передбачався ретельний опис стану сільського господарства, ремесел і торгівлі. Підготовлений опис 1781 р. і матеріали надіслано до Малоросійської колегії. Лівобережжя поділили на намісництва в наступному році - 1782. Опис Новгород-Сіверського намісництва зберігся і був опублікований⁴. Складений Д.Пашенком опис Чернігівського намісництва, рукописна копія якого збереглась у Центральній науковій бібліотеці АН УРСР, побачив світ лише частково⁵. Опис Київського намісництва досі не виявлений дослідниками.

Київське намісництво втретє описувалося відповідно до розробленої П.О.Рум'янцевим для Лівобережної України програми 1786 р. Опис зберігається в Центральному державному військово-історичному архіві СРСР у Москві⁶.

Спеціальний розділ опису присвячено Києву, що "положение свое имеет на реке Днепр по течению оной на правой стороне..." [7-7 зв.*]. Далі розповідається, що місто поділено на три частини, одна з яких, Старий Київ, відокремлена від Дніпра відстанню в кількесот сажнів, Печерська фортеця, заввишки 40 сажнів, стоїть понад річков на горі, а Поділ зі своїми передмістями - при березі низькодолом, внаслідок чого й дістав назву. Цікаво, що в цьому описі ще згадано магістратську печатку Подолу "с изображением древней стрельбы орудия наподобие лука с тетивсю, называемая куша" [9-8].

Опис містить докладну довідку з історії міста, починаючи з традиційної для XVII ст. дати заснування Києва трьома братами 430 р. аж до входу міста до складу Російської держави [10 зв.]. Далі описуються старокиївські і печерські церкви і монастирі, шлях з Печерська на Поділ і царський палац - дерев'яний на кам'яному підмурку з двома флігелями та гауптвахтов. Зазначається, що в місті є великий фруктовий та виноградний сад, кам'яна оранжерея з іноземними фруктовими деревами і американськими квітами і травами [13]. На Подолі, зокрема, відзначено кам'яної будови магістрат старої архітектури й чималої висоти вежа з російським імператорським гербом, а з південного боку її - зображення архістратига Михаїла позолочене, на тій же вежі годинник, і щополудня грає музика на сурмах і б'є в литаври [14 зв.], сказано й про фонтан навпроти ратуші.

Що ж до економічного розвитку міста на той час, то фабрик жодної немає, а наявні тільки заводи партикулярні, як-от: дзвоніві, шкряні, винокурні, цегельні, свічкові й мильоварні, крамниць обивательських 60, шинків міських 19 [16].

Дані про торгівлю переважно збігаються з описом В.І.Новгородцева, але детальніше розглядаються зв'язки з Лівобережжям, Слобожанщиною та російськими землями. Одержані з Правобережної України та Криму, а також із західноєвропейських країн товари вивозили, зокрема, до найближчих російських міст, на Дон, Слобожанщину, Лівобережжя [17]. Ремесло, як свідчить опис, було представлено тими самими галузями, розрахованими насампе-

⁴ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781). К., 1931.

⁵ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, II, 13697; Записки Черниговского губернского статистического комитета, кн. 2, вып. 3/4, 5/6; Черниговские губернские ведомости, 1867, № 41-48; 1868, № 1, 4, 6, 7.

⁶ ЦДБІА СРСР, ф. ВУА, спр. 18768. Загальну характеристику цього досить великого за обсягом (160 арк.) документа подано в статті І.Л.Бутича. Див.: Бутич І.Л. Вказ. праця.

* Тут і далі посилання на аркуші.

ред на попит у всіх трьох частинах міста, які відзначав і В.І.Новгородцев, але підкреслено, що при цьому "превосходствуют в живописи и мастерстве серебряных и золотых дел" [17]. Три ярмарка, що відбулися на Подолі 1786 р., тривали по тижню кожен. За описом, Київ постачався продуктами харчування переважно з прилеглих місцевостей Правобережжя. Отже, на той час Київ зберігав якнайтісніші господарчі зв'язки не лише з Лівобережжям і Слобожанщиною, а й з українськими землями, що перебували тоді під іноземним пануванням - Правобережжям і Галичиною. Київ на той час був також однією з ланок, що об'єднувала загальноукраїнський ринок з загальноросійським; через Київ здійснювалися торговельні зв'язки Росії з Польщею, Австрією та іншими країнами.

Для соціально-економічної історії Києва становить інтерес такий документ, як "Сокращенное особенное географическое описание Киевской губернии с частными краткими описаниями уездов, ее составляющих, с приложением при оной губернской и уездных карт 1787 года генваря ... дня"⁷. До цього опису за наказом П.О.Рум'янцева було включено майже цілком частини попереднього, що стосуються економічної характеристики Києва, повітових центрів і повіту. Цей скорочений опис, крім карти містить також цікаві повідомлення про поштові станції на великих шляхах.

Після возз'єднання Правобережної України з українськими землями в складі російської держави в адміністративно-територіальному поділі українських земель відбулися важливі зміни. Лівобережжя було об'єднане в Малоросійську губернію, а Київ став центром новоствореної Київської губернії, що мала спершу 8, потім 10, а наприкінці ХУІІІ ст. - 12 повітів: Київський, Васильківський, Радомишльський, Уманський, Катеринопільський, Черкаський, Чигиринський, Сквирський, Махнівський, Богуславський, Звенигородський, Елиовецький.

Опис Київської губернії за 1799 р.⁸ досі в історичній літературі не використовували. Тим часом він охоплює територію цілої губернії і має короткі економічні примітки. В них згадано київський артилерійський арсенал, регулярний сад на Кловському узвозі, 9 вітряків і 12 воляних млинів⁹. Зазначено, що в крамницях торгували золотими та срібними виробами, виробами з хутра, посудом, горілкою, лісом, прядивом, канатами, залізом, льотем, рогожем, рибою. Згадано два ярмарка та контракти, фаянсову фабрику поблизу Києва¹⁰.

На підставі опису 1799 р. було зроблено короткий опис 1802 р.; його рукописна копія зберігається у відділі рукописів ЦНБ АН УРСР у Києві й добре відома науковцям¹¹. Виняткова цінність цього документа полягає в тому, що до нього додано велику (94 x 101 см) карту Київської губернії, що вкрай потрібна дослідникам для географічної прив'язки згадуваних у джерелах і літературі місцевостей.

Таким чином, в архівах СРСР і в рукописних відділах бібліотек зберігаються географічні і топографічні описи Київщини, зокрема самого Києва. Наявний в описах фактичний матеріал, а також картографічні відомості при співставленні дають змогу дослідити господарський розвиток Києва в останній чверті ХУІІІ ст.

⁷ ЦДА УРСР у Києві, ф. 193, оп. 2, спр. 303.

⁸ ЦДБІА СРСР, ф. ВУА, спр. 18771.

⁹ Там же, арк. 2 зв.

¹⁰ Там же, арк. 3.

¹¹ ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, 1, 808.

Я. П. К і с ь

З ІСТОРІЇ ТОРГОВЕЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ УКРАЇНИ В XVI—ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

Історія торгівлі на землях України у XVI – першій половині XVII ст. вивчена ще недостатньо. Дуже мало досліджені історико-географічні аспекти; питання торгових доріг, умов та способів організації торгівлі. В повідомленні спробуємо висвітлити коротко обидва зазначені моменти в їх взаємозв'язку.

Згідно з Люблінською унією майже всі українські землі опинилися у складі феодальної Польщі. Територія загарбаних Польщею земель у першій половині XVII ст. дорівнювала 400 тис. км², була поділена на сім воєводств: Белзьке, Руське, Волинське, Подільське, Брацлавське, Київське та Чернігівське. Населення її становило 5 млн. чоловік¹.

Міст і містечок на цій території напередодні визвольної війни було близько тисячі. В Руському і Белзькому воєводствах їх було 222, Брацлавському – 122, Подільському – 111², враховуючи і такі міста і містечка, які юридично, хоч і мали статус міста, залишалися аграрними поселеннями з дуже незначним розвитком ремесел і торгівлі.

Виникнення такої кількості міст у XVI – першій половині XVII ст. пов'язано не лише з економічним піднесенням цих земель, а й з політикою шляхти, її погоней за великими прибутками, що мали давати міста і містечка з ремесел, торгівлі та різних зборів мит та податків. К.Опалінський закликав у той час шляхту: "Пильно доглядайте міст своїх панове... глядіть, одне місто може принести більше прибутків, ніж безліч сел"³. До того ж шляхта у XVI ст. одержала дозвіл від короля переводити села на статус міста там, де з міркувань стратегічних будувалися фортеці⁴.

У багатьох містечках, в яких значна частина міщан жила з землеробства, соціальні, економічні і побутово-культурні зрушення відбувалися дуже повільно. Але були міста, що формували своєрідний економічний клімат епохи, в них віддзеркалювалися основні аспекти життя народу, країни. В таких містах зароджувалася нова виробнича техніка, культура, нові прогресивні ідеї. Найбільшими серед них були Львів (30 тис. населення), Київ (15 тис.), до великих міст належали Кам'янець-Подільський, Луцьк, Чернігів, Біла Церква, Брацлав, населення яких сягало 5–10 тис. чоловік. Участь у торгівлі брали не лише міщани-кушці, а й шляхта, козакі і навіть селяни. З розвитком торгівлі у містах відбувалися соціальні зміни, формувалися різні групи торгового населення: багаті кушці, середні і дрібні – перекупники.

Торгівля – внутрішня, зовнішня і транзитна – нормувалася державними феодальними законами, конституціями, литовськими статутами, королівськими дипломами, привілеями, неписаними нормами і традиціями. Феодальні закони

¹ Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. М., 1969, с. 133–135; Крикун М.Г. Населення Подільського воєводства в першій половині XVII ст. – Український історико-географічний збірник. К., 1971, вип. I, с. 115; Компан О.С. До питання про заселення України в XVII ст. – Український історичний журнал, 1960, № 1.

² Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. К., 1954, с. 34.

³ Opaliński K. Sztury. Kraków, 1864, в. 192.

⁴ Архив Ино-Западной России. Киев, 1869, ч. 5, т. 1, с. 33.

заборонили шляхті займатися торгівлею, але вона могла безмитно продавати продукти свого господарства та натуральну ренту своїх селян, а також імпортувати безмитно товари для власного вжитку. Крім цього, торгові операції шляхтич міг проводити за допомогою посередників.

Від давніх часів купці платили мито. Найдавнішим було королівське, зване у XVII ст. старим, яке сплачували за всі види товарів. Від нього звільнялась шляхта, а також за королівськими привілеями окремі міста. Крім королівських мит, поступово вводилася митна оплата воеводам, кастелянам і шляхтичам, це так звані мостове, гребельне, випасове. Купці у містах платили торгове, штукове, складове, шротове. Основною вимірвання цих оплат часто були віз, сани, штука, пака, бочка, вузел, лантух, кіпа та ін.

Ринки збуту хліба у XVI-XVII ст. мали великий вплив на розвиток сільськогосподарства, виробництво товарного хліба. Основний експорт хліба з українських земель йшов Західним Бугом і Віслою до Балтійського моря і далі в західноєвропейські країни. Сюди привозили хліб з Белзького, Руського, Волинського і навіть західних районів Київського та Подільського воєводства⁵. Є відомості, що незначну кількість хліба з Київщини вивозили Дніпром на північ і теж до Балтійського моря⁶. Вивіз хліба за кордон з Польщі досяг рекордної цифри в 1618 р. - 129 тис. лаштів⁷.

Великим попитом на ринках Західної Європи користувався поташ, необхідний для виробництва мила, скла, паперу, вибілювання полотен і бавовняних тканин. Купці не лише торгували поташем, а й організували його виробництво. Купець В.Курилович, наприклад, орендує у молдавського господаря ліси на Буковині, у великій кількості випалював поташ і відправляв його до Гданська⁸. Львівський купець М.Гайдер, торговець сукном, 1628 р. купив у чернігівського воеводи Калиновського поташ на 15 тис. злотих, відправив до Гданська і там продав його за 31 923 злотих⁹. Значну кількість поташу з Овруцького, Канівського староств, а також Полісся вивозили до Балтійського моря¹⁰.

В районах, віддалених від водних шляхів, феодали шукали прибутків у тваринництві, відгодівлі волів, утриманні коней, використанні багатих сінокосів та пасовищ. Волів з Подніпров'я, Поділля, Молдавії тисячами продавали на ринках Центральної Європи. Значну їх кількість феодали одержували як повинності - "волова данина" - від селян та міщан. Шляхта продавала волів через посередників. Волів купували купці на численних волових ярмарках у Барі, Вінниці, Кам'янці-Подільському, Галичі, Снятині, Коломиї, Яворові, Городку, Луцьку, Бродах¹¹. Вінницький купець Мішель, який мав королівський привілей, купив у 1532 р. у Молдавії 2 тис. волів¹². Бродівські купці через одну Калинську митну контору у 1647-1650 рр. перегнали

5 Jabłonowski A. Piśma. T.2. Kresy Ukrainne. Warszawa, 1910, s. 257.

6 Przegląd Historyczny, 1916, s. 269-274.

7 Rusiński Wł. Historja gospodarstwa Polski. Warszawa, 1960, s. 112.

8 Jabłonowski A. Op.cit., t. 2, s. 230.

9 Матеріали до історії торгівлі Львова. Склепова книжка Гайдера 1617-1634 і 1646 подав Крип'якевич І.П. - Записки НТШ, т.85, с. 46.

10 Jabłonowski A. Historie Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej. Warszawa, 1912, s. 190-191.

11 Źródła dziejowe. T. 22, Ziemia Ruskie. - Ukraina. Warszawa, 1897, s. 354-364.

12 Przegląd Historyczny, 1916, s. 153.

7108 волів¹³. Волів гнали старими торговими шляхами, сплачуючи на довгих дорогах від Дніпра і Поділля до кордонів Німеччини старе мито, а також випасове ("спасьне"), мостове і гребельне. По дорозі Львів-Познань у XVI ст. збирали мито в 60 містах і селах, і ці оплати становили 14% вартості вола¹⁴. Митні оплати і витрати на перегін волів від Снятина до Бжегу на відстані 800 км становили 28-31% їхньої вартості. Старі волові шляхи проходили з Молдавії та Західного Поділля через Снятин, Коломию, Галич, Рогатин, Біорку, Львів, Вишню, Мостиське, Перемишль, Ярослав і далі до міст Західної Польщі. Другий основний воловий шлях завдовжки 900 км пролягав від Поділля - через Терембачи, Поморяни, Голігори, Буськ, Белз, Замостя, Красний Став, до Гданська. Волів продавали на ярмарках численних прикордонних міст західної Польщі купцям міст Бранденбургії, Саксонії, Турингії, Ляйпціга, Дрездена та ін. Конституція ще у 1524 р. встановлювала волові ярмарки в прикордонних містах Кшепіце, Бжег, Сьвідніца, Шрем¹⁵.

Велике значення мала торгівля сіллю, що переважно поставлялася з солеварень Галицького Прикарпаття та Чорноморських лиманів. Білу варену сіль "коломиїрку" возили коломиїці, чумаки, соляники на землі українські, білоруські, литовські. Чорноморську сіль, територія добування якої була в руках татар, розвозили чумаки по всій Україні. У татар сіль купували, міняли. Наприклад, у XVI ст. за віз солі давали татарам 10 стріл¹⁶.

У XVI ст. сіль з Коломиї та Долини вивозили до Луцька, звідси рікою Стир до Прип'яті і до Пінська, а далі у Литву. Місто Пінськ було посередником у торгівлі сіллю з Литвою¹⁷. Право складу солі Львів дістав у 1424 р., Коломия - у 1525, Белз - у 1563, пізніше Якорів, Шаргород, Кременець і Київ, що мав право головного складу солі¹⁸. Право складу взагалі зобов'язувало всіх купців заїжджати і виставляти свої товари в місті, якому це право надано.

Велику роль у торгівлі українських земель відігравав віск і мед. Віск, куплений на землях України, Росії і Молдавії, перетоплювався, маркувався знаками міст або окремих купців та експортувався у різні країни. У 1637 р. львівський купець Бернатович продав за однією трансакцією італійському купцеві К.Аттаванті 3500 каменів воску на суму 68 тис. злотих¹⁹.

Ярмарки і торги стимулювали торгове життя. Часто новозасновані міста діставали право на ярмарок (річний торг) і право торгувати в якийсь день тижня. Наприклад, львівський ярмарок, який розпочинався 22 січня, тривав до кінця лютого. Він збирав купців багатьох міст Речі Посполитої та іноземних купців. Місто Переяслав мало право на чотири річні ярмарки, з яких

¹³ Kwartalnik historii kultury materialnej, 1978, № 4, s. 539.

¹⁴ Rybarski R. Handel i polityka handlowa Polski w XVI w. Warszawa, 1928/29, t. 1, s. 282.

¹⁵ Leges, statuta, constitutiones, privilegia regni Poloniae, Magni ducatus Lithuaniae, 1732, s. 428.

¹⁶ Бібліотека АН УРСР у Львові, Рукописи, ф. 5, спр. 7356, с. 54.

¹⁷ Wysłouch S. Dawne drogi Polesia XVI-XVIII w. Ateneum Wileńskie, 1937, s. 192, 199-201.

¹⁸ Lewicki St. Historia handlu w Polsce, Warszawa, 1920, s. 48-51.

¹⁹ Центральний державний історичний архів УРСР у Львові, ф. 5, оп. 3, спр. 52, арк. 630.

кожний тривав два тижні. Торги в Переяславі відбувалися в понеділок та п'ятницю²⁰.

Важливу роль відігравали так звані торгові дороги. Передусім виділимо ті з них, що з'єднували найбільші торгові центри поміж собою, а також з іншими землями Речі Посполитої, Росією, зарубіжними країнами.

Багато торгових доріг пролягало з Києва. Це, насамперед, стара дорога, яка вела до Чорноморських степів, Чорного моря і називалась "Трипільська дорога", "Гонча дорога", "Сольний шлях", "Татарський шлях". З Києва вона проходила через річку Либідь понад Дніпром до Трипілья, через Канів до Черкас, через Дике поле до Тавані і Криму. В степах відокремлювався її правий рукав, що вів до Брацлава. Цими дорогами возили товари турецькі, татарські, українські, російські кушці. Ще одна південна дорога з'єднувала Київ з Білою Церквою, через Хотів, Іванківчичі, Невеселонські поля, Крушинку і Васильків. З Білої Церкви дорога розгалужувалася на дві: одна йшла на південь у степи до Гончої дороги, інша повертала на захід, через Рогозну, Паволоч, Вінницю, Бар, Кам'янець-Подільський, а звідси - до Молдавії і Руського воєводства²¹.

З Києва на захід пролягала давня Івницька дорога (Старе путіще, Смоленський шлях). Вона через річку Либідь біля Жулян йшла на Боршаківку, Білогородку, Брусилів, до Івниці, звідси через Житомир до Волинської землі. Смоленським шляхом везли з Полісся також смолу, дьоготь, поташ.

З Києва в Литовські землі пролягала стара Литовська дорога, яка через Ірпінь, Бабинці, Рубелівку, Дружню, Загає доходила до Овруча. Друга Литовська дорога йшла на Вишгород, Петрівці, Ізтиж до Чорнобиля, а далі на Мозир, Слуцьк у білоруські та литовські землі.

Дві дороги з Києва вели до Москви. Одна - на Остер через Чернігів, друга - через Бахмач, Конотоп, Путиль, Рильськ.

Менш відомі торгові шляхи на території Лівобережної України. З Києва йшла дорога на Бориспіль до Переяслава, а звідси на Студеники, Яготин, Прилуки, на Переволочну. З Переяслава вела ще дорога на Ташань, Оржицю, Пирятин, Чорнуку, Лохвицю, Лиски до Гадяча. До Гадяча йшла торгова дорога з Черкас - через Дніпро, Ірклієво, Горошино і Миргород²².

Місто Львів було найбільшим торговим центром на землях України. Торгові дороги пролягали із Львова у східному напрямі - на Глиняни, Тереховлю, Скалу, Кам'янець-Подільський, а звідси на Брацлав до Тавані і Перекопа, до Молдавської землі через Бібрку, Рогатин, Галич, Коломию, Снятин, а далі через Серет, Сучаву, Ясси, Білгород-Дністровський, а на південь - до Кілії, Браїлова і далі до Константинополя²³.

²⁰ Zródła dziejowe, T.5. Ilustracje Królewsczych ziem Ruskich-Wołynia, Podole i Ukrainy. 1887, s. 216.

²¹ Бібліотека АН УРСР у Львові. Рукописний відділ, ф. 5, спр.7356, с. 62 - 64; Матеріали по історії руської картографії. Київ, 1910, вип. 2; Спеціальне карти України Т. Д. д. Боліана. I - IX; Rutkowski E. Dwie drogi i szlaki na prawym brzegu Dniepru. Ateneum, 1878, t. 3, s. 521-522.

²² Комиш'якевич І.П. Студії над державою Б.Хмельницького. - Записки НТШ, 1926, т. 144/145, с. 129.

²³ Kutzsche St. Handel Polski ze Wschodem, Przegląd Polski. 1903, t. 148, s. 516.

Через Тереховлю, Сатанів, Бар, Вінницю, Ружин і Фастів пролягала торгова дорога до Києва. Головна торгова дорога на захід із Львова йшла на Перемишль, Ярослав, Краків. Північний торговий шлях пролягав через Бовкву, Белз, Грубешів - далі на Краснистав і Люблін, а інші - через Сокаль до Володимир-Волинського. Ще одна торгова дорога пов'язувала Львів з Волинським і Київським воєводствами через Буськ, Броди, Дубно²⁴. В Угорщину головна торгова дорога йшла через Стрий, долиною річок Опора, Латориця і до Мукачева, інша через Самбір, Турку до Ужгорода.

На землях Волинського воєводства головним торговим центром був Луцьк. Від нього йшла дорога на захід, на Володимир-Волинський і далі на Грубешів, друга - на північ з Володимира - на Любомль до Бреста. Інша північна дорога з'єднувала Луцьк з Пінськом через Рожиче і Любешеву. З Пінська йшла торгова дорога до Бреста, через Дорогочині і Кобрин.

Значна кількість торгових шляхів пересікала густо заселену з багатьма містами Подільську землю. Найбільшим торговим центром тут був Кам'янець-Подільський, далі Брацлав, Бар та Вінниця. З Кам'янця-Подільського йшла головна південна дорога через Хотин до Молдавії, а далі до Туреччини. Кам'янець з'єднувався прямою дорогою з Луцьком через Шаравку, Чорний Острів, Вишнівець і Кременець. Вінниця також з'єднувала торгова дорога з Луцьком через Літин, Хмільник, Старокостянтинів, Острог. Білу Церкву з Волинською землею єднала дорога через Бердичів, Заслав, Дубно, Луцьк. Декілька торгових шляхів з'єднувало місто Бар з іншими містами. До Львова йшла дорога через Микитинці, Скалат, Микулинці, Кієлів, Зборів, Золочів, Плинінці, через Сатанів, Тереховлю, Поморяни. Гологорк, Кам'янку, Белз, Грубешів і далі до польських земель. Третій шлях - до Бродів через Дорогоз, Журавлинці, Проскурів, Чорний Острів, Волочицьк, Збараж, Підкамін'²⁵.

Велике значення у розвитку торгівлі мали водні - річкові шляхи. Для експорту великих вантажів хліба, солі, поташу, виробів з дерева, дьогтю використовувався Західний Буг, Сян, води яких несли численні торгові човни до Вісли і далі до Балтійського моря. У внутрішній торгівлі також для перевезення великих вантажів використовувалися численні річки, передусім Дніпро з його притоками - Десною, Прип'яттю, Тетеревом, Ірпінем, Сулою, Ворсклою та ін., а також Дністер, Південний Буг, притоки Прип'яті, Горинь, Случ та ін. Дніпро найчастіше використовувався від верхньої течії до Черкас. На той час існував дуже цікавий водно-сухопутний торговий шлях з Дніпра до Азовського моря, а саме: річкою Самарою до річки Вовчої, від неї волоком до річки Міус, яка впадає в Азовське море²⁶.

Шляхи належали королю. Королівська адміністрація збирала мита та гарантувала безпеку проїзду, охорону торгівлі. На деяких дорогах від Черкас до Тавані у XVI ст. кущів часто супроводила королівська охорона. Придорожню смугу державні закони рекомендували не обсіяти. Волів переганяли стадами 100, 200 чи більше голів. Обслуговувалися вони не менше як трьома погоничами. Погоничі наймалися з селян, міщан, навіть з безземельної шлях-

²⁴ Historia kultury materialnej Polski, 1978, t.2, карти "Drogi handlowe"

²⁵ Крип'якевич І.П. Студії над державою Богдана Хмельницького, с.121-131.

²⁶ Jabłonowski A. Pięta, t. 2, s. 252.

ти. Волів переганяли повільно - 2,5 км на годину, 20-23 км на добу. Перші стада волів досягали Західної Польщі наприкінці травня, останні - наприкінці жовтня.

Різноманітні купецькі товари перевозили на возах, запряжених кіньми, волами, рідко - верхом на конях. Уже у XVI ст. виготовляли добрі дерев'яні, ковані залізом вози, до яких запрягали одну-дві пари коней чи волів. Кінний транспорт використовувався частіше для перевезення товарів. Мито збирали не з воза, а з коня. Кінні купецькі каравани рухалися із швидкістю 30-35 км на добу. Менш зручним був транспорт, запряжений волами. Він проїжджав до 20 км на добу, частіше відпочивав (кожний третій день).

У більш крупних містах організовувалися братства візників. Професійними візниками були чумаки, які перевозили сіль, рибу та інші товари. За перевезення товарів на відстань 100 км на одного коня сплачували 50 грошей. Доставка товарів на відстань 700 км від Кракова до Брацлава у XVI ст. коштувала 12 злотих²⁷. Перевезення товарів було важким і небезпечним через погані дороги та грабежі. Часто купці Львова разом з купцями інших міст об'єднувалися у великі купецькі каравани і йшли в торгові походи з озброєною охороною.

Більш зручним для торгівлі був річковий транспорт. Річкові човни для перевезення великих вантажів були різноманітними - від найбільших шкут, що перевозили від 22 до 55 латів з обслугом 16-20 чоловік, до найменших півторалаштових човнів²⁸. Кораблі і човни рухалися на веслах і вітрилах. Багаті магнати мали власні флотилії для перевезення товарів. Купці наймали човнярів, які виготовляли човни і перевозили товари.

XVI і перша половина XVII ст. були періодом помітного поживлення економічного життя на землях України, що проявилось у збільшенні кількості міст, розвитку ремесел, торгівлі.

²⁷ Rachunki dochodów i wydatków Zygmunta Augusta, wyd. Chmiel. Kraków, 1911, t. 1, s. 24.

²⁸ Rybarski R. Handel i polityka handlowa, t. 1, s. 242.

М. Г. К р и к у н

ГРАНИЦІ І ПОВІТОВИЙ ПОДІЛ
БРАЦЛАВСЬКОГО ВОЄВОДСТВА В ХVІ-ХVІІІ СТ.

Брацлавське воєводство утворилось згідно з постановою Віленського сейму 1565-1566 рр.¹ у східній частині Поділля, яка до Люблінської унії належала Великому князівству Литовському, а згодом - Польщі. Першого брацлавського воєводу² було призначено у березні 1566 р. До виділення в окрему адміністративну одиницю територія Брацлавщини входила до складу Волинських земель³. Про це добре пам'ятали ще наприкінці ХVІ ст., коли Брацлавське воєводство, поряд з Волинським, яке утворилось одночасно з ним, за старим звичкою відносили до "волинських воєводств"⁴. До 1566 р. східне Поділля інколи зараховували до Київської землі (зокрема, 1546 р.⁵).

Розташоване в басейні Південного Бугу (Бугу) і Дністра, Брацлавське воєводство межувало на заході з Подільським, на півночі і сході - з Київським воєводством, а на півдні - з Молдавією і Диким полем. Границі з західним Поділлям були визначені ще 1546 р.⁶, а 1570 р. переглянуті у зв'язку з проведенням межування між Брацлавщиною і Київщиною⁷. Встановлені з названими воєводствами кордони не раз порушувалися з обох боків, що, зокрема, засвідчують несподівані факти прийняття в кінці ХVІ ст. на вимогу місцевої шляхти польськими сеймами рішень про проведення "вічного" розмежування⁸.

¹ Любавский М. Литовско-русский сейм. М., 1900. Приложения, с. 251; Лепко И.И. Великое княжество Литовское во второй половине ХVІ столетия. Литовско-русский повет и его сеймик. Орлов, 1911, с. 54 і наст.

² Малиновский И. Сборник материалов, относящихся к истории панов-рады Великого княжества Литовского. Томск, 1901, с. 62-63; Максимейко Н.А. Сейми Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. Харьков, 1902. Приложение, с. 144-145; Любавский М. Указ. соч., с. 725.

³ Архив Юго-Западной России (далі - АЮЗР). Киев, 1907, ч. 8, т. 5, с. 127; Украинские староства в первой половине ХVІ в. - АЮЗР, ч. 8, т. 5, с. 25 і наст.; Дневник Люблинского сейма 1569 года. СПб., 1869, с. 386; *Zródła dzisiejsze*. Warszawa, 1877, т. 6; Jabłonowski A. Wstęp... - In: *Zródła dziejowe*. Warszawa, 1889, т. 19, с. 10; Jabłonowski A. *Zródła dziejowe*. Warszawa, 1894, т. 20, с. 18; Jabłonowski A. *Ukraina*. - In: *Zródła dziejowe*. Warszawa, 1897, т. 22, с. 4.

⁴ *Volumina legum*. Petersburg, 1859, т. 2, с. 312.

⁵ Археграфический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. Вильна, 1867, т. I, с. 122-126; Dogiel M. *Limites Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae*. Vilno, 1758, p. 193-201.

⁶ Археграфический сборник документов ..., т. I, с. 122-126; Dogiel M. *Op. cit.*, p. 193-201.

⁷ АЮЗР. Киев, 1886, ч. 7, т. I, с. 225-229; Киев, 1893, ч. 8, т. I, с. 262-266, т. 5, с. 198-200. Є відомості, що у 80-х і 90-х рр. ХVІ ст. Брацлавщина межувала із Волинським воєводством (див.: *Volumina legum*, т. 2, с. 391-392), але точок їх зіткнення джерела на подарть. Пізніше ці воєводства зовсім не граничили.

⁸ *Volumina legum*, т. 2, с. 287, 391-392.

Уважне вивчення джерел дозволило О.Яблоновському визначити східні, північні і західні границі Брацлавського воєводства на кінець XVI – початок XVII ст. На сході, в напрямі з півдня на північ, границя проходила по Синьсі – лівій притоці Південного Бугу, нижній і середній течії Гірського Тікича – правій притоки Синьки, Торчі – правій притоці Росі; на півночі (зі сходу на захід) – по верхній течії Росі до Погребша, а від нього – по так званому Чорному шляху до могили-урочища Гончарихи; на заході (з півночі на південь) – спершу по суходолу східніше Уланова, Межирова, західніше Пикова, Янова, Браїлова, потім по Мурафі – до її впадіння в Дністер⁹ (див. карту).

Брацлавсько-подільська границя у Яблоновського відповідає описові її в актах розмежування 1546 і 1570 рр. У подальшому обидва сусідні воєводства її більш-менш дотримувалися. Коли ж йдеться про брацлавсько-київську границю, то Яблоновський слідує за актом 1570 р. лише у тій її частині, що пролягає по Чорному шляху і верхній Росі. До річі, східну точку цієї границі по Росі не вдається встановити на основі відомостей 1570 р., бо згадані в них топонімічні орієнтири локалізувати неможливо. Що ж до решти брацлавсько-київської границі, то у Яблоновського вона докорінно відрізняється від опису 1570 р., в якому сказано, що Брацлавське воєводство "...своими границями идет землями воєводства Киевского аж до лесов каневских и границы черкаское"¹⁰, тобто далеко на схід від Гірського Тікича і Торчі. Яблоновському це було відомо, але він виходив з відомостей про брацлавсько-київську границю, що засвідчено документальними матеріалами рубежу XVI–XVII ст., в першу чергу королівськими дарчими грамотами. Підтвердженням на користь відтвореної Яблоновським східної границі Брацлавщини служить те, що в XVII ст. Брацлавська шляхта не заявляла претензій на землі, розташовані на схід від Торчі і Гірського Тікича, якщо не враховувати деякого просування володільців Уманської волості на лівий берег Тікича¹¹. У XVIII ст. брацлавсько-київські відносини змінилися на гірше, про що йтиметься далі.

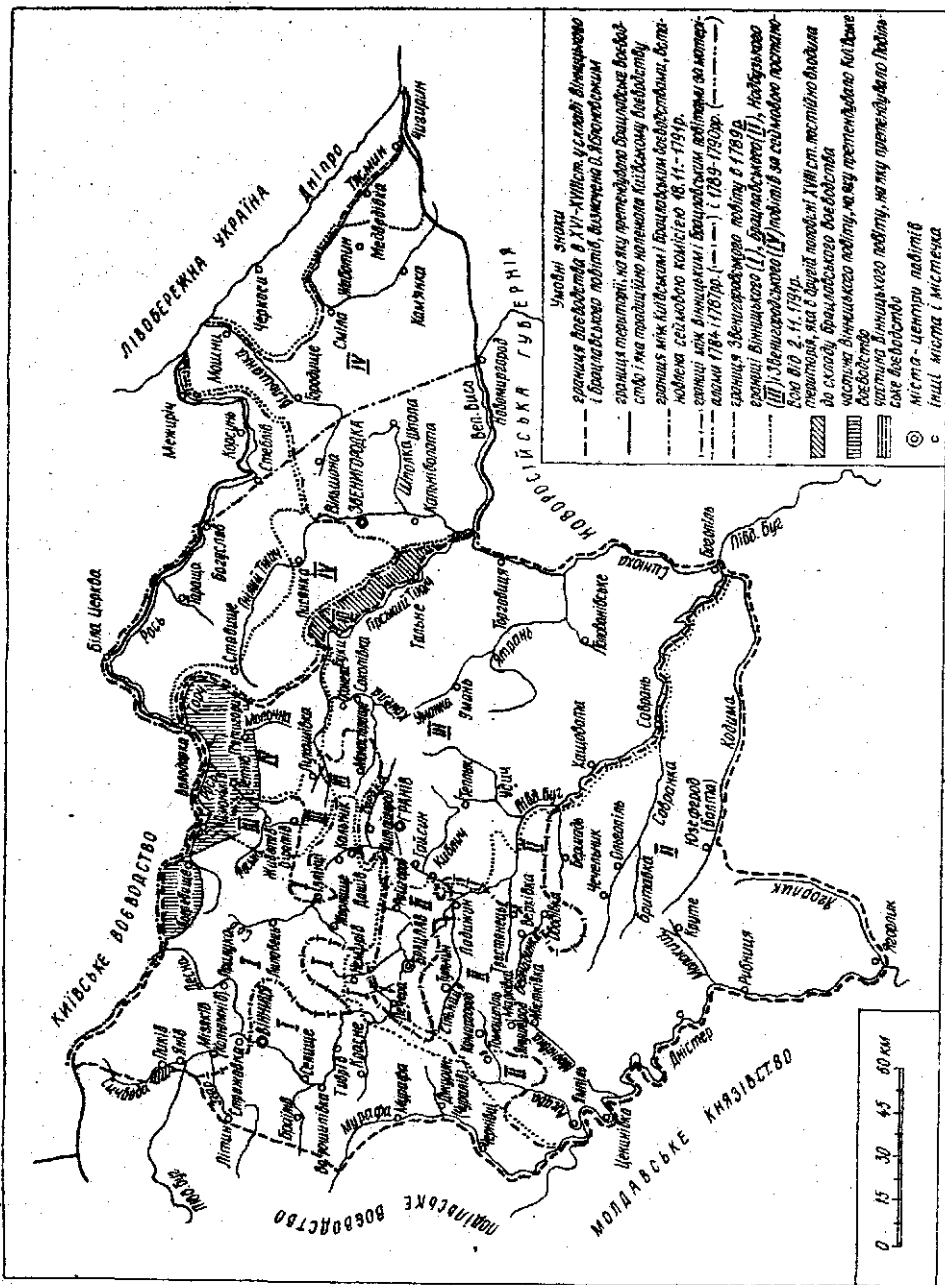
Південну границю Брацлавщини Яблоновський проводить по Дністру від впадіння в нього Мурафи, по Ягорлику – лівій притоці Дністра, Кодимі – правій притоці Південного Бугу і далі до впадіння в неї Синьки¹². Наскільки це вірно для рубежу XVI–XVII ст., важко сказати. Ніколи в історії Брацлавського воєводства на півдні його не відбувалося розмежування, бо в ньому не було потреби. Границя по названих річках чітко визначається тільки в податкових матеріалах та переписах населення XVIII ст. За джерелами XVII ст., вона пролягає вниз по Дністру до Ягорлика, а в XVI ст. жодних згадок щодо цього не зустрічаємо. Не дивно, бо в XVI–XVII ст. землі тут були мало заселені. Гадаємо, що для досліджуваного Яблоновським періоду вказана ним

⁹ Atlas historyczny Rzeczypospolitej. Epoka przełomu z wieku XVI-go na XVII-ty, dz. 2. "Ziemia Ruskie" Rzeczypospolitej. Dział opracowany przez Aleksandra Jabłonowskiego. Warszawa-Wiedeń. 1889-1904; Jabłonowski A. Wstęp. In: Zródła dziejowe, t. 20, s. 17-19; Jabłonowski A. Ukraina, s. 17-21.

¹⁰ АКЗР, ч. 8, т. 5, с. 199.

¹¹ АКЗР, ч. 7, т. 1, с. 187 і наст.;

¹² Atlas historyczny..., dz. 2.

південна границя Брацлавщини значною мірою може вважатися умовною. Слід при цьому мати на увазі, що і Дністер, і Ягорлик, і Кодима являли собою свого роду крайній за сприятливих умов рубіж розселення. Як вважав М.К.Любавський, таку роль ці річки відігравали вже в першій половині XVI ст.¹³

Хронологічно перше картографічне визначення Брацлавщини належить Г.Д.Бошлану. За Бошланом, в середині XVII ст. західна границя цього воєводства охоплювала праву частину межиріччя Дністра і нижньої течії Мурафи, далі йшла по Мурафі від Чернівців до м.Мурафи, на північ – по суходолу (східніше, а потім західніше встановленої Яблонівським лінії), закінчується східніше Хмільника; звідси границя слідувала на схід, поблизу Чорного шляху до верхів'їв Росі, прямувала до середньої течії Гірського Тікича, проходила по цій річці, трохи по Синьсі, потім по її лівій притоці – Великій Висі, йшла на схід від витоків Великої Висі, понад верхів'ям Інгулу – лівої притоки Південного Бугу, східніше верхньої течії Інгулу і західніше Чорного шляху, в цьому місці повертала на південний захід і, перетинаючи Інгул, Південний Буг, впиралася в Дністер північніше його лиману, звідки тяглася вгору по Дністру до згаданого вище Дністровсько-Мурафського межиріччя¹⁴.

Засвідчена Бошланом територія Брацлавського воєводства значно більша від тієї, яку подає карта Яблонівського для рубіжу XVI–XVII ст., через те, що Бошлан включив до Брацлавщини землі Дикого поля. Навпевно, виниклося тут засвоєне Бошланом переконання українсько-польської шляхти, що ці землі належать Речі Посполитій, хоч насправді остання ніякої реальної влади над ними не мала. Разом з тим Бошлан зарахував до Брацлавщини окремі частини Подільського воєводства, а Київському воєводству "уступив" чималу частину межиріччя Росі і Торчі, яку брацлавська шляхта вважала своєю. Ці райони були тоді спірними¹⁵, а Бошлан подав саме ті відомості про воєводські кордони, з якими був обізнаний.

Після повернення Брацлавщини Речі Посполитій на початку XVIII ст. питання її західних, північних і східних границь стало особливо актуальним: під час лихоліття другої половини XVIII ст. було втрачене чітке уявлення про кордони; воєводські актові книги, що містили про них інформації, загинули. Населення суміжних і навіть досить віддалених місцевостей нерідко терпіло від, по суті, подвійної сплати податків, бо суди найзідки для їх збирання представники сусідніх воєводств; володільці маєтків у цих місцевостях, не бажаючи втрачати своїх прибутків, вимагали якнайскорішого розмежування. Брацлавська шляхта, підтримуючи цю вимогу, наполягала на від-

¹³ Любавский М. Областное деление Литовско-Русского государства ко времени издания первого литовского статута. М., 1892, с. 266.

¹⁴ Кордт В. Материалы по истории русской картографии. Киев, 1910, вып. 2, карты III, V, IX. У Бошлана на північному заході Брацлавщина граничить з Воланським воєводством, тому що до цього останнього він помилково відніс південно-західну частину Київського воєводства (Там же, карта VI). В.Г.Ляскоронський помиляється, коли твердить, що Бошлан на своїй великій карті України не вказав південну границю Брацлавського воєводства. (Ляскоронский В.Г. Гильом Левассер де Бошлан и его историко-географические труды относительно Южной России. Киев, 1901, с. 16). Справа у тому, що Ляскоронський користувався тією копією цієї карти, де південь Брацлавщини, в Бошлановому розумінні його, не зображений.

¹⁵ Це підтверджується, зокрема, рішенням сейму на рубіжі 50-х і 60-х рр. XVII ст. про утворення комісії для проведення розмежування Київського і Брацлавського воєводств (АЕЗР. Київ, 1888, ч. 2, т. 2, с. 95).

новленні давніх, "аутентичних" кордонів. Не дивно, що на багатьох шляхетських сеймиках Брацлавщини, як і інших українських воєводств, розмови про розмежування були в той час частими, звичайними¹⁶. 1715 р. брацлав'яни відрядили у Варшаву регента вінницької гродської канцелярії з завданням відшукати в коронній метриці документи, які б стали юридичною підставою для розмежування з сусідами¹⁷. Регент повернувся з копіями виявлених документів¹⁸. Ними 1716 р. брацлав'яни користувалися при складанні подійного реєстру, в якому, зокрема, зазначено, що Київське воєводство "узурупує" Погребебенський маєток і межиріччя Росі і Торчі з містами П'ятигори, Лобачів та ін.; в реєстрі "брацлавськими" названі також землі на схід від Гірського Тікича аж до Дніпра з містами Ставище, Чигирин, Звенигородка, Вільшана та ін. і деякі маєтки, що ними традиційно володіло Подільське воєводство, в тому числі кілька сіл на захід від р. Мурафи¹⁹.

Справа розмежування українських воєводств багато років не зрушувалася з місця. Комісії, обрані на сеймиках для її вирішення²⁰, насправді існували тільки на папері. 1736 р. змушений був звернути на неї увагу польський сейм²¹. Але і в цьому випадку все обмежилось лише створенням спеціальної комісії, бо до виконання своїх функцій вона так і не приступила²². Воєводства ж, особливо Київське і Брацлавське, і далі сперечалися за кордони²³. Відповідно до рескрипту короля Августа III від 1752 р. було зроблено спробу розмежувати Брацлавське і Київське воєводства. Комісії, що представляли їх інтереси, швидко порозумілися на тому, що Чорний шлях від с. Смілої до м. Погребиця є границею двох воєводств. Але вони різко розійшлися в судженнях про дальшу протилежність границі. Брацлавська комісія, відокремившись "самовільно" (zawsznie) оголосила Рось аж до впадіння її в Дніпро граничною лінією, посилаючись при цьому як на юридичну підставу на згадуваний вище акт розграничення 1570 р., хоч у ньому про середню і нижню течію Росі навіть не згадується. Тим самим до Брацлавщини було віднесено всю територію між Гірським Тікичем і Торчю - на заході, Дніпром - на сході, Россю - на півночі і Великою Виссю, нижньою течією Тясминою та суходільною лінією між ними - на півдні. Південніше цієї території простягалися володіння Російської імперії.

Київська комісія в 1755 р. категорично заперечувала слушність аргументів і дій брацлав'ян, посилаючись на свідчення королівських земельних пожалувань, податкових реєстрів, ілюстрацій державних маєтків тощо. Торкаючись акта розграничення 1570 р., вона наголошувала тільки на "неви-

¹⁶ АУЗР. Киев, 1910, ч. 2, т. 3, с. 362-363, 376-377.

¹⁷ Там же, с. 377.

¹⁸ Там же, с. 401.

¹⁹ Archiwum państwowe województwa Krakowskiego (далі - АРНК). Archiwum Podhorszkie, 1, 43.

²⁰ АУЗР, ч. 2, т. 3, с. 405-406, 415, 487-488, 521, 607, 655, 698-699, 772-773, 783, 815-816.

²¹ Volumina legum, Petersburg, t. 6, v. 324.

²² Наукова бібліотека ім. В. Стефаніка АН УРСР у Львові (далі - ЛНБ). Рукописний відділ, архів Салегів, 99/П, 1792 р.; АУЗР. Киев, 1896, ч. 3, т. 3, с. 223.

²³ АУЗР, ч. 3, т. 3, с. 293, 320, 505; ЛНБ, архів Салегів, 99/П в 1792 р.; Центральний державний військово-історичний архів СРСР, Москва (далі - ЦІВІА), ф. Військово-учений архів (далі - ВУА), од. зб. 56.

разності" його формулювань, обходила, по суті, той факт, що чимала частина володінь на південь від Росії за цим документом мала б бути брацлавською, заявляла про безсумнівну приналежність цих земель Київському воєводству, до того ж, як і раніше, вважала київським брацлавське межиріччя Росії і Турції²⁴.

У складних політичних умовах Речі Посполитої в останній третині ХУІІІ ст. неабиякого значення набирала справа подолання місцевого, зокрема воєводського, партикуляризму. Не дивно, що відомий багатьма своїми нововведеннями сейм 1775 р. вказав на злободенність сеймової, постанови 1736 р. про розграничення українських воєводств і, в свою чергу, створив комісію для його проведення²⁵. Але й ця комісія покладеного на неї завдання не виконала.

Мабуть, не бажаючи за тодішніх умов надто загострювати відносини двох воєводств, укладачі подвійного реєстру Брацлавщини 1775 р. претендували тільки на деякі київські землі, розташовані на південь від Росії і на схід від Турції і Гірського Тікича. Реєстр охопив територію, показану на згадуваній карті Яблоновського (без частини Погребищенського ключа), а також східну частину Уманської волості, розташовану ліворуч від Гірського Тікича, Мшнівський ключ, Чигиринське і Тарашанське староства²⁶. Без особливих змін ця територія позначалась в переписах 1765-1791²⁷ і 1781-1793 рр.²⁸

Проте брацлав'яни тривалий час міцно трималися за рішення своєї граничної комісії 1755 р. Цікавим виявом такої переконаності є кілька географічних карт Брацлавського воєводства (перша з них датується 1778 р.), що їх виготовив Б.Севериновський, "геометр його королівської милості", брацлавський шляхтич. Ці карти досі виявити не пощастило, про їх зміст дуже стисло згадує сам Севериновський у своїй географічній карті Брацлавського і Київського воєводств 1788 р., що збереглася. Севериновський зазначав, що, ґрунтуючись на рішенні брацлавської комісії 1755 р., він до 1787 р. включно зображав брацлавсько-київську границю по всій течії Росії. У цій самій карті він, проте, визнає безпідставність згаданого рішення 1755 р. як одностороннього; показана ним на карті 1788 р. територія Брацлавщини збігається з територією цього воєводства на карті Яблоновського, правда, Севериновський додає до неї східну частину Уманської волості і Звенигородське староство²⁹⁻³⁰. Проте ще 1789 р. податкові реєстри Брацлавського воєводства приписують йому більшу частину земель, що на південь від Росії³¹.

²⁴ ЦНБ, архів Салегів, 99/П, (1792 р.).

²⁵ Volumina Legum. Petersburg, 1860, t. 8, s. 173-174.

²⁶ Magazin für die neue Historie und Geographie, angelegt von D. Anton Friedrich Büsching, Halle, 1788, t. 22, S. 241-258.

²⁷ АКСР. Киев, 1890, ч. 5, т. 2, с. 4-5, II, 175-199, 218-219, 241-293, 323-324, 342, 376-377, 440, 448-449, 456-481, 497, 498-499, 567-568, 569, 573-598, 663-678, 697-706.

²⁸ ЦДА СРСР, ф. 823, оп. 3, од. зб. 919, 986, 1006, 1016, 1071, 1078, 1091, 1092, 1174; Центральна наукова бібліотека АН УРСР (далі - ЦНБ). Рукописний відділ, I.2466-2469, 2471, 2474-2476; Державний архів Житомирської області (далі - ДАЖО), ф. 178, оп. 58, од. зб. 2, 36-38, 47.

²⁹⁻³⁰ ЦДА СРСР, ф. ВУА, од. зб. 19989. од XV до XVIII wieku. Zarys ana-

³¹ ЦДА УРСР у Києві, ф. 8, оп. 1, од. зб. 9, арк. 1-5; Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, oddział rękopisów, N 500, s. 13-44; Biblioteka PAN w Kórniku (далі - ВК), oddział rękopisów, N 1241.

Розуміння, однак, необхідність взаємного погодження границь, шляхта Брацлавського і Київського воєводств 1790 р. звернулася до сейму з вимогою провести на державному рівні їх розмежування³². Обрана сеймом депутація (комісія), в складі 3 сенаторів і 12 послів³³, 18 листопада 1791 р. (за н.ст.) у Варшаві, ознайомившись з документацією, що їй представили 5 брацлавських і 7 київських послів, постановила: встановити границю по Чорному шляху, віднести Потребиче до Брацлавського воєводства, встановити дальшу протяжність границі двох воєводств по Росі до м. Богуслава, а на сході по суходільній лінії Богуслав - с. Бурти - м. Могилів на Великій Висі³⁴. Поселення Могилів на Великій Висі нам невідоме, мабуть, йшлося про м. Новомиргород, розташований на лівому березі цієї річки в межах Новоросійської губернії. Не виключено, що це рішення не було проведено в життя. В усякому разі Севериновський у своїх картах 1792 р. границю Брацлавщини проводить по Росі до Дніпра³⁵. Севериновський виготовив карту цього воєводства і в 1793 р. Ще 1869 р. вона зберігалася у автора тоді ж виданого покажчика поселень давньої Брацлавщини; карта, проте, цим автором тільки названа³⁶, змісту її зовсім не розкрито. До покажчика додано схематичну карту, яка могла ґрунтуватись на карті Севериновського 1793 р. Карта покажчика повторює контури границь, подані Севериновським 1788 р. Нев і вичерпується список відомих нам картографічних зображень Брацлавського воєводства.

Жодних даних про врегулювання непорозумінь щодо кордонів між Брацлавщиною і Подільським воєводством виявити не вдалось. Та їх, напевно, і не було, оскільки взаємні територіальні претензії були порівняно незначні і стосувалися лічених сіл, переважно в районі м. Цикова.

Що ж до південної границі, то вона у XVIII ст. залишалася незмінною. Відмітимо при цьому, що 1781 р. було уточнено кордони Речі Посполитої з Новоросійською губернією по Синьві, як, до річі, і по Великій Висі, нижньому Тясмину і суходільній лінії між ними³⁷.

• Таким чином, у XVI-XVIII ст. Брацлавське воєводство, до його ліквідації в 1793 р., коли воно в складі більшої частини Правобережної України було возз'єднане з Росією, не мало чітко вираженої, сталої у своїх границях території. Керована місницько-єролістичними інтересами, шляхта воєводств на чолі з магнатерією не знаходила виходу з конфліктних пограничних ситуацій, а активне втручання держави у вирішення адміністративно-територіальних питань було неможливим через слабкість центральних органів влади Речі Посполитої.

І все ж документальні матеріали в цілому окреслюють територію, яка може вважатися постійно приналежною до Брацлавського воєводства. Ще для рубежу XVI-XVII ст. вона визначена Яблоновським, а в XVII-XVIII ст. до неї поступово приєднувалась східна частина Уманської волості, розташована на лівому березі Гірського Тікича.

³² АРЖК. Archiwum Podhoreckie, X, 6/31, 1790 г.; Volumina legum. Krakow, 1889, t. 9, s. 342.

³³ Volumina legum, t. 9, s. 342.

³⁴ ЛНБ, архів Салегів, 99/Ц, 1792 р.

³⁵ ЦДІА СРСР, ф. ВУА, од. зб. 19990.

³⁶ Skorowidz miejscowości b/y/lego w/ojewo/dztwa bractawskiego. Uiozył S.K. Krakow, 1869, s. 67-68.

Покажчик не дає назв великої кількості поселень Брацлавського воєводства.

³⁷ Dzieło komisyyi granicznej. Warszawa, 1781, cz.2

Територія воеводства у цих границях, за вимірами Яблоновського, становила 636,07 кв. милі, тобто 35 024 км², у тому числі східна частина Уманської волості 7,85 кв. милі, тобто 432 км²³⁸. Воеводство охоплювало більшу частину теперішньої Вінницької області, порівняно невеликі території Одеської, Миколаївської, Кіровоградської, Черкаської і Київської областей та подністровську смугу на північному сході Молдавської РСР з Рибницею і Рашковом. Саме з цієї території і пов'язана наша дальша розповідь.

Воеводства у Речі Посполитій ділились на повіти. Слід, однак, підкреслити, що такий поділ на українських землях, як, до речі, і в Білорусії, Польщі та Литві, існував ще задовго до Люблінської унії. Після унії він зазнав значної еволюції: спочатку поняття "повіт" відносилось до крупної феодальної вотчини (волості), державного маєтку (староства), згодом – до землі, на яку поширювалась адміністративна влада старости, підвладного польському королю або литовському великому князю; нарешті воно закріпилось за судовим округом, тобто за територією, яка підлягала компетенції гродського (старостинського) суду, шляхетського за його соціально-політичною природою³⁹. У цьому останньому значенні поняття "повіт" зберігалось у Речі Посполитій протягом усього часу її існування. Адміністративна сторона повітового поділу у цій державі дуже слабо поєднувалась з судовою, бо державна управлінська система, так і не розвинувшись належно, сильно занепадала, а органи воеводсько-повітової влади, по суті, стали формуватись тільки напередодні закінчення Речі Посполитої.

Ще задовго до утворення Брацлавського воеводства на східному Поділлі визначались два старостинських округи-повіти (*districtus*) з центрами у Вінниці і Брацлаві, влада в яких належала наміснику-старості. Найдавніші згадки про Вінницький і Брацлавський повіти сягають кінця XIV ст., зустрічаються вони і в джерелах XV-XVI ст.⁴⁰ Якщо виходити з акта розмежування 1546 р. між українськими володіннями Польщі і Великого князівства Литовського, то слід зазначити, що до Вінницького повіту належала північна смуга східного Поділля, до Брацлавського – південна⁴¹.

На рубежі XV-XVI ст., а може, і раніше, східна частина майбутнього Брацлавського воеводства входила до складу Звенигородського повіту, центру якого – Звенигородка – розташовувався на лівому березі Гірського Тікича⁴². Звенигородським старостою був, до речі, брацлавсько-вінницький старостанамісник⁴³. Після 1517 р. згадка про Звенигородку надовго зникає з титулу старости східного Поділля, тому що, як небезпідставно вважає Любавський,

³⁸ Jabłonowski A. Wstęp. – In: Źródła dziejowe, t. 20, s. 33; Jabłonowski A. Ukraina, s. 43, 44.

³⁹ Любавский М. Областное деление... с. 74-77; Лаппо Н.Н. Вказ. праця, с. 1-53; Jabłonowski A. Wstęp. – In: Źródła dziejowe, t. 20, s. 20, Jabłonowski A. Ukraina, s. 12.

⁴⁰ Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год. Киев, 1868, с. 6-9, 38, 57; АИЗР, ч. 8, т. 1, с. 8, 23, т. 2, с. 329, т. 5, с. 43, 68, 128; Археологический сборник документов... т. 1, с. 122-126; Любавский М. Литовско-русский сейм. Приложения, с. 48; Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. Киев, 1885, с. 321.

⁴¹ Археологический сборник документов... т. 1, с. 122-126; Dogiel. Op.cit., p. 193-201.

⁴² Jabłonowski A. Wstęp. – In: Źródła dziejowe, t. 20, s. 29; Jabłonowski A. Ukraina, s. 19.

⁴³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. СПб., 1865, т. 2, с. 128-129; Любавский М. Областное деление... с. 261, 262.

татари цей замок зруйнували, а повіт перетворили в пустелю⁴⁴. Звенигородський повіт згадується знову в акті розмежування 1570 р., де сказано, що він "звеку ест ку воеводству брацлавскому"⁴⁵, але ми схильні віднести це скоріше до умовного, традиційного визначення території на схід від Гірського Тікича, яку Брацлавське воеводство вважало своєю, бо насправді ні тоді, ні значно пізніше Звенигородського повіту не було.

Після Віленського сейму 1565-1566 рр. Брацлавське воеводство мало один адміністративно-судовий повіт, який називався або "повіт Брацлавський і Вінницький", або "повіт Брацлавський", чи "повіт Вінницький"⁴⁶. Центром цього повіту-воеводства спершу був Брацлав, а згодом - Вінниця, куди, згідно з рішенням сейму Речі Посполитої 1598 р.⁴⁷, було перенесено з Брацлава гродський і земський суди та воеводський сеймик⁴⁸. Щоправда, у документах люблінського шляхетського трибуналу рубежу XVI-XVII ст. неодноразово фігурують окремо Вінницький і Брацлавський повіти⁴⁹, але в них по суті йдеться про колишній поділ на округи, прив'язані до відповідних староств.

Саме спираючись на ці дані шляхетського трибуналу і не звернувши уваги на вживаний територіальний архаїзм, Яблоновський зробив помилку, досліджуючи повітовий поділ Брацлавщини кінця XVI - початку XVII ст. Висновки його, однак, можна віднести до першої половини і середини XVI ст., тобто до часу, який передував адміністративній реформі Віленського сейму 1565-1566 рр. Згідно з спостереженнями Яблоновського, Вінницький повіт займав північну, а Брацлавський - південну частину воеводства. Границя між повітами схематично виглядала так: від того місця лівого берега Мурафа, що знаходиться посередині між містами Чернівцями і Мурафом, вона йшла на схід, вище м. Комаргорода повертала на північ, західніше м. Печери прямувала на північний схід, знову йшла на схід - кривою лінією північніше міст Райгорода, Гайсина, Гранова, Монастириша, доходила до верхньої течії Гірського Тікича і по ній тягнулась до границі з Київським воеводством. Брацлавський повіт, вважає Яблоновський, охоплював, зокрема, ту частину колишнього Звенигородського повіту, яка простягалась на захід від Гірського Тікича і пізніше лягла в основу Уманської волості⁵⁰.

Під час визвольної війни українського народу середини XVII ст. у Брацлавському воеводстві був запроваджений сотенно-полковий адміністративно-територіальний устрій. Тут були такі полки: Кальницький (пізніше Вінницький), що мав 19 сотень і охоплював північну частину воеводства, за винятком Дітинського староства, Янівського і Піківського вотчинних маєтків; Брацлавський (22 сотні) - на південному заході; Уманський (14 сотень) - на південному сході. Частина брацлавського Росько-Торчського межириччя

⁴⁴ Любавский М. Областное деление... с. 263.

⁴⁵ АКСР, ч. 8, т. 5, с. 199.

⁴⁶ Там же, т. 2, с. 503, т. 5, с. 155-156, 164; Любавский М. Литовско-русский сейм. Приложения, с. 164, 166, 173, 180, 183, 192, 231; Максименко Н.А. Указ. соч., с. 103-104. Приложение, с. 153-154, 172, 186; Лаппо И.И. Указ. соч., с. 58, 344.

⁴⁷ Volumina legum, t. 2, s. 375.

⁴⁸ Źródła dziejowe, t. 20, s. 389, 397, 413, 427, 429, 430, 539, 556, 576, 580, 620.

⁴⁹ ЛНБ, колекція Осолінських, од. зб. 4105, 4108.

⁵⁰ Див.: Atlas historyczny..., Dział 2; Jabłonowski A. Wstęp. - In: Źródła dziejowe, t. 20, s. 19, 25, 28-29.

належала Білоцерківському полку, а заснований 1651 р. Паволоцький полк охопив північно-східний район Кальницького полку. Майже на все межиріччя Савранки (правої притоки Південного Бугу) - Бритавки (правої притоки Савранки) - Кодими - Ягорлика - Дністра сотенно-полкова система не поширювалася⁵¹. Сотенно-полковий устрій існував на Брацлавщині певний період і після Переяславської Ради.

У 80-х і на початку 90-х рр. XVIII ст. знову з'являються згадки про Брацлавський повіт поряд з Вінницьким. Поява Брацлавського повіту нічим у джерелах не мотивується. Оскільки і в той час у воеводстві діяв один вінницький гродський суд, то можна припустити, що відновлення Брацлавського повіту було виявом поступового усвідомлення потреби дієвого управління, яке так чи інакше мусило ґрунтуватися на територіальному поділі. Територія кожного з двох брацлавських повітів протягом 80-х - початку 90-х рр. XVIII ст. зазнавала змін, що, зокрема, підтверджується змінами границі між ними. Вона пролягала з північного сходу на південний захід (див. карту)⁵². Слід підкреслити, що в обох випадках зміни границі між повітами не порушували меж, які відокремлювали феодальні маєтки (волості, кичкі, староста) один від одного, вона проходила і по границях приходів - повітів в тогочасних джерелах дано у складі певної кількості приходів, кожен з яких охоплював від одного до кількох шляхетсько-магнатських маєтків. Перелік у джерелах 1784, 1787, 1789, 1791 рр. назв поселень дозволяє більш-менш точно провести міжповітову границю.

Ці джерела не розкривають причини різкої зміни території повітів у 80-х рр. XVIII ст. Можливо, то був наслідок активного втручання у справи управління порядкових цивільно-військових комісій, створених тут, як і в інших воеводствах Речі Посполитої. За сеймовою постановою 1789 р. було створено цивільно-військові комісії, органи влади місцевої шляхти. Для Брацлавщини сейм встановив дві комісії - вінницьку і брацлавсько-звенигородську для трьох відповідних повітів⁵³. Тим самим на державному рівні було санкціоновано існування Брацлавського і Звенигородського повітів, а всі три повіти, по суті, отримали статус адміністративно-територіальних одиниць. Щодо Звенигородського повіту, то ще в другій чверті XVIII ст. знову з'являються згадки про нього як про частину Брацлавського воеводства⁵⁴, але їх слід розцінювати так само, як і вже цитоване місце з акта розграничення 1570 р. Це ж зауваження можна віднести і до згадки про Звенигородський повіт у перепису 1775 р.⁵⁵, але в пізніших ідентичних переписах (1778, 1784, 1787 рр.) цей повіт не згадується, а територія, зазначена 1775 р. як Звенигородська, постійно включалась до складу Київського повіту. Але вже 1789 р. поняття "Звенигородський повіт" знову набуває реального змісту і в такому значенні зустрічається в джерелах (наприклад,

51 Крип'якевич І.П. Адміністративний поділ України 1648-1654 рр. - В кн.: Історичні джерела та їх використання. К., 1966, вип. 2, с. 132-136, 142, 145-146.

52 АУЗР, ч. 5, т. 2, с. 456-480, 573-597, 663-678, 697-706; ВК, № 1241.

53 Volumines legum, t. 9, s. 147.

54 ЛНБ, архів Салегів, 29/1; ЦДІА, ф. ВУА, од. зб. 56.

55 АУЗР, ч. 5, т. 2, с. 203-220.

у списку офіри і дотрації державних маєтків 1789 р.), причому відтоді цей повіт закріплюється за Брацлавським воєводством. Якщо судити з переліку поселень у списку офіри 1789 р., Звенигородчина охоплювала далеко не всю територію, розташовану на південь від Росі і на схід від Брацлавського повіту (від Торчі і східної частини Уманської волості)⁵⁶.

Проведена 1789 р. між повітами границя не задовольняла (невідомо чому) значну частину шляхти Брацлавського воєводства. Доказом цьому є той факт, що у вимозі, яку брацлавський сеймик у листопаді 1790 р. адресував сейму і в якій йшлося про створення на сеймовому рівні комісії для розграничення Брацлавщини і Київщини, зазначено: ця комісія повинна провести і розмежування (oddzial) повітів⁵⁷.

Восени 1791 р. сейм вніс істотні зміни в повітовий поділ воєводств. Відтоді у Брацлавському воєводстві мали бути такі повіти: Вінницький, Брацлавський, Звенигородський і Надбузький⁵⁸. Кожен із них, за сеймовою постановою, включав у себе певну кількість католицьких приходів (їх загальне число і границі лишались незмінні). Знаючи з джерел 1789-1791 рр., які поселення входили в ці приходи, ми можемо провести між названими повітами границі, що, до речі, як і раніше, проходили по межах міжмаєткових комплексів (див. карту). З урахуванням цих границь, територію, що завжди належала до Брацлавського воєводства, складали повіти Брацлавський, Вінницький, Надбузький і північно-західна частина Звенигородського повіту (в основному район Росько-Торчського мажиріччя).

Проголошена сеймом 1791 р. адміністративна реформа звертає на себе увагу тим, що вона знаменувала відхід від традиційного поділу воєводств протягом кількох століть на стаду кількість повітів (деякі повіти, правда, зникали, але потім відновлювались). Тим самим, вона була ще одним кроком у переході до нового територіального поділу, дальшим розвитком все зростаючої уваги держави до питань місцевого управління, хоч і стверджувала і навіть посилювала його шляхетський характер, запровадивши сеймик у кожному повіті.

Наскільки ця реформа була проведена в життя, сказати нелегко. У матеріалах сейму за січень 1782 р. названо по воєводствах всі ті повіти, що їх перелічує сеймова постановка з осені 1791 р. Правда, в січні 1792 р. перелічено міст де мали скликатись сеймики, значно менше, ніж незадовго до цього. У Брацлавському воєводстві, наприклад, мав діяти тільки один, як і раніше, - вінницький сеймик⁵⁹. Отже, реалізація адміністративної реформи розпочалась. Її подальші сліди губляться.

Брацлавське воєводство проіснувало близько 230 років. Територіальна історія його, як і інших українських воєводств, була нерозривно пов'язана з пануючими в Речі Посполитій в XVI-XVIII ст. суспільно-політичними відносинами. Станово-шляхетський характер цієї держави зумовив і відсутність чіт-

56 BK, № 1241; Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie; Archiwum Skarbu Karbowego, dz. 46, N 9, ark. 56-60.

57 Volumina legum, t. 9, s. 330-331.

58 АРХ. Archiwum Podhoreckie, I, 6/11, 1790.

59 Volumina legum, t. 9, s. 330-331.

ко визначених границь Брацлавщини, і малорозвинутість адміністративно-територіального ділення, і пряму залежність останнього від місницько-маєткових інтересів феодалного класу. Деякі позитивні зміни, введені Чотирьохлітнім сеймом в адміністративно-територіальному питанні, не могли привести до істотних зрушень, бо привілейовані позиції шляхти в усіх сферах суспільно-політичного життя були збережені.

Т. Д. Д е м ч е н к о

МЕРЕЖА ОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ, УТВОРЕНИХ НА УКРАЇНІ ВІДДІЛЕННЯМИ РОСІЙСЬКОГО ТЕХНІЧНОГО ТОВАРИСТВА

60-і рр. ХІХ ст., початок яких ознаменувався "таким великим історичним переломом", як "падіння кріпосного права"¹, стали відправною точкою для розвитку капіталізму в Росії, що поступово втягнув в свою орбіту як сферу соціально-економічних відносин, так і культурне життя країни. Відомий вислів К.А.Тімірязєва про те, що пореформенні роки стали "епохом відродження" для науки в Росії², безумовно, стосується і вітчизняної техніки. В умовах пробудження інтересу до потреб науки і техніки і утворилось у 1866 р. Російське технічне товариство. Основну мету своєї діяльності товариство вбачало у сприянні "розвитку техніки і технічної промисловості в Росії"³.

Аналізуючи багаторічну діяльність науково-технічних товариств, радянський дослідник М.Г.Філіппов підкреслював: "Незважаючи на те, що науково-технічні товариства за своїм класовим складом були товариствами буржуазними, провідне становище в них займали найбільш передові за своїм світоглядом і творчо здібні інженери і вчені, чим і визначався прогресивний характер їх діяльності"⁴.

У багатьох містах Росії відкривалися відділення Російського технічного товариства, що підтримували тісні зв'язки з центральним - Петербурзьким товариством. У 1901 р. налічувалося 28 периферійних відділень⁵, у 1906 - 33⁶. На Україні в період з 1869 по 1900 р. було засновано 7 відділень технічного товариства - Миколаївське, Київське, Одеське, Харківське, Катеринославське, Волинське у Житомирі і Кременчуцьке.

Найбільш життєздатними й авторитетними з них були ті, що виникали і діяли у великих промислових і культурних центрах: Києві, Харкові, Одесі, Миколаєві, Катеринославі. Саме вони стали центром притягання для інженерно-технічних кадрів південних губерній Росії, а цукровий відділ Київського товариства об'єднував інженерно-технічних працівників цукрових заводів 13 гу-

¹ Ленін В.І. Повн. збір. творів, т. 5, с. 26.

² Тімірязєв К.А. Сочинения. М., 1939, т. 9, с. 336.

³ Училища Императорского Русского технического общества. Справочная книжка Постоянной комиссии по техническому образованию. СПб., 1895, вып. 1, с. 1

⁴ Филиппов М.Г. Научно-технические общества России (1866-1917 гг.). М., 1975, с. 203.

⁵ ЦДІА СРСР, ф. 90, оп. 1, спр. 156, арк. 160.

⁶ Техническое образование, 1907, № 2, с. 7.

берній⁷. Товариства були досить численними: тільки в чотирьох відділеннях - Київському, Одеському, Миколаївському і Катеринославському - на 1914 р. налічувалося 1150 членів⁸.

До цього часу в поле зору радянських вчених попадали лише окремі факти культурно-освітньої або технічної діяльності технічних товариств⁹. Історія відділень Російського технічного товариства (РТТ) на Україні заслуговує на спеціальне дослідження. В цьому повідомленні простежимо, як розгорталася по Україні мережа культурно-освітніх закладів, утворених відділеннями товариства. Зупинимось на поширенні знань шляхом утворення різного роду навчальних закладів.

Належно оцінити зусилля технічних товариств щодо цього можна, тільки пам'ятаючи про "неусувну суперечність між самодержавством і потребами буржуазного суспільства, що розвивається"¹⁰, про загальну політичну атмосферу країни, де навіть міністри "смертельно бояться" "позбавлення звання з робочим людом"¹¹. Великою перешкодою були і матеріальні нестатки. Апетитання до уряду з проханням допомогти коштами залишалися без відповіді або ж субсидії поступали у таких жалюгідних розмірах, що про розширення масштабів годі було й думати. Спроби звертатися до доброї волі підприємців теж, як правило, не давали бажаних результатів. І все ж, не зважаючи на згадані складності, відділеннями РТТ на Україні утворювались навчальні заклади.

Започаткувало цю діяльність Київське товариство, члени якого вже в 1871 р. вирішили заснувати училище, що готувало б майстрів для цукрової промисловості. Спеціальна комісія розробила статут школи і програми навчання. Планувалося, що утримуватись вона буде за рахунок цукрозаводчиків, коли б вони погодилися відраховувати в училищний фонд 1/10 копійки з берковця переробленого цукрового буряку¹². "Щедротами" цукрозаводчиків вдалося відкрити технічні класи у містечку Смілі тільки у 1884 р., причому з урізаною програмою і досить високою - 50 крб. на рік - платою за навчання. Зазначемо, що давній навчальний заклад тривалий час був єдиним на всю країну училищем, що готувало техніків для цукрової промисловості, проте не одержав ні копійки державної допомоги. Фінансова скрута Смілянських технічних класів була постійною темою обговорення на зборах членів товариства, дуже часто фігурувала у звітах училища. Так, у звіті за 1909 р. рада училища з сумом констатувала, що через недостатність коштів "з кожним роком стає важче й важче утримувати на високому рівні справу підготов-

⁷ Записки по свеклосахарной промышленности, 1914, т. 44. Приложение, с. XXIX-XCI.

⁸ Підрахунки зроблено за даними річних звітів відділень. Див.: Записки по свеклосахарной промышленности, 1914, т. 44. Приложение, с. XCI; Записки Одесского отделения императорского Русского технического общества (далі - Записки ООИРТО), 1916, № 1, с. 10; Записки Николаевского отделения императорского Русского технического общества (далі - Записки НОИРТО), 1914, № 4, с. 33; Записки Екатеринославского отделения императорского технического общества (далі - Записки ЕОИРТО), 1915, № 3-6. Приложение, с. 1.

⁹ Кізченко В.І. Культурно-освітній рівень робітничого класу України напередодні революції 1905-1907 рр. К., 1972, с. 33-34, 57-59. Иванов С.З., Лелешкин И.П. Очерки по истории техники отечественного сахарного производства. М., 1955, с. 131-132.

¹⁰ Ленін В.І. Повн. збір. творів, т. 9, с. 124.

¹¹ Там же, т. 2, с. 78.

¹² Записки Киевского отделения императорского Русского технического общества (далі - Записки КОИРТО), 1872, т. 2, с. 7-8.

ки майбутніх працівників цукрової промисловості¹³. За таких несприятливих умов училище до 1915 р. (за 30 років існування) випустило 441 техника, причому 247 з них (56%) знайшли собі роботу саме на підприємствах цукрової промисловості¹⁴.

У листопаді 1901 р. КВРТТ розпочало набір до школи, що готувала десятичників з дорожньої і будівельної справи. Утримувалася школа за рахунок дев'ятитисячної субсидії від Київської, Подільської і Волинської губерній та платі учнів¹⁵. Досить стійке матеріальне становище школи сприяло формуванню досвідченого педагогічного колективу. Деякі з викладачів цього училища стали навіть авторами підручників для учнів¹⁶. Були складені стабільні програми викладання з 24 навчальних предметів¹⁷. Це була найширше поставлена програма навчання з усіх шкіл і курсів технічних відділень на Україні. За період з 1901 по 1915 р. школу закінчило 379 осіб¹⁸.

Мені повезло курсам для кочегарів і машиністів. Перші з них були організовані у грудні 1901 р., другі – у 1904 р. І хоч діячі відділення особливо підкреслювали, що відсутність "знавчих кочегарів і машиністів... завдає заводчикам чимало непродуктивних витрат"¹⁹, курси ледве животіли за рахунок плати слухачів. До 1908 р. вони підготували близько 140 осіб, а потім припинили своє існування, бо "усвідомлення вигоди від вивчення спеціальних заводських робіт ще не дозріло у заводчиків промисловими підприємствами"²⁰.

Одеське відділення змогло відкрити свій перший навчальний заклад – школу десятичників з будівельної і дорожньої справи – у 1891 р. Це була друга школа такого профілю у Росії (перша відкрита РТТ у Петербурзі у 1874 р.). Мотивуючи своєчасність цього кроку, друкований орган відділення писав, що "підготовка нижчого технічного персоналу... являє собою для нашого краю давно назрілу потребу"²¹. До школи приймали робітників-будівельників, при наявності документа, що засвідчував стаж і якість їх роботи. Основну масу учнів становили дорослі робітники. За перші п'ять років існування школи 23,3% її учнів були уроженцями Херсонської губернії, 21,2 – Калузької, 14,8 – Орловської, 8,5 – Тульської, 5,3% – Володимирської²². Школа користувалася популярністю – до неї приїжджали поступати по 2-3 рази за 1200–1500 верст²³.

Утримували школу за рахунок субсидій від Одеської міської управи, Херсонського губерньського земства, деяких повітових земств. З 1898 р. міністерство народної освіти виділило школі субсидію у розмірі 750 крб. на

13 Записки по свеклосахарной промышленности, 1910, т. 40, с. XXVI.

14 Там же, 1915, т. 45, с. XXXV-П.

15 Записки КОИРТО, 1902, т. 32, с. УП-УШ.

16 Записки по свеклосахарной промышленности, 1910, т. 40, с. Ш.

17 Записки КОИРТО, 1904, т. 34, с. XVI.

18 Записки по свеклосахарной промышленности, 1915, т. 45, с. XXVIII.

19 Там же, 1902, т. 32, с. УП-УШ.

20 Там же, 1907, т. 37, с. XCI.

21 Записки ООИРТО, 1892, январь-февраль, с. 12.

22 Одеський обласний державний архів (далі – ООДА), ф. 333, оп. I, спр. 309, арк. 5-6.

23 Обзор X-летней деятельности Одесского отделения императорского Русского технического общества по профессионально-техническому образованию. Одесса, 1902, с. 32-33.

рік²⁴, а потім - у 1907 р. - розщедрилось ще на стільки ж²⁵. З відкриттям вечірніх класів для робітників нехватка коштів стала хронічною. Організатори докладали багато зусиль, щоб не допустити закриття своїх освітніх установ. Так, у 1912 р. у приміщенні купецької біржі відбулося два балмаскаради, прибуток від яких у розмірі 3620 крб. 80 коп.²⁶ пішов на збільшення коштів шкіл. Проте постійній комісії при ОВРГТ так і не вдалося здійснити проект реорганізації школи десятників: ввести трьохрічний термін навчання, запровадити фізику і ряд спеціальних предметів у навчальний процес. Кількість навчальних предметів в Одеській школі десятників була майже вдвічі менша, ніж у Київській²⁷. До 1915 р. школа десятників випустила приблизно 650 спеціалістів²⁸. Через брак коштів недовго протрималися і курси кочегарів.

Вечірні класи для робітників Одеси, відкриті Одеським технічним товариством у жовтні 1898 р., проіснували до 1918 р., коли були розпущені "почасти через брак палива, а почасті через реквізицію приміщення грецькими і французькими військами"²⁹. Класи давали робітникам загальноосвітню підготовку, на курсах вивчали закон божий, російську мову, арифметику, геометрію, фізику, механіку, історію, географію, малювання і креслення³⁰. Хоч курси і пустили, як відзначав у річному звіті інспектор, "міцні корені у робітничій масі, яка відноситься до них з великою симпатією"³¹, але через важкі умови життя далеко не кожен робітник міг систематично відвідувати заняття. Так, у 1898 р. на курси записалося 288 чоловік, але через відсутність потрібного приміщення було прийнято тільки 74 учні³², а до 15 травня 1899 р. у школі залишилося 46 осіб³³. Кількість випускників школи була незначною. Так, наприклад, у 1906/07 навчальному році випускні екзамени витримали лише 12 слухачів з 76 осіб, що навчалися в другому півріччі³⁴. За час з 1901 по 1914 р. вечірні класи для робітників при Одеському відділенні РГТ закінчили близько 100 чоловік, а відвідувало у 8-10 разів більше.

Оцінюючи наслідки освітньої діяльності Одеського відділення, в результаті якої певних знань у навчальних закладах ОВРГТ набули 720-770 осіб, варто зауважити, що на фоні потреб Одеси вони видаються більш ніж скромними. Але, зважаючи на обставини, в яких довелось діяти Одеському відділенню, його освітню діяльність, як і відповідну роботу Київського відділення, безумовно, слід оцінювати позитивно.

24 ООДА, ф. 333, оп. 1, спр. 373, арк. 17.

25 Там же, спр. 545, арк. 12.

26 Там же, спр. 583, арк. 2, 15.

27 Записки ООИРТО, 1913, № 6, с. 163.

28 ООДА, ф. 333, оп. 1, спр. 586, арк. 70.

29 Там же, ф. 127, оп. 1, спр. 29, арк. 1.

30 Там же, спр. 3, арк. 6-7.

31 Там же, спр. 1, арк. 3.

32 Там же, ф. 333, оп. 1, спр. 349, арк. 31-32.

33 Там же, спр. 373, арк. 19.

34 Там же, ф. 127, оп. 1, спр. 5, арк. 1-20.

Миколаївське відділення вже у 1893 р. створило комісію по організації вечірніх класів для робітників і ремісників міста³⁵. Багато зусиль до реалізації цієї справи доклав інженер Д.Л.Гавришев, який одним із перших у Росії почав вивчати освітній цвинз робітників щодо впливу його на продуктивність праці. Обстеження, проведені серед робітників ряду миколаївських підприємств, що одержали високу оцінку істориків у радянський період³⁶, показали надзвичайно низький рівень технічних знань робітників. Так, з 3000 робітників Миколаївського адміралтейства лише три мали технічну освіту, за свідченням завідувачого торпедної майстерні робітник не зміг читати креслень³⁷.

Постійна комісія по технічній освіті при МВРТТ у 1894 р. приступила до вироблення програми і положення про курси. За положенням передбачалося відкрити клас креслення і малювання, щоб "дати графічну грамотність" робітникам, і технічний клас для поширення серед них основних знань з механічної і будівельної справи³⁸. У першому класі мали навчати робітників малюванню і кресленню, а також елементам геометрії і арифметики, а у спеціальному - відповідно геометрії, властивостям та опору металів, елементам фізики та хімії, креслення і малювання³⁹. Російську мову до курсу навчання було введено тільки з 1903 р. "через крайню малописьменність більшості учнів школи"⁴⁰. Графічні класи були відкриті у 1895 р., технічний при них клас - у 1897 р., тоді ж розширили набір слухачів з 32-37 осіб до 50⁴¹.

Даних про загальну кількість робітників, що навчалися у школі, ми не маємо. З нагоди десятиріччя місцева преса писала про "декілька сотень чоловік малописьменних або зовсім неписьменних робітників", які, дякуючи курсам, перетворилися "в хороших, тямучих працівників з пристойною технічною підготовкою"⁴². Ряд фактів свідчить, що курси не набули поширення. По-перше, через загальні умови життя робітників, що породжувало значний відсів серед слухачів - так, у 1903 р. з графічних класів вибуло 14 учнів з 42, з технічного - 7 з 18⁴³, тобто на кінець року залишилось трохи більше половини учнів. По-друге, класи знаходилися у погано пристосованому для занять приміщенні, бо школа була "загнана у підвальний поверх"⁴⁴. Нарешті, плата за навчання - 1 руб. 50 коп. на місяць - була, звичайно, високою для робітників⁴⁵.

35 Отчет о деятельности Николаевского отделения Императорского Русского технического общества за 1893 год. Николаев, 1894, с. 5.

36 Рашин А.Г. Формирование рабочего класса России. М., 1958, с. 606.

37 Гавришев Д. О классах черчения и рисования для ремесленников г. Николаева при Отделении ИРТО. Нижний Новгород, 1896, с. 2-3.

38 Положение, учебные планы, программы предметов и смета содержания классов для ремесленников. Николаев, 1898, с. 3.

39 Там же, с. 4.

40 Миколаївський обласний державний архів (далі - МОДА), ф. 216, оп. 1, спр. 3267, арк. 44.

41 Записки НОИРТО, 1904, № 10, с. 12.

42 Южная Россия, 1905, 26 февраля, с. 2.

43 МОДА, ф. 216, оп. 1, спр. 3267, арк. 48.

44 Николаевская газета, 1913, 10 марта, с. 3.

45 Техническое образование, 1900, № 1, с. 41-44.

Паралельно згадуваним курсам у 1903 р. МВРТТ відкрило на суднобудівному заводі курси такого самого профілю для робітників підприємства. У 1904 р. їх відвідувало 28 осіб⁴⁶, хоча загальна кількість робітників і службовців на заводі доходила до 3000 чоловік. Треба віддати належне діячам миколаївського відділення, вони зуміли подолати кризу курсів, реорганізували їх роботу і у 1914 р. набрали до 4 класів 242 слухача, але на цей раз нормальній течії шкільного життя перешкодила війна, до середини грудня кількість учнів скоротилася до 151⁴⁷.

Харківське відділення вже на п'ятому черговому засіданні товариства 30 жовтня 1880 р. поставило питання про необхідність брати "більш активну участь у справі професійної освіти"⁴⁸. У листопаді 1882 р. при відділенні створили постійну комісію по технічній і ремісничій освіті, головне завдання якої полягало у тому, щоб сприяти поширенню технічної і загальної освіти робітників, причому члени товариства вважали, що "освіта робітника корисна як для нього, так і для власника підприємства"⁴⁹. Але ця позиція діячів технічного товариства не зустріла ні схвалення, ні тим більше підтримки як у місцевої влади, так і у підприємців. Відновила свою роботу постійна комісія тільки у 1896 р. завдяки ініціативі М.Д.Раєвської. Вона у своєму добре аргументованому виступі на загальних зборах товариства, до речі, нагадала про близько 17 тис. робітників Харкова, тяга яких до освіти настільки сильна, що багато хто "виявляє готовність виділяти певний процент з своєї платні на влаштування школи чи класів"⁵⁰.

Першу школу ХВРТТ було відкрито 1898 р. у приміщенні початкової школи для дітей службовців Курсько-Харково-Севастопольської залізниці. Вона призначалася для дорослих робітників та підлітків з програмов викладання, що охоплювала російську мову, арифметику, геометрію, креслення, малювання, елементи фізики і хімії, механіки і технології, основні відомості з історії природознавства, географії та історії⁵¹. Згідно з даними річного звіту у 1903/04 навчальному році тут навчалось 90 чоловік⁵². Справи школи йшли не блискуче; у цьому самому звіті відзначається постійне зниження відвідування, відсутність хороших викладачів, нестабільність програм і т.д.⁵³ Восени 1905 р. заняття у школі припинилися. У 1907/08 навчальному році Харківському відділенню вдалося ненадовго відновити діяльність своєї першої школи, причому її відкриття супроводжувалося значним напливом слухачів: протягом року до школи записалось 872 особи⁵⁴.

Просвітительська діяльність Харківського відділення не обмежувалася тільки містом. У березні 1900 р. воно взяло під своє керівництво вечірні класи для робітників Павловського рафінадного заводу у м.Суми. Класи поділялися на три групи: для кочегарів, машиністів і слюсарів⁵⁵.

46 Записки ХОИРТО, 1904, № 10, с. 3.

47 Там же, 1914, № 4, с. 39.

48 Записки Харьковского отделения императорского Русского технического общества (далі - Записки ХОИРТО), 1881, вып. 1, с. 130.

49 Записки ХОИРТО, 1883, вып. 4, ч. 2, с. 94-95.

50 Там же, 1895, X., с. 25.

51 Харківський обласний державний архів (далі - ХОДА), ф. 266, оп. 1, спр. 786-а, арк. 4.

52 Записки ХОИРТО, 1905, вып. 1/3, с. 58.

53 Там же, с. 59-60.

54 Там же, 1908, № 3, с. 34.

55 ХОДА, ф. 266, оп. 1, спр. 792, арк. 7.

У 1903 р. ХВРТТ відкрило другу школу для робітників при Харківському казенному винному складі. Програма суттєво не відрізнялася від програми першої школи. У 1903/04 навчальному році у школі було 58 учнів, серед них 30 жінок⁵⁶. Школа проіснувала недовго, у 1908 р. її назва "Друга школа ХВРТТ" перейшла до іншого навчального закладу - школи, відкритої Харківською професійною спілкою прикажчиків, але під загальним керівництвом Харківського відділення. Ця школа мала чотири відділення: елементарне, загальноосвітнє, комерційне і нових мов. У 1909/10 навчальному році до школи записалось 109 слухачів⁵⁷. Журнал "Техническое образование" високо оцінив спільні зусилля професійної спілки і громадської організації для поширення знань серед трудящих⁵⁸. Цікаво, що приклад професійної спілки прикажчиків Харкова знайшов послідовників: до постійної комісії по технічній освіті звернулися представники профспілок робітників Донецько-Юр'ївського металургійного заводу і паровозобудівного заводу Гартмана у Луганську з проханням сприяти відкриттю шкіл для робітників даних підприємств⁵⁹. Вечірню школу у Луганську ХВРТТ вдалося відкрити, і вона працювала вже у 1912 р.⁶⁰

У 1908 р. Харківське відділення докладно чималих зусиль для відкриття своєї третьої школи, проте вона проіснувала недовго⁶¹.

В різний час під контролем ХВРТТ перебувало ряд іногородніх шкіл: у 1906 р. чотири вечірні класи при Павловському цукрорафінадному заводі у Сумах, два початкових училища для дітей робітників на Кам'янському і Павловському рудниках Алексєєвського гірничо-промислового товариства та двокласне училище на Голубовському руднику Голубовського Берестово-Богодухівського товариства⁶², у 1912 р. - дві школи (вечірня школа на заводі Гартмана у Луганську і училище для дітей робітників при трубопрокатному заводі у Катеринославі)⁶³. Як візаняться самі дітячі технічного товариства, контроль з їх боку був номінальним, бо через брак коштів постійна комісія не мала інспектора, а тому "не могла здійснити більш близького знайомства зі справами школи"⁶⁴.

Таким чином, за період з 1898 по 1912 р. у віданні Харківського відділення було 9 шкіл. Більшість з них залежала у фінансовому відношенні від капіталістів, а тому не могла міцно стати на ноги. Крім того, і саме товариство пережило ряд криз і деякий час було на грані розпаду⁶⁵. Його освітня діяльність не знаходила відгуку у місцевої влади: у 1912 р. почитель харківського учбового округу не допустив деяких осіб до викладання у I-й школі ХВРТТ, внаслідок чого вона припинила своє існування⁶⁶. Міська управа у 1913 р. асигнувала постійній комісії лише 600 крб.⁶⁷

⁵⁶ Там же, спр. 835, арк. 3-8.

⁵⁷ Техническое образование, 1911, № 7, с. 10-11.

⁵⁸ Там же, с. 13.

⁵⁹ Записки ХОИРТО, 1908, № 2, с. 11.

⁶⁰ Техническое образование, 1913, № 5, с. 37.

⁶¹ ХОДА, ф. 266, оп. I, спр. 835, арк. 45.

⁶² Там же, 1907, с. 110.

⁶³ Техническое образование, 1913, № 5, с. 37.

⁶⁴ Записки ХОИРТО, 1907, с. 11.

⁶⁵ Там же, с. 101.

⁶⁶ Техническое образование, 1913, № 5, с. 38.

⁶⁷ ХОДА, ф. 45, оп. 10, спр. 18, арк. 17.

Освітня діяльність Катеринославського відділення хоч і почалася порівняно пізно, але розвивалася по висхідній лінії. Ще у 1905 р., на початку діяльності, постійна комісія по технічній освіті так обгрунтувала свої заходи: "Йдучи назустріч прагненню мас, головним чином - робітників..."⁶⁸. Курси були відкриті у листопаді 1905 р., в розпал революційних подій, і нормальній їх діяльності перешкождав введений військовий стан. У звіті про вечірні курси на Дніпровському заводі вказано, що причиною поганого відвідування є те, "що після 9 годин вечора козаки б'ють на вулицях робітників, що попадається їм"⁶⁹.

Вечірні курси користувалися величезною популярністю серед робітників міста: згідно з даними річних звітів з 1905 по 1914 р. видно, що на перше півріччя записалося 3275 чоловік, а на друге - 2423. Значний відсів слухачів - явище закономірне і зумовлювалося об'єктивними умовами життя і праці робітників. До 1911 р. на курсах не було єдиної методики і програми викладання. Викладачам рекомендувалося: "По можливості відкидати все те, що носить характер строгої науковості... і віддавати перевагу всьому тому, що має практичне застосування до життя"⁷⁰. Крім загальноосвітніх класів, постійна комісія організувала спеціальні курси різного профілю: по вивченню нових мов, бухгалтерії, електротехніки, прикладної механіки, будівельної справи.

Порівняно численний колектив викладачів курсів - у 1912/13 навчальному році їх було 27, з них 8 осіб - члени Катеринославського технічного товариства⁷¹ - організовували читання популярних лекцій і екскурсій для слухачів. У 1913/14 навчальному році учні відвідали виставку художників-передвижників, музей ім. Поля і т.д. З курсистів було утворено хор, який у цьому самому навчальному році дав три концерти для жителів міста⁷².

Крім цих основних курсів, Катеринославське відділення здійснювало загальне керівництво вечірніми класами для робітників при Дніпровському заводі у с. Кам'янському і на трубопрокатному заводі у Катеринославі.

Таким чином, ми бачимо, що 5 з 7 відділень РТТ на Україні в період з 1884 по 1914 р. створили або принаймні здійснювали загальне керівництво 20 навчально-освітніми закладами, які розміщувалися по території України так: у Харкові - 4, Одесі - 3, Катеринославі - 3, Києві - 2, Миколаєві - 2, Сумах - 1, Смілі - 1, Луганську - 1, Катеринославській губернії - 2, області Війська Донського - 1, у Таганрозькій округі - 1.

Чисельність слухачів у цих школах не піддається точному підрахуванню, але є підстави твердити, що приблизне число їх було не менше 5-6 тис. чоловік. Звичайно, це не так багато, особливо при порівнянні з потребами України у кадрах кваліфікованих робітників. Але освітня діяльність РТТ та його відділень на місцях цінна тим, що значною мірою завдяки їх зусиллям справа поширення загальноосвітніх знань зрушила з мертвої точки.

Освітня діяльність технічної інтелігенції, що згуртувалася в Російському технічному товаристві, не виходила за рамки просвітительства. "Просвітитель вірить у даний суспільний розвиток, бо не помічає властивих йому су-

⁶⁸ Записки БОИРТО, 1906, № 1/2, с. XI.

⁶⁹ Там же, 1906, № 6/8, с. 10-11.

⁷⁰ Там же, 1911, № 7/8. Приложение, с. 4.

⁷¹ Там же, 1913, № 9/10. Приложение, с. 13-14.

⁷² Там же, 1915, № 1/2. Приложение, с. 16-24.

перечностей⁷³. Ця ленінська формула знаходить своє повне підтвердження і в діяльності товариства в умовах капіталістичного ладу. Дослідуючи освітню діяльність технічної інтелігенції, ми повинні визначити те раціональне зерно, вказуючи на яке В.І.Ленін писав, що просвітительський і марксистський напрям "характеризується тим, що можна б назвати історичним оптимізмом..."⁷⁴.

Ф. П. Шевченко

РОЛЬ КИЇВСЬКОЇ АКАДЕМІЇ В КУЛЬТУРНИХ ЗВ'ЯЗКАХ УКРАЇНИ З БАЛКАНСЬКИМИ КРАЇНАМИ У ХУІІІ СТ.

Про місто Київ, 1500-річчя якого широко відзначаються, вже існує велика література. Та доводиться при цьому зазначити, що не всі періоди і проблеми знайшли належне висвітлення. Немає, наприклад, праць, в яких би не фрагментарно, а послідовно і всебічно висвітлювалася роль і значення Києва в розвитку історичних зв'язків, єднання і дружби між народами в різні періоди історії та в різноманітних сферах життя. В цій справі є широке коло питань для досліджень.

В даному повідомленні зупинимось на одному із аспектів ролі Києва в культурних зв'язках Росії та України в ХУІІІ ст. з іншими країнами, навівши приклади з діяльності Київської академії, загальноосвітнього, тривалі час єдиного вищого учбового закладу в Східній Європі. Навколо Академії групувалися наукові сили, діячі культури.

Ряд проблем пов'язаних з історією Київської академії, вже знайшов своє висвітлення в історичній літературі¹. Отже, звернемо увагу лише на те, яке значення мав цей вищий учбовий заклад для балканських країн у ХУІІІ ст.

Відомо, що в Київській колегії, а після і в Академії, навчалася молодь України, Росії і Білорусії. Прибували сюди, долаючи різні перешкоди, серби, болгар, чорногорці та представники інших народів. Це дало підставу видатному українському вченому, письменнику І.Франку твердити, що Київська академія "в значній мірі була інституцією інтернаціональною, якої вплив простягався далеко за межі України"². Її значення і вплив на розвиток культури та освіти відзначали сучасники і тепер про це говорять вчені різних країн. Болгарський історик В.Хаджиниколов пише, що Київська академія, починаючи з кінця ХУІ ст. "є одним з найголовніших розсадників освіти серед болгар, румунів і сербів"³.

У Київській академії в різний час працювали викладачами, професорами такі видатні діячі культури, науки і літератури, як Сімеон Полоцький, Інокентій Гізель, Іоанікій Галатовський, Лазар Баранович, Феофан Прокопович, Стефан Яворський, Дмитро Ростовський, Георгій Кониський та багато інших. Їх твори були відомі не лише на Україні та в Росії, а далеко за їх межами, зокрема в балканських країнах.

⁷³ Ленін В.І. Повн. збір. творів, т. 2, с. 516.

⁷⁴ Там же, с.517.

¹ З численної літератури слід назвати зведеного характеру праці: Вишневський Д. Киевская академия в первой половине ХУІІІ столетия. Киев, 1903; Тітов Хв. Стара вища освіта в Київській Україні кінця ХУІ - поч. ХІХ ст. К., 1924; Хижняк З.І. Киево-Могилянська академія. К., 1981.

² Записки наукового Товариства ім. Шевченка, 1904, т. 64, с. 33.

³ Хаджиниколов Веселин. Съединето на Русия с Украина и болгарският народ. - Исторически преглед, 1954, № 2, с. 31.

Київська академія стала відома серед населення інших земель через своїх вихованців. Були також інші шляхи, якими поширювалась слава цього закладу, і молодь з різних країн, щоб здобути знання та освіту, їхала до Києва.

Про навчання в Київській колегії в XVII ст. вихідців з інших країн згадується в документах. Так, наприклад, перед підписанням Андрусівського перемир'я 1667 р. російський уряд дав вказівку київським воєводам, щоб з "неприятельських" міст в Колегії нікого не допускали, бо через них можуть відбуватися "смути" і всякі прикраси⁴. Ця заборона та інші обмеження дуже скоро було знято.

Про вихідців з балканських країн, що вчилися в Київській академії, є згадки в різних працях. Але заслуговує на увагу стаття професора М.Петрова, опублікована в 1904 р.⁵ Цінність її полягає в тому, що автор зробив першу спробу узагальнити факти і цим самим звернув увагу на роль і значення Київської академії в культурному розвитку південнослов'янських народів. Автор статті обмежився лише використанням опублікованого матеріалу, який вважаємо за доцільне поповнити даними, почерпнутими з архіву. Не всі згадувані М.Петровим особи були сербами. В їх числі були вихідці з Хорватії, Словенії, Чорногорії і Боснії.

Дані про навчання вихідців з південнослов'янських земель збереглися починаючи з 1726 р. Першим у списку студентів Київської академії М.Петров записав Діонісія Новаковича з Далмації, який вчився з 1726 до 1737 р., тобто закінчив повний курс⁶. В 1731 р. з "сербської країни" Белграда прибув до Київської академії і три роки тут "студовав" (навчався) ієромонах Стефан Дмитрієв. У 1734 р. виїхав у Москву для навчання "словено-латинського диалекту"⁶. М.Петров зазначав, що ієродиякон Хоповського монастиря в Сремі Арсеній Стайкович і ієродиякон Делавінського монастиря в Хорватії Стефан Станіславєв у жовтні 1731 р. прибули до Відня і просили російського посла дати їм паспорти для навчання в київських школах. Документи свідчать, що Арсеній Стайкович учився в Києві у 1731-1733 рр.⁷ Маємо відомості, що у вересні 1732 р. був київським студентом ієромонах Леонтій Васильєв з містечка Каваран Шибш "Цесарської області"⁸ тодішньої Габсбургської монархії.

До Києва для навчання прибували й групами. В травні 1733 р. з м.Карловця прибув ієродиякон Арсеній Стойко ще з двома товаришами - Яковом Івановичем та Іваном Поповичем. Але Арсеній Стойко з Києва в червні того самого року виїхав до Москви "для наук и некоторых его нужд". Повертався він з Москви через Київ на батьківщину в березні 1736 р. з книгами та церковними речами.⁹

⁴ Акты относящиеся к истории Южной и Западной России. Спб., 1869, т. 6, с. 86.

⁵ Петров Н. Воспитанники Киевской академии из сербов с начала синодального периода и до царствования Екатерины II (1721-1762). - Известия Отделения русского языка и словесности Имп. Академии наук, 1904, т. 9, кн. 4, с. 1-16.

* Дані, взяті з статті М.Петрова, подаються без посилань.

⁶ Центральний державний історичний архів УРСР в Києві (ДАІ - ЦДІА), ф. 59, спр. 390, арк. 10.

⁷ Там же, спр. 320, арк. 3.

⁸ Там же, арк. 7, 8, 14.

⁹ Там же, спр. 2066, арк. 129.

В наступні роки прибули до Києва і вчилися в Академії: 1740 р. - Євстафій Скерлетов із Далмації¹⁰, 1741 р. - Арсеній Іванов із Карловця¹⁰, 1743 р. - Костянтин Секур - "венетянський підданий" (Далмації), в 1744 р. - ієродиякон Прохор з Петроворадина, Авакум Ковачевич та ієромонах Фока. В 1745 р. вчаться в Академії серби Амеросій Лукін і Симеон Белич. У вересні місяці того самого року були прийняті на навчання прибувши з Петроворадина Осип Савин, який закінчив Академію в 1754 р.¹¹, Іван Кондратьєв та Іванов¹².

Згадувані М.Петровим Іван Боївевич із Бардієва був українцем з Пряшівщини, а Олексій Кертис не серб, а українець з м.Мукачеве¹³.

Цікавий шлях пройшов Мойсей Панайотов родом з Белграда, який у 1746 р. поступив до Переяславської колегії, в 1748 р. перейшов у Київську академію, а в 1749 р. - у Московську. Повернувся на батьківщину в 1752 р.

Вчилися в Київській академії 1749 р. - Богдан Петров із м. Крижевля¹⁴, Сава Дмитрієв з м. Сегід¹⁵, і Михайло Мирконич з м.Ясениці¹⁶. У М. Петрова є згадка, що з 1750 до 1755 р. навчалися Ісай Новакович, Павло Вуїч, чернець Йосиф, Макарій Петрович родом з Темешвара, Христофор Папич, Йосиф Виткович, відомий пізніше сербський культурний діяч, письменник Іван (Іован) Раїч, ієродиякон Дамаскін. У 1752 р. студентами Академії були серби - ієродиякон Никола Дмитрієв і два світських внаки.

Крім цього в документах згадується про прибуття в жовтні 1753 р. для навчання "нації сербської, області Турецкої" з м. Требіна ієромонаха Афанасія¹⁷.

В тому ж році студентами Академії був серб Михайло Вані¹⁸, а з 1755 р. вчаться "із венгерського города Белграда... венгрин" Авраам Арадій¹⁹. Напевно, йдеться про місто Альба Юлія в Трансільванії. Можливо, що Арадій був сербом з цього краю.

В 1757 р. до Києва прибули дев'ять чорногорців і поступили до Академії. але наступного року російський уряд перевів їх для навчання в петербурзький Сухопутний шляхетський кадетський корпус²⁰.

У Київську духовну консисторію 9 березня 1758 р. подав донесення ієродиякон Геннадій Євтимович, родом з м.Басія. Прізвище його батька було Євтимій Дюкич, що є одним із свідчень про сербську національність²¹. В той са-

* В 1742 р. він успішно закінчив Академію і був призначений в ній викладачем у вищий клас граматики-синтаксису. Див.: Вишневецький Д. Вказ. праця, с. 117.

¹⁰ ЦДІА УРСР, оп.59, спр.2066, арк. 129.

¹¹ Там же, спр.2919, арк.69.

¹² Там же, спр. 1256; арк. 61-62. В тексті ім'я Іванова написано нерозбірливо.

¹³ Там же, ф. 127, оп. 1020, спр. 88, арк. 2.

¹⁴ ЦДІА УРСР, ф. 127, оп. 144, спр.88, арк. 2.

¹⁵ Там же, арк. 3.

¹⁶ Там же, арк. 4.

¹⁷ Там же, оп. 161, спр. 139, арк. 1-2.

¹⁸ Там же, оп. 148, спр. 51, арк. 8.

¹⁹ Там же, ф. 59, спр. 2587, арк. 5.

²⁰ Дичков Л. О назначении "черногорского шляхетства молодых людей" в студенты Киевской академии. - Киевская старина, 1901, январь, с. 6-7.

²¹ ЦДІА УРСР, ф. 127, оп. 153, спр. 18, арк. 1.

мий день подав "донесення" ієродиякон Сильвестр Іванович Станкович, родом теж з м.Сантадрія. Обидва були прийняті "в научення" до Академії²². В 1761 р. із м. Петроворадіна прибув до Київської академії Петро Секуліч²³.

Свій список студентів-сербів М.Петров закінчує 1762 р., вступом до Академії Арсенія Івановича, якого послав вчитися будимський єпископ, теж вихованець цієї школи, вже згадуваний Діонісій Новакович. Але поза його увагою залишилися дані про студентів, які в тому ж 1762 р. ще не присягнули в зв'язку з вступом на престол Петра Ш. Серед "заграничних" студентів значиться: Іван Ігнатович Концаревський (Концаревич) "от пределов Далматинских, Республики Венецианской", з міста Бенковца²⁴. В 1764 р. в "школі піітики" вчився кінного сербського гусарського полку з м. Новомиргорода син священника Василь Росенський²⁵. 26 липня 1767 р. київському митрополиту було подано "донесення" вихідця із Туреччини сербина ієродиякона Якова, який просив дозволити навчатися в Академії²⁶.

Київський генерал-губернатор П्लєбов у 1765 р. у докладі, поданому на ім'я царіці про стан Київської академії, писав, що тут навчаються і "приходьщє иностранци, то єсть: валахи, молдавци, серби, греки и поляки благочестивого исповедания"²⁷. "Поляки благочестивого исповедания" – це православне українське і білоруське населення, яке жило на землях, що перебували тоді в складі Речі Посполитої. Згадаємо і про те, що в 1768 р. в пунктах від київської єпархії для Комісії по складанню нового уложення відносно Київської академії зазначалося, що при ній створена бурса (своєрідний гуртожиток) для розміщення незабезпечених студентів, як "природных российских", а також "из иных стран приходящих православного греческого исповедания, как то: греков, валахов, молдавцев, болгаров, сербов и поляков благочестивых"²⁸.

Наведемо кілька прикладів про навчання в Київській академії виходців в Валахії та Молдавії.

3 грудня 1746 р. київський губернатор Леоньєв повідомляв у Петербург про прийняття в Київську академію "заграничного жителя волошеняна Урсула Євостратієва"²⁹. В 1750 р. прибув до Києва із Валахії "звання посполитого" євак Володимир (це ім'я він одержав у зв'язку із постриженням в монахи). Навчався він у Київській академії до 1762 р., а після того "находился в разных частях для обучения детей", пізніше у Воронізькій семінарії був "учителем школы грамматики, латинского и французского языков"³⁰. В 1752 р. поступили до Київської академії волохи ієромонах Софроній і монах Діонісій³¹. У листопаді 1753 р. до Академії був прийнятий Герман родом із с. Бе-

22 ЦДІА УРСР, ф.127, оп.153, спр.18, арк. 19.

23 Там же, ф. 59, спр. 3782, арк. 1.

24 Там же, ф. 127, спр. 4021, арк. 12.

25 Там же, оп. 159, спр. 16, арк. 3.

26 Там же, ф. 59, спр. 5275, арк. 5.

27 Там же, спр. 4736, арк. 3-4.

28 Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Киев, 1906, т. 3, с. 426.

29 ЦДІА УРСР, ф. 127, оп. 141, спр. 119.

30 Центральна наукова бібліотека АН УРСР, Рукописний відділ, Збірня О.М.Лазаревського, № 6166.

31 Петров Н. Назв. праця, с. 3; ЦДІА УРСР, ф. 59, спр. 2501, арк. 1.

чиста, що біля м. Радауці в Молдавії³². В числі вихованців Київської академії був Гавриіл Бенулеску-Бодоні, майбутній відомий молдавський діяч культури³³. Навчався в Київській академії пізніше відомий валашський культурний діяч Удріште Нестурел³⁴.

Студенти, які прибули до Києва з балканських країн, заявляли про мету, з якою вони поступали в Академію: "В Русь, для науки в Киев", "В Братский училищной монастырь для науки", "Для обучения", "Для лутчаго обучения пожелал в Киев итти".

Іноді давалися обгрунтування, чому це робилося. Вивчати латинську мову прибували "для тамошней в сербском народе в латинском языке нужде". Згадуваний ієромонах Герман з Молдавії, який у себе на батьківщині був "обучен грамоте русской и волоской", прибув до Києва для "обучения" латині та "исправления" російської мови³⁵. Студенти заявляли, що після навчання мають твердий намір повернутися назад, на свою батьківщину, як, скажімо, Арсеній Іванович: "ныне обратно имею намерение в отчество свое, в надежду которого я через только год в Академии учение получал, отитти"³⁶.

Збереглися дані також про вік та соціальне становище студентів з балканських земель. За своїм віком і студенти серби і волохи мало чим відрізнялися від українців. Були серед учнів діти, наприклад, згадуваний Іван Концаревич, який прибув до Києва дев'яти років, юнаки - Афанасію з Требіна було 18 років, Герману з Молдавії - 20 років, а Сильвестр Іванович мав уже 28 років³⁷. Така значна різниця у літах між студентами була тоді характерна для складу слухачів Академії.

Особи, що прибули навчатися з балканських країн, переважно походили із простолудинів. Тільки одиниці з них мали більш-менш заможних батьків. Так, наприклад, купцями були батьки згадуваних ієродиякона Геннадія Євтимовича Дожича та Івана Секуліча. Родичі Євстафія Скерлетова були військового звання, сином поручика був Іван Концаревич.

Добирались до Києва по-різному, долаючи довгий шлях і всілякі труднощі. Іхали "за спасоби" на попутних підводах, головним чином з купецькими валками. Рідше мали коня і їхали верхи. Так, згадуваний Леонтій Васильєв з Каваран Шибеша до Києва їхав верхи з 11 червня до 3 вересня 1732 р. Іхав, як і всі вихідці з австрійських земель, через Токай, Львів, Олеськів на Почаїв (інші через Броди), Чуднів і Фастів³⁸. Значна кількість студентів, не маючи ніяких коштів, проходили шлях до Києва пішки³⁹. Серед них був майбутній сербський письменник Іован (Іван) Раїч⁴⁰. Прибували до Києва навіть без відповідного одягу, або, як зазначалося в документах, мали "крайнее в одежде оскуднение".

32 ЦДІА УРСР, ф. 127, оп. 148, спр. 84, арк. 1-3.

33 Исторические корни связей и дружбы украинского и молдавского народов. Киев, 1980, с. 152.

34 Dan Horis Mezilu. Udrişte Nesturel. Bucureşti, 1974, p. 94-95.

* Академія містилася при Києво-Братському монастирі, а тому зустрічаються і такі заяви, як наведені в тексті.

35 ЦДІА УРСР, ф. 127, оп. 148, спр. 84, арк. 3, 10.

36 Там же, оп. 1020, спр. 2082, арк. 1.

37 Там же, оп. 153, спр. 19, арк. 1.

38 Там же, ф. 59, спр. 324, арк. 39.

39 Там же, ф. 127, оп. 161, спр. 139, арк. 3.

40 Скерлет Іован. Исторја нове с ске књижевности. Београд, 1953, с. 8, 48.

Навчаючись у Києві, студенти з балканських країн жили так само, як і інші студенти, тобто перебували в дуже важкому матеріальному становищі. Генерал-губернатор Глебов у згадуваному докладі цариці писав, що шляхетські, козацькі і заможні священників діти утримуються на кошти своїх батьків, а решта живе "сиротским иждивением... питаются и одеваются от подаяния щедрых людей. С сими сиротами и бедными живут, питаются и снабжаются многими для наставления во благочестии приходящие иностранные"⁴¹.

Стипендій тоді не існувало, одержувати допомогу від родичів значна більшість студентів з балканських країн не могла. Прожити під час навчання допомогало те, що більшість з них були ченцями, а таких студентів за вказівкою київської консисторії і самого митрополита розподіляли заради приміщення і "довольствования" в різні монастирі: Братський, Петропавловський, Михайло-Золотоверхий, Пустинно-Миколаєвський, Катерининсько-Грецький, Видубецький та ін.⁴² Деякі з цих монастирів були близькі до місця навчання, а такі, як Видубецький, Петропавловський, далекі, і студенти-монахи вважали для себе за краще жити біля самої Академії, тобто в "Братском - училищном монастыре". Тут жила і більша частина студентів-сербів. Як видно з листа ректора Академії Георгія Кониського в київську консисторію 18 лютого 1754 р., студентам "сербо-словенського народа" виділялися "чулан и порции определены"⁴³. Світські студенти жили на приватних квартирах та в бурсі⁴⁴.

Коли наступали вакації (канікули), то студенти-іноземці, не зважаючи на далекий шлях і труднощі, добирались до себе на батьківщину "для свидания" з родичами, а також, щоб одержати якусь матеріальну допомогу⁴⁵. Відомо, що під час вакацій студенти Київської академії розходилися по всій Україні, заробляючи собі на життя. Може цього не робили студенти балканських країн, бо збереглася згадка, що на цей час їх розподіляли по київських монастирях⁴⁶.

Життя студентів з балканських країн, як і українців, було переважно нелегким, і, безумовно, тільки найстійкіші з них могли закінчити курс навчання.

М.Петров висловив думку про те, що навчання сербів у Київській академії було пов'язано передусім з необхідністю підготовки вчителів для сербських шкіл. З цим твердженням слід погодитись. У праці П.Кулаковського наведено ряд даних про те, яку велику увагу приділяла сербська громадськість організації шкіл у першій половині ХУІІІ ст.⁴⁷ Серед студентів-сербів згадуються два, з м. Петровградина - Прохор (1744 р.) і Осип Савич (1745 р.), навчання яких співпадає з часом створення в цьому місті школи⁴⁸. Закінчив-

⁴¹ ЦДІА УРСР, ф. 59, спр. 4736, арк. 3-4.

⁴² Там же, ф. 127, оп. 144, спр. 88, арк. 2,34; спр. 51, арк. 3; оп. 153, спр. 18, арк. 3.

⁴³ Там же, оп. 161, спр. 139, арк. 9.

⁴⁴ Там же, ф. 51, оп. 1, спр. 2731, арк. 2,5,7; ф. 59, спр. 4736, арк. 5; про стан бурси див.: Тітов Ів. Вказ. праця, с. 216-217.

⁴⁵ ЦДІА УРСР, ф. 59, спр. 2066, арк. 129; спр. 4047, арк. 1.

⁴⁶ Там же, ф. 127, оп. 144, спр. 88, арк. 2-4.

⁴⁷ Кулаковский П.А. Начало русской школы у сербов в ХУІІІ в. Очерк истории русского влияния на югославянские литературы. - Известия отделения русского языка и словесности имп. Академии наук, 1903, т. 8, кн. 2, с. 100-102.

⁴⁸ Костич М. Православная сербская церковь в Австрии. - Труды Киевской духовной академии, 1869, май, с. 374.

ши Академію і повернувшись на батьківщину, вони дійсно займалися в різний час і викладацькою діяльністю. Уже згадуваний Діонісій Новакович був префектом школи в Новому Саді, Іован Раїч - в Карловці, Темешварі і Новому Саді. Немає у нашому розпорядженні даних про те, що робили інші випускники Академії після її закінчення, але знання здобуті тут давали їм право і на викладацьку роботу.

Вихованці Київської академії одержували відповідні документи про навчання⁴⁹. Так, наприклад, 31 серпня 1761 р. Арсеній Іванович подав "донесення" київському митрополиту, в якому писав, що навчався в Академії з 1741 р., пройшов встановлений курс і бажає повернутись на батьківщину. У свідоцтві, виданому київським митрополитом 3 вересня, говориться, що А.Іванович вивчав давні мови - грецьку, єврейську, латинь, а також інші предмети і закінчив Академію. Відомі викладачі і вчені - ректор Академії Сильвестр Кулябка і префект Георгій Кониський теж письмово засвідчили, що Арсеній Іванович "с начала учения своего по совершенное тех языков и священной богословий окончание преизрядно учены, во всяком доброепорядочном обхождении всегда во всем находится, постоянно"⁵⁰. Але про його діяльність на батьківщині нам нічого не відомо. Слід зазначити, що діяльність вихованців Київської академії на Балканах є одним із цікавих і важливих питань культурних взаємозв'язків, на жаль, ще мало вивченим.

Додамо, що вихідці з балканських країн у XVIII ст. вчилися не лише в Київській академії, а й в Переяславській⁵¹, Чернігівській, Харківській колегіях. І це заслуговує на дослідження.

Вихідці з балканських країн вчилися в Академії по кілька років, вступали в контакти з певними колами українського населення, громадськості. І, безумовно, це впливало на формування їх поглядів і світогляду.

Вихованці Київської колегії XVII ст. і Академії XVIII ст. внесли значний вклад у справу розвитку освіти балканських країн. І йдеться не тільки про уроженців цих країн, які навчалися в Києві, а й про досить значне число українців, які в різний час розгорнули свою освітню діяльність на Балканах. Цій важливій темі вже приділялася відповідна увага в літературі, зокрема, досить ґрунтовно на багатому фактичному матеріалі освітив це питання П.Кулаковський⁵². Та визріла потреба звернутися до цієї теми, поповнивши її фактичним матеріалом, та зробити відповідні висновки.

Наведені факти дають підставу твердити, що Київська академія відіграла важливу роль у розвитку культури, освіти і науки не тільки на Україні і в Росії, а й у зарубіжних країнах. Багатий фактичний матеріал має знайти своє відображення на картах історичного атласу Української РСР.

⁴⁹ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Киев, 1906, т. 1, ч. 2, с. 273.

⁵⁰ ЦДІА УРСР, ф. 127, оп. 1020, спр. 2082, арк. 1-2.

⁵¹ Див.: В.Г.Ученники переславских славяно-латинских школ в 1744 г. - Киевская старина, 1888, октябрь, с. 24-25.

⁵² Кулаковский П.А. Указ. соч. Известия отделения русского языка и словесности имп. Академии наук, 1903, т. 8, кн. 2, с. 246-311; кн. 3, с. 190-291.

С. І. Білокінь
СТОРИНКА З ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ
ТЕРИТОРІЇ МІСТА КИЄВА (ПАНЬКІВЩИНА)

Історія окремих міських дільниць і вулиць становить важливу галузь історичного краєзнавства. В даній статті розглядається минуле одного з районів Києва – Паньківщина, що розташовувався (якщо мати на увазі нинішню територію міста) від університету вниз до річки Либеді і відзначався характерними особливостями.

Одну, ще й досі популярну легенду, пов'язану з Паньківщиною, наводить киевознавець Ф.Сенгалевиц-Бахтинський: "(...) оселився там студент Пантелеймон Куліш і жив деякий час. Приїхав до Києва й Тарас Шевченко та оселився на маленькій вулиці, що тільки-но намічалася, поруч з П.Кулішем. От і дало українофільське студентство тим двом вулицям назви: Паньківська і Тарасівська"¹.

Важко погодитися з думкою, що офіційні назви міським вулицям могли надавати студенти. До того ж назва Паньківщини побутує вже понад 400 років.

Київський літописець XIX ст. Микола Закревський нотує: "Увесь цей простір землі (...) у XVI-му столітті належав до Софійського кафедрального собору Київських митрополитів; та оскільки ці первосвященники самі в Києві тоді не мешкали, то для порядкування землями, угіддям і взагалі прибутковими статтями мали своїх намісників, що були здебільшого світські особи, які вважались на службі в митрополитів"². У XVI ст. посаду намісника займали за чергою представники роду Паньковичів (Панькевичів).

Згідно з актами від 7 березня 1516 р. та 10 вересня 1517 р., "Сергій игумен (...) с старци Пустыньского монастыря" скаржились на намісника Васька Паньковича, що той "сило втирається в наше власное млинище (...) на річці на Борщовці"³. Привілеєм короля Сигізмунда від 18 жовтня 1563 р. повернуто Михайлівському монастиреві землі Оригинську з сінокатами й майном, що їх захопив Васьків син Максим "не ведати для котороє причини"⁴. 12 грудня 1572 р. київський воєвода Костянтин Острозький дав Золотоверхому монастиреві вступну грамоту на згадану землю Оригинську і Дівич-гору, якими заволодів самовільно ("кхвалтовне") Максим Панькович⁵.

Збереглися й інші документи, що свідчать про землеволодіння Паньковичів на околицях Києва. Серед них грамота київського митрополита Лллі Кучі від 6 липня 1577 р. про те, що Максим Панькович, "яко будучи человек досить необачный (...) селшио Филимоновщину землинну тамошнему Киевскому пану Бенедикту Шкаревскому в семидесяти копах грошей заставил и в руки

¹ Бахтинський Ф. "Латинський квартал" у Києві. Паньківщина. – Глобус, 1931, № 9/10, с. 136.

² Закревский Николай. Описание Киева. М., 1869, т. I, с. 384.

³ Акты, относящиеся к истории Западной России (далее – АЗР). СПб., 1848, т. 2, с. 120–122.

⁴ Петров Н. Описание рукописей Церковно-Археологического музея при Киевской Духовной Академии. Киев, 1875, вып. I, с. 167; ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, ДА, П 216, № 6, за оп. № 13, арк. 114.

⁵ АЗР. СПб., 1848, т. 3, с. 163.

завел; а другое селоще Багринов (...) в руки наместнику Киевскому пану Василью Раю в сороку копах грошей Литовских заведено (...)»⁶.

Микола Закревський пише: "Нікак цих актів показує, що від 1516 по 1577 р., отже, протягом шістдесяти одного року (а, може, і більше. - А в т.) жила в Києві родина Паньковичів, яку репрезентував спочатку Василь, а потім син його Максим; обидва вони були деякий час наместники Київських митрополітів..."⁷.

Є підстави вважати, що Паньковичі порядкували великими землями і були настільки впливовими, що київське населення називало їхнім іменем місцевість, якою Паньковичі навіть не володіли.

Як виглядала Паньківщина в пізніші часи, скажімо, в середині XVIII ст., можна бачити з опису Києва 1766 р. У ті часи Києво-Софійському монастирю належав, напевно, увесь південний захід тодішнього міста: від землі, на якій згодом побудували університет, униз по-під гору до Либеді й далі до гаю, де пізніше виник Володимирський кадетський корпус, тобто до сучасного Повітрофлотського проспекту. Монастирські володіння сягали південної міської стіни, де розташовувалися два монастирські двори-поселення: Шулькинське (мабуть, Шулявщина) та Паньківщина. Другий двір, зазначав Лучицький, "було влаштовано на ширшу, аніж перший, ногу. Велика гарна будова, що мала 10 кімнат з галереєю й спеціальними людськими на 3 кімнати, височіла посеред двору. Окремо стояли дерев'яні новозбудовані стайня для 2 коней та повітка на 19 волів. Споруди було вивершено на славу. Монастир не пошкодував грошей і заплатив за все 5200 крб. (...) Але тут монастир, певно, почав переслідувати й господарчі ділі. У тому ж таки подвір'ї розпочато було будівництво гуральні й броварні, що не були ще закінчені у 1766 році. До подвір'я підходив доволі густий ліс на 1500 сажнів навколо й сіножать на Либеді на 300 колен. Як і в першому дворі, тут експлуатували річку в той самий спосіб: ловили рибу, "більше риби карасів", а на млині о 2 колах молили монастирське борошно"⁸. На той час тут жили лише шість родин найманих робітників - 7 дорослих чоловіків і 9 жінок.

Забудова Паньківщини пов'язана з іменем теслі Клим Паєриченка, що будував згодом храм Богоматері в Мотовилівці, а потім перебував у с.Шамраєвці "на роботі церковной"⁹.

Та Паньківщина не лише будувалася. Торкнувся її і один з епізодів народної боротьби проти польсько-шляхетських загарбників, що точилася тоді на Правобережжі. На Паньківщині сформувався гайдамацький загін Івана Подольки¹⁰.

⁶ Там же, с. 211. Проложення справи див.: ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, ДА, П 217, арк. 229-229 зв.

⁷ Закревський Николай. Описание Киева, с. 385.

⁸ Лучицкий И. Киев в 1766 году. - Киевская старина, 1888, т. 20, январь, с. 43-44; Шамрай Сергей. Київська сотня на Гетьманщині в ХУІ-ХУІІ вв. - Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. К., 1930 (на обкл.: 1931), зб. I, с. 202-203.

⁹ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. I, ч. 2, № 1776, арк. I-4.

¹⁰ Архив Ито-Западной России. Акты о гайдамаках. (1700-1768). Киев, 1876, ч. 3, т. 3, с. 525-528; Моз. Гр. Гайдамацкие движения ХУІ ст. и монахи киевских монастырей. - Киевская старина, 1893, т. 41, с. 136.

З відкриттям університету Паньківщина перерізала міські квартали, про що свідчить складений 10 серпня 1837 р. "План города Киева (...) с показаньем в Старокиевской части проекта на заселение мест, где производится постройка зданий университета (свято)го Владимира сообразно линии, в прошлом 1836-м году одобренной для постройки оных с разделением на кварталы слободки Паньковщины, предместья Кудрявца и слободки Лукьяновки сходно местному оных положению"¹¹. На цьому плані вперше бачимо Паньківську вулицю, щоправда, не названу.

Саме тоді Паньківщина набуває характерних рис, за які і отримує назву Латинського кварталу. Про назву знаходимо у таких фундаментальних виданнях, як відома монографія В.С.Іконнікова та дутівник Ф.Л.Ернста¹². Згадаймо, що раніше населення міст купчилося за професіями та станами. Про цю особливість говорять уже такі історичні назви, як Гончарі та Кожумяки. В.С.Іконніков повідомляє, що для збудування печерської фортеці місцеву людність переселено в інше місце, яке одержало назву "Нове строєніє", а потім - "Латинський квартал"¹³. У Парижі звався так район, в якому проживали переважно студенти. Таким "Латинським кварталом" у Києві стала Паньківщина. На великій площі від університету до Либеді і від Хрещатика до Галицького базару не було будинка, де б не мешкав студент або професор¹⁴. В середині XIX ст. у цьому районі знаходилося садівництво. Відоме оголошення: "Маю за честь повідомити панів любителів садівництва, що в заведенні моєму, в м. Києві на Паньківщині, можна одержувати найсвіжіше насіння за найменшу ціну. За добру якість його ручуся. Садівник Карл Христіані"¹⁵. Як відомо, саме Христіані у 60-х рр. XIX ст. заклад навпроти університету парк (тепер - Шевченківський).

У 1854 р. київський генерал-губернатор І.І.Васильчиков наказав "найменування вулиць і провулків позначити написами на окремих таблицях, з прибивкою таблиць на правому боці кожної вулиці". Серед інших назв знаходимо і Паньківську¹⁶.

Кілька слів про планування вулиці. План Києва, що його склав міський землемір Таїров 1902 р., подає загальну конфігурацію вулиці так, як проходить вона й нині¹⁷. Те саме бачимо у плані 1911 р. С.М.Богуславського¹⁸, але паралельно Жданській вулиці можна виявити нову - Ново-Караваївську (сучасна вулиця Гайдара). Цікаву відмінну знаходимо на плані Максимова 1916 р. Тут Паньківська перетинає не лише Жданську, а й цю, Ново-Караваївську вулицю, підходячи до самої залізниці¹⁹. Тепер важко перевірити, чи було так насправді.

¹¹ ЦНБ АН УРСР. Відділ картографії, № 16371.

¹² Іконніков В.С. Киев в 1654-1855 гг. Исторический очерк. Киев, 1904, с. 157; Київ. Провідник. К., 1930, с. 191.

¹³ Іконніков В.С. Указ соч., с. 157.

¹⁴ Бахтинський Ф. "Латинський квартал" у Києві, Паньківщина, с. 135.

¹⁵ Киевские губернские ведомости. Часть неофициальная, 1852, № 8, с. 63.

¹⁶ Київський міський державний архів (далі - КМДА), ф. 17, оп. 4, № 203, арк. 1 а, 17 зв.

¹⁷ Там же, ф. 163, оп. 52, № 607, арк. 54.

¹⁸ Подробний план гор. Києва и его окрестностей. Киев, 1911, план.

¹⁹ КМДА, ф. 163, оп. 54, № 405, арк. 75-76.

Згідно з рішенням президії Київської міськради 19 липня 1939 р. Паньківську вулицю названо ім'ям відомого революціонера Степана Халтуріна²⁰.

Історія Паньківської вулиці пов'язана з життям багатьох видатних діячів, існуванням різних установ та організацій. Але ця тема заслуговує на спеціальне висвітлення.

Д. А. П р о ц е н к о

З ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОГО НЕКРОПОЛЯ ДО 1917 р.

Про Київ існує багата література, в якій використано широке коло джерел, щоправда, не всі джерела використано належним чином. До їх числа належать некрополі, що донесли відомості про конкретних людей, доля яких пов'язана з містом.

Історію київського некрополя в короткій статті докладно висвітлити неможливо. Тому зупинимося на структурі дореволюційних поховань, кладовищ і назвемо осіб, чи імена ми не знаходимо на сторінках енциклопедій, але які, на нашу думку, безумовно заслуговують на історичну пам'ять.

До ХУІІІ ст. у Києві не було спеціальних кладовищ і людей ховали при садибах. Петро І заборонив присадібні поховання і наказав по всій Росії ховати покійників на кладовищах біля церков і монастирів. З того часу в в Києві при всіх монастирях і церквах існували кладовища, де спочатку ховали лише знатних, а з часом - усіх небіжчиків за відповідну плату за місце поховання при храмі. Назвемо деяких з них.

У межах Києво-Печерської лаври біля Дальніх печер нині збереглися поодинокі могили героїв Вітчизняної війни 1812 р. П.С.Кайсарова, П.І.Красовського, учасників Російсько-турецької війни 1877-1878 рр. братів Леонідових, адмірала Є.В.Путятіна, генерал-фельдмаршала Ф.В.Остен-Сакена. Біля трапезної - могила Іскри, Кочубея.

Біля Успенського собору були поховані фельдмаршали П.О.Рум'янцева-Задунайський, І.В.Гудович, герой грецького народу К.Іспіланті.

В колишньому Видубецькому монастирі збереглися поховання видатного педагога К.Д.Ушинського, лікарів професорів Є.І.Афанас'єва, В.О.Бада, вченого-гідролога М.С.Делявського та ін. У свій час тут були поховання начальниці київської жіночої гімназії В.М.Вашенко-Захарченко (1840-1895), композитора-аматора А.В.Шербачова (1868-1916), автора балету "Євника", поставленого на сцені Маріїнського театру в Петербурзі, та ін.

У Києво-Софійському соборі є поховання великого князя Ярослава Мудрого, митрополита-історика Євгена Болховітінова, архітектора М.І.Городецького.

При Києво-Кирилівській церкві, Києво-Братському і Києво-Межигірському монастирях були поховані гетьман Петро Сагайдачний, мандрівник Василь Григорович-Барський, архітектор Іван Григорович-Барський, яким помер 11 вересня 1791 р., а не в 1785 р., як це зазначається в різних довідниках, полковника Семена Палія та ін. Поховання не збереглися.

Існувало велике кладовище на горі біля колишнього Флорівського монастиря, де поховано відомого славіста, члена-кореспондента Російської академії наук М.І.Петрова, професора хімії П.П.Алексєєва, а також інжене-

²⁰ КМДА, ф. р-1, оп.1, № 11838, арк. 43.

ра-винахідника прокату рейок В.О.Жмагіна, який, вийшовши на пенсію, жив у Києві (помер 1905 р.), голови Київського товариства садгородів, власника чудового саду на Куренівці О.П.Осипова (1841-1905), який влаштував виставки, виступав з доповідями в справі раціонального садівництва та ін.

На кладовищі Києво-Покровського монастиря поховано художників О.О.Рокачевського, В.К.Менка, а також інженера-технолога, члена Російського технічного товариства В.І.Васильєва (помер 1916 р.); учасників оборони Севастополя під час Кримської війни генерал-лейтенанта П.Т.Гловацького, полковника артилерії Ф.П.Малиновського, голови правління Київського товариства мистецтв і літератури М.А.Шукіна (1846-1914) та ін.

Історія міських кладовищ починається в Києві з 70-х рр. ХІІІ ст. Найдавнішим серед них було Шекавицьке. Першими тут поховані магістратські дітячі - київський віят Георгій Рибальський, завдяки заходам якого було відновлено Києву магдебургське право, та останній віят Києва Григорій Кисилівський. На Шекавиці поховано композитора Артемія Ведела (1806), художника М.Буряківського (1812), архітектора Подолу після пожежі 1811 р. Андрія Івановича Меленського. Архівні джерела дали можливість встановити точний рік народження, дату смерті і місце поховання Меленського - помер 1 січня 1838 р. (за старим стилем), прожив 70 років, отже, роком його народження є не 1766, як вважалося, а 1763 р. Визначні поховання на Шекавиці належать переважно професурі університету і духовної академії, які мали тут родинні склепи, - трьом братам Лебедінцевим, братам Іконниковим, родині Гуляєвих та ін. На цьому кладовищі поховані також: власник видавництва і редактор "Славянського єжегодника" М.П.Заєрацький (1845-1880), С.І.Торський - ентомолог Києва, родина Красковських, в домі яких жив Т.Г.Шевченко в 1859 р.

Кладовище "Аскольдова могила" з монастирського (Києво-Пустинно-Слуцько-Миколаївського) у 1786 р. стає загальним. Тут були поховані визначні дітячі науки, культури ХІХ - початку ХХ ст.: композитор О.М.Виноградський, актори, театральні дітячі М.М.Соловцов, М.Глебова, Й.Сетов, академік живопису Х.П.Платонов, професори-лікарі Ф.Ф.Мерінг, М.І.Стуковенков, С.П.Томашівський, прист Д.А.Куперник, видавець "Київської старини" О.С.Лашкевич, археограф-архівіст М.В.Дзеєфович, учасники російсько-турецької війни 1877-1878 рр., група інженерів - визначних спеціалістів своєї справи, імена яких тепер мало відомі, хоч свого часу чимало було ними зроблено корисного для країни і, зокрема, Києва. Серед них М.Ф.Барсуков (1839-1909) - інженер-технолог цукрових заводів в м.Сміла, С.С.Бобринцев-Пушкін (помер 1876 р.), інженер-шляховик, брав участь у будівництві в Києві ланцюгового моста (1840), інженер шляхів сполучення Р.В.Штейнфельд (1841-1892), брав активну участь у спорудженні залізниць Росії - під його керівництвом побудована Владикавказька залізниця (652 версти), інженер О.П.Бородін (1848-1898), який створив на базі Київських залізничних майстерень першу в світі лабораторію для випробувань паровозів у стаціонарних умовах і був засновником і головним редактором журналу "Інженер", що видавався у Києві. На цьому кладовищі поховано одного з досвідченіших для свого часу інженерів шляхів сполучення А.А.Доського (1849-1900), який у 1898 р. був призначений начальником робіт по перебудові підвісної частини ланцюгового моста в Києві.

Після ліквідації кладовища на Аскольдівій могилі в 30-х рр. ХІ ст. ряд поховань було перенесено на Звіринецьке та Лук'янівське кладовища.

Одне за одним виникають в ХІХ ст. кладовища Києва - Байкове, Солом'янське (кадетське), Лук'янівське, Нововврейське на Лук'янівці, Звіринецьке, Шулявське, Деміївське, Кошиловське, на Микільській Слобіді та ін.

Історія Байкових кладовищ починається з 1838 р. Ось як їх описано в одному з путівників по Києву: "По той бік залізничних колій височаться схили Батисевої гори, потім так званої Байкової гори, призначеної для окремих кладовищ за ознаками різних релігій - православних, католиків, лютеранців". У 1884 р. тут було закладено досить простору нову кам'яну церкву (нині ритуальний зал). З роками кладовище значно розширилось. Старе Байкове - ліворуч від дороги - залишається територіально без змін. Нове - праворуч від дороги - розширюється за рахунок непридатних територій. Тут в районі ділянки 33 збудовано крематорій.

З дорадянських часів на Байкових кладовищах є могили широко відомих діячів науки, культури і громадського життя: архітекторів - батька В.І. і сина О.В. Беретті, професора І.О. Булгакова - батька видатного письменника, лікаря В.К. Високовича, Ю.І. Мацина, родин письменників, літературознавців, громадських діячів Б.Д. Грінченка, П.Г. Житського, криста О.Ф. Кістяківського, родини Косачів, Лесі Українки, Миколи Лисенка, видавця В.С. Кульженка, археолога В.В. Хвойка та ін. Серед дореволюційних поховань, які є нині на Байкових кладовищах, на увагу щодо їх збереження заслуговує також прізвища визначних киян, які в свій час були широко відомі в місті. Ось деякі з них: Михайло Ілліч Бутович (1829-1911) - генерал-лейтенант артилерії, захисник Севастополя під час Кримської війни, з 1900 р. у відставці, поселився в Києві; учасник російсько-турецької війни 1877-1878 рр. інженер-підполковник Й.Н. Болеславський (1851-1903). Збереглися могили інженерів: А.Веска (1865-1913), винахідника комбінованої сіялки "Веска", яка вкладає у ґрунт не тільки різне насіння, а й добрива; начальника служби руку Південно-Західної залізниці інженера С.А. Печковського (1863-1912), який добудовував Царипинську, Брестсько-Холмську залізниці, розвідував Південно-Усурійську (до 1893 р.), з 1895 р. працював на Південно-Західній залізниці. Зберігається на Байковому кладовищі монументальний пам'ятник Істоміним, серед яких особливо відзначився член Товариства охорони пам'ятників старовини м. Києва, Товариства Нестора-Літописця, педагог, різнобічно освічена, ерудована людина Ф.П. Істомін (1862-1916). На Байкових кладовищах, колишніх католицькому і лютеранському, були поховані видатні вчені професори М.П. Аверніус, М.Х. Бунге, К.В. Бюхнер, А.Ф. Казбиряк, В.Л. Беренштам, Д.Г. Тальберг, В.І. Фабріціус та ін., конструктор Ф.Р. Гешвенд, видавець Ф.І. Іогансон та ін.

Солом'янське кладовище спочатку мало назву Кадетське, через те, що там ховали викладачів, лікарів та інших, що мали відношення до кадетського корпусу. Тут поховано: доктора медицини А.П. Базилевського (1915), який брав участь у ліквідації холери на Далекому Сході; доктора медицини М.М. Жука, викладачів І.І. Зехова, М.А. Критського (1836-1900), члена Товариства подання допомоги хворим дітям, засновника Товариства лікарень для хронічно хворих дітей Курбанова В.С. (1847-1896), активного учасника народних читань у Києві природознавця О.М. Осмака (1840-1900) та ін.

Звіринецьке кладовище виникло поруч з Іонським монастирем наприкінці XIX ст., і ховали на ньому переважно учасників першої світової війни. У центрі кладовища в 1916 р. заклали храм-пам'ятник (архітектор Ривов). З дореволюційних поховань згадаємо тут поховання полковника артилерії (батька командарма Першого рангу, радянського військового діяча Сергія Івановича Каменєва) інженера шляхів сполучення Сергія Михайловича Романовського (1852-1907). Сюди після ліквідації кладовища на Аскольдовій могилі було перенесено тіла відомих діячів культури і науки - професора-іспаніста В.К. Піскор-

ського, родини Тарнавських, батька і сина Подолинських, ботаніка К.А.Пурієвича.

В середині ХІХ ст. (зафіксовано поховання 1858 р.) виникає в кінці вулиці Дорогожицької Луцьканивське православне кладовище. З 1958 р. кладовище закрито для нових поховань, крім підхоронення урн з прахом. Взагалі тут поховано декілька сот видатних і визначних діячів науки, культури. З дореволюційних, наприклад, збереглися поховання професорів М.І.Коновалова, М.Ф.Хандрикова, історика П.В.Голубовського, льотчиків-вітязів М.Крутеня і П.Нестерова (перенесених з Аскольдової могили), художника-академіка М.К.Пимоненка та ін. Не збереглися до нашого часу могили відомого етнографа В.А.Менчиця (1837-1916) і засновника київської малювальної школи М.І.Мурашка (1844-1919) та ін. Серед призабутих імен слід назвати В.Г.Барцевського (1822-1915) - книготорговця і видавця, який відкрив у Києві бібліотеку, що стала основою до створення міської публічної бібліотеки; Георгіївського кавалера капітана 165 піхотного Луцького полку А.І.Костяно-Валужинича (1879-1912) - захисника Порт-Артура під час російсько-японської війни, який відзначився своєю хоробрістю при захисті гори Шпілази; відомого музичного діяча початку ХХ ст. Г.В.Москальова - приятеля М.В.Лисенка та ін.

Дореволюційному періоду належать поховання тіл страчених революціонерів 1905-1907 рр. у Лисогорському форті, могили яких тут же зрівнювали з землею, і ніяких слідів не лишалось. Так само тільки з літератури відомо, де поховано страчених у Києві народників 1879 р. та ін. Але дві братські могили революціонерів дожовтневого періоду є в Києві і нині. Це братська могила робітників Південно-Російського заводу (нині "Ленінська кузня"), які брали участь у повстанні саперів 1905 р. Могила знаходиться на старому Байковому кладовищі. Друга могила - солдатів 41-го Селепінського полку, активних учасників збройного революційного повстання 4 червня 1907 р. - знаходиться в Косому капонірі.

Джерела для вивчення дореволюційних поховань у Києві різноманітні. Це в першу чергу енциклопедії, довідники по місту, словники, путівники по Києву, історії учбових закладів, установ, квілейні книги і багато іншої літератури. Важливим джерелом є періодична преса. Особливе значення мають архівні матеріали, що зберігаються в Київському міському архіві, а також Центральному державному історичному архіві УРСР, Центральному державному архіві - музеї літератури і мистецтва УРСР, рукописному відділі Центральної наукової бібліотеки АН УРСР та ін. Справа ускладнилась тим, що на кладовищах Києва під час німецько-фашистської окупації знищено всі книжки з записом осіб та їх місць поховання. Для того щоб знайти те чи інше поховання, доводиться обходити кладовища від могили до могили.

Говорити про Київський некрополь - це значить уважно глянути на сторінки історії міста, починаючи від своєї давнини до наших днів, віднайти багато імен тих, хто в свій час багато зробив для рідного міста і своєї вітчизни.

Настав час видати довідник "Київський некрополь", який фактично вже підготовлений.

З М І С Т

Передмова	3
ПИТАННЯ МЕТОДИКИ І ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ	
Іваньков П.О. Відображення розвитку об'єктів і явищ на історичних картах	5
Дугова О.І., Маркова О.Є. Наукова розробка карти "Промисловість України в кінці ХІХ ст."	8
Молодчиков О.В. Історико-географічні дослідження на Україні в 1918-1920 рр.	14
Боряк Г.В. Джерело для історичної географії України періоду феодалізму	21
ІСТОРІЯ КАРТОГРАФУВАННЯ	
Мицик Ю.А. Історико-географічний опис України у творі італійського гуманіста ХVІ ст. Джованні Ботеро	29
Пасюк Н.М. Тематика і оформлення карт України ХVІІІ ст. /за матеріалами фондів ЦНБ УРСР/	34
Пономаренко Л.А. Топографічні описи Києва кінця ХVІІІ - початку ХІХ ст.	39
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ГЕОГРАФІЯ	
Кульчицькай С.В. Соціально-економічний розвиток селянських господарств УРСР напередодні масової колективізації	43
Ковтуя Л.П., Булда М.В. Розвиток цукробурякового комплексу України	55
Гайдай Л.І. Втягування селянських господарств Правобережної України в процес спеціалізації сільськогосподарського виробництва (1907-1914 рр.)	61
Лазанська Т.І. Основні групи, чисельність та територіальне розміщення державних селян Лівобережної України в першій половині ХІХ ст.	66
Тодійчук О.В. З історії міст Київської губернії у 40-х рр. ХІХ ст. (за матеріалами архіву О.М.Бодяньського)	73
Балабушевич Т.А. Економічний розвиток Києва в останній чверті ХVІІІ ст. (за топографічними та географічними описами)	79
Кісь Я.П. З історії торговельних зв'язків України в ХVІ - першій половині ХVІІ ст.	82
	121

ІСТОРИЧНА, СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ГЕОГРАФІЯ
ТА ГЕОГРАФІЯ КУЛЬТУРИ

Крикун М.Г. Границі і повітовий поділ Брацлавського всєводства в XVI-XVII ст.	88 ✓
Демченко Т.П. Мережа освітніх закладів, утворених на Україні відділеннями російського технічного товариства	99
Шевченко Ф.П. Роль Київської академії в культурних зв'язках України з Балканськими країнами у XVII ст.	107
Білокінь С.І. Сторінка з історії формування території міста Києва (Паньківщина)	114
Проценко Л.А. З історії київського некрополя до 1917 року	117

Академия наук Украинской ССР
Институт истории

ИСТОРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИЯ

Республиканский межведомственный сборник
Основан в 1975 г.

В и п у с к 8
(на украинском языке)

Затверджено до друку вченою радою
Інституту історії Академії наук Української РСР

Редактор С.І.Атаманенко
Художній редактор Л.А.Комякова
Технічний редактор Т.М.Зубрицька
Коректори О.О.Ісарова, Л.Ю.Каменських